

50285
ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

1999-01-27

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXIX.

SZEGED
1998

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXXIX.

SZEGED
1998

Felelős szerkesztő

MIKOLA TIBOR

Szerkesztőbizottság

BÜKY LÁSZLÓ, JUHÁSZ ANTAL, MALECZKI MÁRTA, MIKOLA TIBOR

Technikai szerkesztők

KECSKÉS JÚLIA

ZSIGRI GYULA

HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged. A. József Nom. Sect. Ethn.-Linguist.

HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nytud.

NÉPRAJZ

PARASZTI BOR- ÉS GYÜMÖLCSKERESKEDELEM A XX. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

**Ökológiai, gazdasági és politikai tényezők a Tiszántúl kereskedelmi
és értékesítési kapcsolataiban**

BARNA GÁBOR

Rövid tanulmányomban a XIX. század utolsó harmadától fejlett kertkultúrát (szőlő- és gyümölcsstermesztés) magáénak mondható Tiszazug és a Tiszántúl keleti régiói között meglévő árucseres kapcsolatokról adok áttekintést századunk első felére, különösen a két világháború közti időszakra vonatkozóan. Írásom az 1975–1976-ban Csépan és Tizsakürtön (Jász-Nagykun-Szolnok m.) végzett helyszíni kutatásaim összefoglalása. Informátoraim visszaemlékezéseinek és tapasztalatainak összegezésével vázolom e kereskedelmi kapcsolatrendszer gazdasági, társadalmi és politikatörténeti hátterét, néhány évtizedes változásait.

A tiszazugi intenzív kertkultúra hatására kialakult migrációra, amelyek vidékünket közelebbi és távolabbi térségekkel összekötötték, csak röviden térek ki. Részletebben csupán a legjelentősebb arányú borkereskedelemmel, valamint kisebb mértékű gyümölcskereskedelemmel foglalkozom. Miután elsősorban interjúk adatainak elemzését végzem el, a korabeli jövedéki és adófizetésekkel, amelyek a visszaemlékezések hitelességét ellenőrizték volna, nem foglalkozom. E kereskedelmi viszonyokban két eltérő ökológiai adottságú táj egymást kiegészítő kapcsolata húzódik meg.

A tiszazugi szőlő- és gyümölcskultúra a XX. század első felében érte el virágzásának tetőpontját. Abban az időszakban, amelyben a homoki szőlők túlsúlya a magyarországi szőlőterületek viszonylatában végérvényessé vált: a szőlő- és a gyümölcsstermesztő hányada ezekről a homoki területekről került ki. A homokon termett gyümölcs és bor piaci viszonyai a század elejére már jók voltak. Ehhez nemcsak a filoxéra utáni gyors területi kiterjedés, a hegyvidéki bortermelés lassúbb regenerálódása járult hozzá. A tiszazugi bor és gyümölcs piaci lehetőségeinek javulásához egyéb körülmény is hozzásegített. Volt ennek politikai, gazdaságpolitikai oka is.

Az első világháborút követő Trianoni béke következtében az Alföld keleti peremén lévő érmelléki és Arad-hegyaljai szőlőtermelő körzeteket Magyarországtól Romániához csatolták. E szőlőterületek így elszakadtak felvevő piacuk nagyobb részétől, Bihar alföldi községeitől és Békés megyétől. Ebben az időszakban, nagyjából Debrecentől Makóig a tiszántúli részekben csak egyetlen, terményeivel nagyobb piacot is ellátni tudó szőlősvidek maradt: a Tiszazug. Az elbeszélések elemzése alapján elmondha-

tó, hogy a tiszazugi szőlőkultúra első világháború utáni nagy felfutásához ez a körülmény nagyban hozzájárult, jóllehet, e kertkultúra kezdete a filoxéra utáni években volt.

Ugyanerre az időszakra esett a bor- és gyümölcs-nagykereskedelem hálózatának szervezett kiépülése, a konzervgyárak és a szeszfőzdék megjelenése térségünkben. Ennek közvetlen hatására később még utalok.

Borkereskedelem

Az első világháborút követő években, a két világháború között a Tiszazugban megtermelt bor nagyobb részét *borkereskedők*, *nagykereskedők*, kisebb részét *kocsmárosok*, *vendéglősök* vásárolták fel. A nagykereskedők többsége Kecskeméten, Nagykőrösön és Cegléden lakott. A szűkebb régióban pedig Kunszentmártonban, Tisza-földváron és Törökszentmiklóson voltak nagykereskedők, ill. tartottak fenn lerakatokat. E nagykereskedő réteg mind fokozottabb bekapcsolódása felvásárlás révén a tiszazugi szőlő- és bortermelésbe egy kis létszámú, de tevékenysége miatt jelentős vállalkozói – megbízotti réteget alakított ki.

Ezeket a megbízottakat nevezték vidékünkön *cenzároknak* vagy *csenzároknak*. A tiszazugi falvak vállalkozó szellemű, mozgékony rétegéből kerültek ki, többnyire kisparasztok voltak, akiknek az árú felhajtásáért, a fuvarozás megszervezéséért kapott jutalék (pénz, bor) számottevő jövedelem-kiegészítést jelentett. Nem egynek végső soron ez jelentette legfőbb megélhetési forrását, valamint életelemét is.

Társadalmi megítélésük is eszerint alakult. A szőlőbirtokos gazdaréteg általában egy kis lenézéssel emlegeti őket, jóllehet tevékenységüket nem nélkülözhetette különösen az 1920–1930-as évek fordulójának nehéz értékesítési viszonyai között.

A cenzárok a gazdákkal általában előre megalkudtak a megvásárolandó bor mennyiségére, s a minőségétől függő árra. Törekedtek egy-egy gazdaságban minél több bort megvenni – legalább 10 hektolitert, esetleg még többet is –, hogy a bor minőségének egyöntetűségét ezáltal is biztosítsák. A tényleges vásárt azonban gyakran maga a kereskedő, vagy megbízottja intézte, aki a 200–300 hektoliter összevásárolt bor minőségét személyesen ellenőrizte. Ezután kerülhetett sor a bor elszállítására a korábban említett települések valamelyikére.

A bor szállítása a két világháború között nagyjából lovas kocsival történt, de az 1930-as évektől megjelent, s mind nagyobb szerepet kapott a teherautó, majd pedig a vasút is. A bornak akár az említett bor nagykereskedők távoli pincéibe, akár pedig a közeli vasútállomásokra (Kunszentmárton, Tiszaug) történő fuvarozása a helybeli fuvarosok munkája volt. A borszállításra a cenzár fogadta meg őket. A kunszentmártoni vagy közelebb lakó nagykereskedőknek általában volt saját fuvarosa, állandó alkalmazottja.

A borfuvarozáshoz a *borfás kocsi*t használták. Ezt a szokványos kocsit átalakításával alkották meg. A kocsit két tengelyre 2 darab 3–4 méter hosszú *borfát* tettek. A tengely és a borfák csatlakozásánál *rakoncát* erősítettek fel, a borfákra pedig középen

két *csapófát* helyeztek: ezekhez rögzítették *lánccal* a hordókat. A hordókat a kocsira az ún. *borkorcsolyán* vagy röviden csak *korcsolyán* gurították fel. Ezt a szerkezetet használat után a kocsi aljára erősítették föl, hogy mindig kéznél legyen.

Egy 3-4 méter hosszú borfás kocsin legalább két 4 hektoliteres hordó fért el, a kisebbekből pedig három is. A hosszú borfákat a környékbeli, leginkább a kunszentmártoni fatelepen vették. Ezek hosszú fenyőszálak voltak, azaz puhafából voltak, hogy a szállítás alatt a hordók oldalát ki ne rágják, ki ne koptassák. Borfával és borkorcsolyával azonban csak a borfuvarozásra berendezkedett emberek rendelkeztek, hiszen ez külön beruházást igényelt. A gazdák rendes parasztkocsin szállították boroshordóikat. Ilyenkor a korcsolyát kölcsönkérték, a hordók alá pedig rözsét tettek a kocsiderékba.

A visszaemlékezések szerint a téli borszállítási idényben gyakran előfordult, hogy a tiszazugi révénél 20-30 borfás kocsi és várt a kompnál az átkelésre. A hosszú téli fuvarok, bár jó pénzt fizettek, fárasztó és gyötrelmes munkát jelentettek a század eleji útv viszonyok között.

Gyakran maguk a gazdák fogadtak fel egy-egy fuvarost, hogy a szőlőskertben lévő borukat vigye be a faluba, vagy pedig szállítsa el a nagykereskedőhöz. Az 1930–1940-es években Tiszakürtön kb. 10-12 fuvaros volt, akik legjobban a helybeli, az 1930-as évek végén (1939) kiépült tiszakürti borpincébe szerettek jární. A falu szélén épült telepre így naponta több fuvar is le tudtak bonyolítani, keresetük ezáltal nőtt. Sok szőlőtermelő tiszakürti gazda azonban maga szállította borát a borpincéhez, lévén magának is fogata.

A nagykereskedők mellett a kocsmárosok jelentették a másik nagy felvásárló réteget. Bár némelyiknek volt megbízottja, cenzárja a tiszazugi falvakban, többnyire személyesen jöttek el kocsival bort vásárolni. A legtöbb bort vásárló kocsmárost Öcsöd, Szarvas, Békéscsaba, Mezőtúr, Karcag és Törökszentmiklós városából, illetve környékéről említik. Az általuk felvásárolt bor mennyisége is jelentékeny lehetett, jóllehet kimutatások nem állnak rendelkezésünkre. A mennyiségre abból is következtethetünk, hogy az említett városok közül a századfordulón csak Mezőtúron 17 kocsmá működött. Ezek voltak az ún. *feketeföldi kocsmárosok*, akik nem cukorfokra, hanem *szájízlésre* nézték a bort. A vásárlás során megszagolták a bort, a kezükre öntöttek egy keveset, jól eldörzsölték, s így állapították meg a szagát, ízét és a minőségét. A feketeföldi kocsmárosok is egyszerre nagyobb mennyiséget: 4-8 hektolitert, azaz egy fuvarnyi mennyiséget vásároltak. Velük szemben a helybeli, a tiszazugi faluk kocsmárosai inkább többször, ám kisebb mennyiségben vettek, hiszen eladó bor volt mindig. A borvásárlást a helyi kocsmárosok is maguk intézték legtöbbször úgy, hogy kocsival kimentek a szőlőbe, elmentek a termelő házához. Sokszor erre sem volt szükség, mert a pénz szűkében, ám terményeinek birtokában lévő gazda sokszor rá volta szorulva a készpénzre, azért elvitte maga a bort a kocsmába eladni. A helyi kocsmárosok hosszú éveken keresztül igyekeztek ugyanattól a termelőtől vásárolni. Ez biztosíthatta az általuk árult bor egyöntetű minőségét.

Vizsgálatunk szempontjából a nagykereskedőknek és a helyi, környékbeli kocsmárosoknak történő boreladás mellett fokozottan figyeltünk arra a paraszti árucserre kapcsolatra illetve kereskedelemre, amely a Tiszazugot a távolabbi tiszántúli részek településeivel összekötötte. E kapcsolatról azonban írásos adatok nem szólnak. Ezek hiányában csak a visszaemlékezésekből valószínűsíthetjük a távolsági borkereskedelem formáit, irányait, módját és jelentőségét. Adataim elsősorban maguktól a borfuvarozóktól, illetőleg a szőlősgazdáktól származnak. Időbeli határai a századfordulóig nyúlnak vissza. A leírások a két világháború között jellemezhetik. A kapcsolat kétirányú volt: eljártak terményeikkel a tiszazugiak távolabbi tájakra, illetőleg onnan is elmentek a Tisza-Körös vidékére.

A visszaemlékezések alapján a század első felében a Tiszazugnak a következő tájakkal szövődött élénk kereskedelmi, vagy olykor szó szerinti árucserre kapcsolata: 1. Mezőtúr és környéke, 2. a Körös-völgy települései Öcsödtől Békéscsabáig, 3. a szentesi tanyavilág. Mindhárom terület a Tiszazugtól eltérő gazdasági adottságokkal rendelkezik: ökológiai adottságai miatt gyümölcsben és szőlőben szegény, ám jó gabonatermő vidék.

A *feketeföldiek*, vagy – ritkábban – a *tanyasiak*, ahogy a tiszazugi nép az említett területek lakóit nevezi, kocsjajaikkal főleg az őszi hónapokban (október-november), a lakodalmak idején és a téli ünnepekre készülődve (névnapok, karácsony, disznóölések) keresték fel nagyobb számban a szőlőskerteket. Ott a magukkal vitt búzáért, lisztért bort cseréltek. A konkrét cserearányok már feledésbe merültek. Annyit tudnak csak, hogy az a pénzben kifejezett napi árakhoz igazodott. A szőlősgazdák visszaemlékezése szerint az számukra kedvező volt, mindig haszonnal járt, szívesen cseréltek tehát. A cserekapcsolat résztvevői gyakran állandósultak, azaz egyes családok között szoros, évekig tartó kapcsolatok szövődhettek ily módon. Ilyen volt a halesziak (Szelevény) és a szarvasiak kapcsolata. Előzetes kapcsolatfelvétel vagy egyezség alapján a búza helyett más gabonaneműt, vagy nagyobb mennyiségű lisztet is kérhettek. A gabonaneműek mellett a másik fontos cseretárgy a juh volt. Ennek szüret idején különösen nagy jelentősége volt a mindennapi és ünnepi táplálkozásban.

A gabonára azért is szüksége volt sok tiszazugi szőlősgazdának, mert szántóföldje nem lévén, azt nem termelte. E cserekereskedelem hiányában vagy kimaradásával a család gabonaszükségletét részesmunkával kellett megkeresni. A tiszazugi falvakból elég rendszeresen eljártak aratni, csépelni vagy még korábban (a múlt század utolsó harmadában) lóval nyomtatni a szentesi tanyavilágba, valamint Mesterszállás, Mezőtúr vidékére is. Jóllehet, e munkakapcsolat szórványosan a két világháború között is megvolt, jelentősnek csak a múlt század végéig tekinthető. Mind ennek, mind pedig a cserekereskedelemnek esetenkénti és alkalmi felerősödése ezt követően csak a háborús évekkel magyarázható és értelmezhető.

A tiszazugi szőlősgazdák *borhordó útjai* (borárusító útjai) a visszaemlékezések szerint az első világháborúig voltak tradicionálisak, a két háború között ritkultak. Meg

nem szüntek, sőt bizonyos években az alacsony borárak, a felvásárlások csökkenése miatt kifizetődőbb volt néhány hektoliter bort kocsira rakni és kisebb tételben a gabona-termesztő tiszántúli településeken eladni. Az így nyerhető kisebb haszon is megérte a fáradságot.

A két világháború között elsősorban a csak szőlősterülettel, illetőleg szőlővel és kevés szántóval rendelkező gazdák vállalkoztak borhordó utakra. A módosabb, a több szőlővel és szántóval rendelkezők erre legfeljebb csak az 1930-as évek legelején, amikor a bor ára a mélypontra esett vissza, a nagykereskedők ezért alig fizettek valamit érte. A nagy mennyiségű termést másképp nem lehetett megfelelően értékesíteni. Ily módon legalább egy része elkelt.

Ebben az időben a bor árusítása csak őstermelői igazolvánnyal volt megengedett. Ezzel a gazdák rendelkeztek. Ha valaki borhordásra fuvarost fogadott fel, emiatt gyakran ment is vele.

Egy-egy útra a gazdák általában 5-6-8 hektoliter bort vittek. Ilyenkor nem borfás kocsit használtak, hanem rendes parasztkocsit, s hordókat a kocsiderékba tették. A kocsiderekat pedig venyigével és rőzsével bélelték ki, hogy ne rázódjon, ne lötyögjön a hosszú úton.

A borhordásnak is megvolt a szezona. Általában novemberben kezdődtek. Decemberben fizettek legjobban, de még februárban is jártak. Ennek nemcsak a jobb téli útviszonyok voltak okai, hanem a bor iránti nagyobb szezonális kereslet is. A bornak ezekben a hónapokban volt legjobb ára. Novemberben a lakodalmakkor, decemberben a disznótorokon, karácsonykor és szilveszterkor, januárban és februárban farsangkor fogyott a legtöbb.

A Tiszától keletre légvonalban mérve mintegy 80-100 kilométer sugarú félkörben mozogtak a bort áruló gazdák. Ezen a területen megszokott útvonalak alakultak ki, hosszabbak vagy rövidebbek, amelyeken egy-egy gazda éveken át fuvarozott. A Tiszazugból borral ellátott területnek legtávolabbi északi pontja Tiszabő és Kunmadaras volt, a keleti szélén Békéscsaba, a délin pedig Makó feküdt. A tiszaugi származású, ma tiszakürti lakos Bencsik György az 1930-as években három útvonalon járt éveken keresztül. Az elsőnek legtávolabbi pontja Körösladány, Szeghalom, Vésztő, Ókány volt, de a közbeeső településeken is árult. A másik útvonalon Törökszentmiklós, Fegyvernek, Kenderes, Karcag, Tiszabő voltak a piacai, a harmadik útja pedig délnek Szentesen és Hódmezővásárhelyen át Makóra vezetett. Ezek az utak általában egy hétig tartottak. Egyedül a keleti út volt pár nappal hosszabb a nagyobb távolság miatt. A lassú haladást a téli útviszonyok is magyarázták.

A Tiszazug déli községében, Csépan lakó gazdák főleg a szentesi, s további délről szomszédos településekre jártak. A Cibakháza – Tiszaföldvár környéki szőlőkből Mezőtúr, Törökszentmiklós és Fegyvernek, Karcag és Kunmadaras felé mentek. A szelevény-haleszi szőlőkből inkább csak közeli Öcsöd, Szarvas, Békésszentandrás, Kondoros, Endrőd és Gyoma térségéig jutottak el.

A visszaemlékezések szerint egy gazda egy útvonalon többször is megfordulhatott. Az utak között 3-4 napot, legfeljebb egy hetet töltöttek otthon.

A piacok szabályozásáról, egyfajta felosztásáról a visszaemlékezések nem tudnak. Az említett borhordó utakon egy időben tehát akár több gazda is szállíthatott és árulhatott. A borárok részben ettől is függtek, mert hiszen amikor több gazda egyszerre árult, kénytelenek voltak árban gyakran egymás alá menni, mint amikor egyedül árultak, egymás árait lerontották.

Az 1930-as évekig legnagyobb kereslet a piros bor iránt volt.

A településre megérkezve a borárusítónak a községházán kellett jelentkezni. Ott a *borbíró* megmérte a hordóban lévő bor mennyiségét, ellenőrizte az iratokat, s engedélyt adott az árusításra. A bort általában attól a háztól árusították, ahol megszálltak éjszakára, ritkábban pedig a piactéren. A szállásadó családoknak az ellátásért általában borral fizettek egyezség szerint. A hordót a konyhába vagy az istállóba állították be, nehogy belefagyjon a bor. Miután a magukkal vitt mennyiséget pár nap alatt eladták, újra jelentkeztek a községházán, ahol a *borbíró* újra megmérte a hordót és az eladott mennyiség után megfizették az adót. A visszafele útra saját fogyasztásra tartottak csak meg pár litert. A csépai borfuvarozók Szarvas, Orosháza és Békéscsaba vidékére a boron kívül szőlőt is vittek: kövidinkát, amely felkötözve télire kiválóan eltehető, tárolható volt.

Azokkal a családokkal, akiknél a borfuvarozók egyes helyeken megszálltak, szoros kapcsolatot alakíthattak ki. Azok mintegy helybeli megbízottjukként szerepeltek. Levélben ugyanis előre értesíthették a boros gazdákat, mikor menjenek, mennyi bornak van már előzetesen gazdája, megrendelője. Ilyen esetekben a borfuvarozó biztos megrendelésre ment.

Elmondtak olyan eseteket is, hogy amikor a borfuvarozó gazdának a saját bora már elfogyott, másoktól felvásárolhatott még bizonyos mennyiséget, s azt árusította. Ilyenkor igyekezett a felvásárlási és az eladási ár különbözetét úgy megszabni, hogy kellő haszna legyen rajta. Esetenként nagyobb gazdáktól bizományban vettek át bort az általuk ismert piacokon való értékesítésre.

A hosszú téli borhordó utak nagyon megviseltek embert és állatot egyaránt. Egyedül nem is igen vágtak neki. A már idézett Bencsik György mindig fogadott maga mellé egy embert napszámért és kosztért, aki végig vele ment. A felfogadott napszámos azonban nemcsak beszélgetőtárs volt, hanem baleset, szükség esetén segítőtárs is. Az útra hideg élelmet vittek magukkal. Az árusítás helyén pedig a szállásadó asszony főzött nekik. A nagy hidegben subában, pokrócban ültek a bakon, de gyakran gyalogoltak is, így próbáltak mozgással védekezni a hideg, a megfázás ellen. Ezért gyakran meglehetősen hosszan tartott az útjuk. A tiszakürti határtól pl. a kb. 30 kilométerre lévő Szentesre egy nap alatt jutottak el.

Bár a piacokat a borhordók formálisan nem osztották fel egymás között – a legtöbb tiszazugi településről ugyanarra a területre jártak – a konkurenciát igyekeztek

lerontani. Ha ez másként nem ment, hát rossz hírének keltésével. A tiszakürtiek szerint pl. a csépai borfuvarozók vizezték a bort, hogy minél nagyobb haszonra tegyenek szert, s ezt a véleményüket nem tartották titokban. A nagy kereslet miatt azonban ezek a szállongó rossz hírek nem jelentettek sokat. Az említett gabonatermelő tiszántúli részeken olyan jó piaca volt a tiszazugi bornak, hogy megérte még 20-30 liter borral is átkérpározni Tiszakürtől Szarvasra, s ott eladni, ha a családnak pénzre volt szüksége.

Sokan saját borkimérést tartottak fenn odahaza.

A bor ára természetesen függött az ár országos ingadozásaitól, a vizsgált két világháború közötti időszakban a visszaemlékezések szerint 8-10-15 fillér között mozgott literenként. Ezt az árat igyekeztek tartani.

A borfuvarozás révén a tiszántúli településeken értékesített bor mennyiségére vonatkozóan kimutatások nem állnak rendelkezésünkre. Ez a mennyiség azonban nem lehetett jelentéktelen, ha csak arra gondolunk, hogy 1935-ben Tiszakürtön 10-15 ezer hektoliter bor termett, s ennek nagyobbik részét értékesítették. A nagykereskedők és a kocsmák felvásárlásai után is néhány ezer hektolitert éppen a borfuvarozás révén. A századforduló idejére is feltételezhetünk hasonló mennyiséget. Tiszakürtön pl. 1895-ben kerekítve kb. 4-5 ezer hektoliter bor termett – a harminc évvel későbbinek tehát mintegy harmada –, de abban az időben az értékesítési viszonyok és lehetőségek is korlátozottabbak voltak, mint az 1930-as években. Feltehetőleg a termés fele talált ily módon piacra. (Szlankó)

Gyümölcskereskedelem

A tiszazugi ún. többszintes művelésű szőlőskertekben megtermett gyümölccsel a borhoz hasonlóan nagy árucserét bonyolítottak le. A gyümölcsstermelés csaknem kizárólag a szőlőtermelő gazdák rétegéhez kapcsolódott, hiszen a gyümölcsfák 80-90 %-a a szőlősorok között volt. (Ezért is hívják ezt a művelést többszintűnek.) A legtöbb gyümölcsfát a legnagyobb határu és legnagyobb szőlősterülettel rendelkező Tiszakürtön találjuk a két világháború között (kb. 300 ezer), öt követi Csépa. Cserkeszőlő Tiszakürttől való elszakadása és önálló községgé alakulása után (1952) az első helyre lépett, a csökkent határu Tiszakürt a harmadik helyre esett vissza. Ez a sorrend jellemezte a Tiszazugot az 1960-as évekig.

A gyümölcsfák között legnagyobb számban a *szilvát* találjuk. Elsősorban igénytelensége, bő termése, valamint gyümölcsének sokoldalú felhasználása (szeszfőzés, lekvár, állati takarmány) miatt szerették. Jelentősnek mondható még a *meggy*, az *eper* és az *alma*, kisebb részben a *cseresznye*, a csépai, a tizsasi és a tizsaugi határban pedig a *kajszibarack* is. Egyéb gyümölcsfák közül pl. az őszibarack nagyobb arányban Cserkeszőlőben terjedt el, s az 1960-as évektől a gyógyfürdő kiépítésével párhuzamosan megugró idegenforgalommal, gyógy-idegenforgalommal magyarázható. A szilva jelentősége napjainkban sem csökkent. Csépán pl. éppen az 1960-as években vált gyakorlattá és divattá, hogy még a ház előtt az utcán is szilvafát ültetnek. (Ez természetesen

a téészesítéssel is összefüggésben volt: a téesz-be vitt szőlőterület pótlására is szolgált az utca jobb kihasználása.) A két világháború között Csépán egy 1 hold szőlővel rendelkező gazdának a következő gyümölcsfái voltak jórészt a szőlő között, részben pedig a házánál: 20 szilvafa, 2 üvegmeggyfa, 2 hólyagszemű nagy cseresznyefa, 2 kajszibarakfa, 1 nyári piros alma, 1 fekete cseresznyefa, 1 nagy diófa, azaz összesen 29 gyümölcsfa (Kovács József, Csépa, Béke u. 51.).

A megtermett gyümölcs egy részét a család nyersen elfogyasztotta. Más részét pálinkának kifőzette, lekvárnak vagy befőttnek feldolgozta, vagy éppen aszalással tartósította a téli hónapokra. Nagyobb hányadát azonban értékesítette.

A gyümölcskereskedelemben is kialakult egy közvetítő réteg, amely létszámát tekintve sokkal jelentékenyebb volt, mint a már említett cenzár és borfuvaros réteg. Ezek voltak a *kofák*. A tiszazugi nép megkülönböztet *kiskofát*, vagy *gyalogkofát*, akik főleg a helybeli kisparaszti rétegből kerültek ki, s általában kisebb mennyiségű gyümölcs felvásárlásával és továbbadásával foglalkoztak. Kívülük említik még a távolabbi városokból Tiszazugba járó *kofákat*, *nagykofákat*, akik nagyobb tételben vásároltak. A két réteg lakóhelyi elkülönülése azonban sosem volt éles. Kiskofák nagy számban éltek a környező városokban is.

A gyümölcsnek legjobb piaca Kecskeméten és Nagykőrösön volt. A legtöbb kofa ebből a két városból járt vidékünkre. A gyümölcsérés idején felvásárolt árut részben a nagykereskedőknek, részben pedig a konzervgyáraknak adták tovább, némi haszonnal a közvetítésben. A nagykőrösi kofák főleg a szilva és a körte felvásárlásával foglalkoztak. Kecskeméten a szilva mellett az almának, a baracknak, valamint a csemegeaszőlőnek (saszla, genovai) volt jó piaca.

A helyi és környékbeli (pl. kunszentmártoni) kiskofák elsősorban a heti piaci napokra vásároltak fel gyümölcsöt. A termelő gazdák ezért jobban szerették a nagykofákat, vagy a két világháború között már és még dolgozó nagykereskedői megbízottakat, majd pedig a háború utáni vállalatokat, mert ezek a gyümölcsérés idején bármilyen mennyiségben átvették a megfelelő minőségi árut.

Az öcsödi és mezőtúri kofák minden héten hétfőn, csütörtökön és szombaton jártak ki a tiszakürti szőlőkbe, a kórhányi, a bogarasi és az öregszőlői részekre. Mint minden idegenből jött kofának volt egy állandó telephelye valamelyik szőlőbeli tanyán, ahol az árut átvették, s átmenetileg tárolták. Ezek részben a szőlőhegyek központi részén, vagy éppen szélein voltak, azaz könnyen megközelíthető helyen. A felvásárlás kétféle módon történhetett: vagy a kofa járta végig a dűlőket, s a megvásárolt gyümölcsöt kocsijára rakta, vagy a gazdák vitték el sz ismert, kijelölt helyre. Egyik ilyen hely volt pl. a *Bogarasi kapu*, illetőleg a közelében álló *Hegedűs-tanya*. (Ez esetleg egy korábbi gyakorlatra enged következtetni, miszerint a szőlőhegyek a kofák nem mehettek be, mert nem voltak ott birtokosok, az árut a szőlőhegy kapujában vásárolták meg.)

A legtöbb kofának saját fogatja volt, ritkábban előfordult, hogy három-négy kofa összefogott és az összevásárolt gyümölcs piacra való szállítására fuvarost fogadott fel. A kofák századunk elején *parasztkocsival* jártak. A két világháború között kezdett terjedni a *stráfkocsi*, a második világháború után pedig, az 1960-as években előnyben részesítik a *gumikerekű kocsikat*, hogy a gyümölcs a hosszabb-rövidebb szállítás során az úton ne törődjön. A gumikerekű kocsi a homokon is könnyebben közlekedett. A kocsin a gyümölcsöt deszkaládákban, *kosarakban* és *kasokban* helyezték el. Alá általában szalmát tettek, ez is védett a rázkódástól.

A konzervgyárak miatt Kecskemét és Nagykőrös felé irányuló kereskedelem mellett jó piaca volt a tiszazugi gyümölcstermésnek a Tiszántúl feketeföldi, gyümölcsben szegény vidéke. Ugyanaz a terület nagyjából, mint a bor esetében, de a gyümölcsfelvevő körzetek kisebbek voltak. Ez a gyümölcs érzékenyebb, romlandóbb voltával magyarázható, hiszen a napokig tartó utakat a gyümölcsök minőségi romlás nélkül nem bírták. E településekről jártak a kofák is a Tiszazugba.

A legközelebbi jó gyümölcspiac Kelet felé mindjárt Kunszentmárton volt. A Körös-völgy távolabbi településeit is a Tiszazug látta el gyümölccsel. Kelet felé a Körös bal partján Öcsödöt, Békésszentandrást, Szarvast, Gyomát, Endrődöt; északkeleti irányban a Körös jobb partján Mesterszállást, Mezőtúrt és távolabb Törökszentmiklóst. A Tisza menti településekről (Tiszaug, Tiszakürt, Nagyrév és Tiszaöldvár) a két világháború között hajóval is jártak kofák a szolnoki piacra. Csépa, Szelevény szőlőiből és a Varnyasból sokan a közelebbi szentesi tanyavilágba jártak.

A két háború között, de még az 1940-es években is sok gazda maga intézte a gyümölcstermésének értékesítését. Szezonban Tiszakürtől és Tiszaugról 20-30 gazda is hordta a gyümölcsöt kocsival a kecskeméti *nagypiacra*. Már az esti órákban elindultak, hogy éjjel kettőre odaérjenek. Ami itt nem kelt el, azt kora reggel átvitték a *kispiacra*, ott próbálták eladni. Olykor ugyanígy kocsiszámra vitték az azonnali fogyasztásra szánt gyümölcsöt a közeli nagyobb települések (Kunszentmárton, Mezőtúr, Öcsöd, Szentes) piacaira is. Az akkoriban jó piacnak számító Kunszentmártonba még egy-két kosár gyümölccsel is érdemes volt közelebb lakóknak bemenni. A Haleszből (Szelevény) és a Varnyasból (Cserkeszőlő) akár gyalogszerrel is. Ruhával összeköttek két gyümölccsel teli kosarat, egyiket a mellükre, másikat a hátukra tették. A gyalogos gyümölcsszállításnak ez volt a legmegszokottabb módja. A tájra jellemzőnek mondható még a kerékpár *oldalkasok* általános használata is. Ez az eszköz a helyi kosárfonók újítása, századunk közepén éppen a tiszazugi gyümölcstermesztés igényeiből született, mindmáig közönségesen használatos.

A gyümölcskereskedelemre az első világháború előtt még jellemzőnek mondható cserekereskedelem a két világháború között erősen visszaesett, megszűnt, csupán a háborús években (1944–1945) elevenedett fel. Aratás után, főleg a szarvasi és öcsödi gazdák, a szentesi tanyavilág lakosai rakodtak fel nagyobb mennyiségű gabonát, esetleg lisztet a kocsira, s ezzel szekereztek el a tiszazugi szőlőkbe, ahol azt gyümölcsre –

főleg almára – cserélték. A cserearányok a mindenki napi piaci ár függvényében alakultak.

A teljesség igénye miatt röviden meg kell emlékeznünk egy kisebb jelentőségű, de az árucserében szerepet kapó cikkről, az *aszalt gyümölcsökről* is.

Az *aszalás* a múlt század végéig a gyümölcsstartósításnak szinte kizárólagos módja volt. A *befőzéssel* történő gyümölcskonzerválás a századforduló idején jelent meg a tiszazugi és környékbeli községekben, de csak a két világháború között vált nagyobb arányúvá. Ezzel párhuzamosan viszont az *aszalványok* fogyasztása fokozatosan visszaszorult, különösen a református tiszazugi településeken. Emögött pedig a vallással összefüggő táplálkozási rend átalakulása vagy szabályozó szerepének megmaradása figyelhető meg. A katolikus településeken kora tavaszi, Húsvét előtti Nagyböjtben az aszalványokból készült *cibere* volt az egyik fő böjti eledel. A két világháború közötti években ezért az aszalt gyümölcs csak a túlnyomórészt római katolikus Kunszentmárton piacán volt kelendő árucikk, s fogyasztása is csak Csépán és Szelevényen volt számottevő. A *cibere*, s nemcsak aszalt gyümölcsből készítve, vallástól függetlenül a szegényebb rétegek mindennapi táplálkozásában is meglévő étel volt télen, de évszaktól függetlenül is.

A visszaemlékezések szerint az aszalt gyümölcsök elsősorban helyben, vagy a közvetlen peremvidéken fekvő településeken találtak piacra, a távolabbi tájakkal folytatott kereskedelembe nem, vagy ritkán és kis mennyiségben kerültek bele. Az aszalás mennyisége általában megmaradt a családi fogyasztáson belül, az önellátás szintjén.

Munkaerő és egyéb kapcsolatok

Az intenzív kertkultúra, a nagyon igényes szőlőművelés a Tiszazug települései és közvetlen környéke között kialakított egy rendszeres munkaerő vándorlást is.

A századforduló körüli, valamint az 1920-as évek nagy szőlőtelepítései idején sok, elsősorban kunszentmártoni és öcsödi kubikos talált munkát főleg a tiszakürti határban, a későbbi Cserkeszölő területén. A szőlőtelepítés ugyanis nagy földmunkákkal járó munkafolyamat, amelyben a földmunkás réteg szakértelménél fogva szerepet vállalhatott. (Csak utalok arra a körülményre, hogy a tiszazugi homokpuszták parcellázásai az 1920-as évek elején nagymértékben lehetővé tették a környékbeli kubikos réteg birtokszerzését és megélhetésének szőlő- és gyümölcsstermesztéssel történő biztosítását.) A szőlőbeli munka pedig a későbbi évtizedek során is fontos szezonális kereseti lehetőséget biztosított mind a két helyről származó napszámos réteg számára. A *nyitás*, a *metszés*, a *szüret* és a *fedés* (vagy *takarás*) munkacsúcsai általában nem estek egybe a szántóföldi földművelés nagy munkáival: időben megelőzték vagy követték azokat. A Tiszaföldvár – Cibakháza vidékén lévő szőlőskertekbe az említett munkákra főleg Törökszentmiklósról, Rákóczi-falváról, Öcsődről jöttek szőlőbeli munkásnak, de a nagyszámú cibakházi nincstelen réteg is talált helyben munkát. A cibakiak kisebb számban és alkalmanként eljárak a tiszakürti szőlőkbe is nyitni és metszeni. A kürti

szőlőkben azonban zömmel a kunszentmártoni és az öcsödi emberek dolgoztak. Ritkábban szarvasi *tót summások*. Többségük igyekezett kisebb-nagyobb szőlő- vagy homokterületet vásárolni, s ott letelepedni. Sok kunszentmártoninak sikerült is. Az 1920-as népszámlálás 800 fős kunszentmártoni lélekszám csökkenését a tiszakürti (későbbi cserkeszölői) szőlőkbe történő kiköltözés okozta. Az új telepesek keze nyomán a termelés színvonala nem csökkent, hiszen a korábbi évek napszámos munkái alatt legtöbbször kellő szakmai tapasztalatot szerezhettek a szőlő földmunkáiban, valamint a szőlő- és gyümölcstermesztésben.

Kisebb arányú és kisebb jelentőségű volt századunk első felében a Tiszazugból nyugat felé: Alpár, Kecskemét, Tiszakécske felé irányuló munkaerőmozgás. Példáink azonban vannak arra vonatkozóan, hogy Tiszakürt, Tiszainoka, Nagyrév, Cibakháza helységekből az említett települések szőlőibe is eljártak dolgozni.

Gazdaságilag jelentéktelennek minősíthető, a mindennapok szempontjából azonban nem elhanyagolható migrációs jelenségeket is megfigyelhetünk térségünkben, amelyek valamiképpen a szőlőbeli munkákhoz kapcsolódnak.

Az egyik ilyen jelenség a juhászok sűrű szőlőbeli jelentkezése szüret idején. A szüreti ételek között ugyanis legnagyobb jelentősége a birkapörköltnek volt. Ez a volt a szüret hagyományos étele. Erre a zsíros ételre jól csúszott a bor, s jól esett a hús a sok szőlőre és gyümölcsre is. A szüret napjaiban a helybeli és környékbeli juhászok kisebb falkákkal vonultak a dűlőutakon, s gazdák helyben megvehették tőlük a kiválasztott állatot. Egy olyan gazdaságban például, ahol a szüret befejezéséhez idegen munkaerőt is igénybe kellett venni, a munka során 2-4 birka is elfogyott.

A másik említésre méltó jelenség a muzsikus cigánybandák szőlőbeli megjelenése és játéka volt szüret idején. A visszaemlékezések Kunszentmártonból említenek négy-öt cigánybandát, akik számára a szüret néhány hete fontos kereseti alkalmat jelentett, hiszen akkor egy kis mulatságra senki sem sajnálta a pénzt és a bort sem.

Piaci viszonyok a két világháború között

Gazdasági súlyát tekintve a szőlőtermelés, a bortermelés volt a Tiszazugban a legjelentősebb. A gyümölcserőtermelésből származó jövedelmek a vizsgált családi gazdaságokban csak ezután következtek. A rövid leírásban bemutatott kép alaposabb megértéséhez szükséges vázolni a két világháború közötti gazdasági, piaci viszonyokat a bortermelés és az értékesítés szempontjából, amelyek végső soron nagymértékben befolyásolták a tiszazugi szőlő- és bortermelést is, hatottak az értékesítési viszonyokra, meghatározhatták azok formáit is.

A tiszazugi szőlőkultúra első nagyobb arányú felfutása a múlt század végén, a filoxéra vész utáni nagy homoki szőlőtelepítések idejére esett. A második, talán az előzőnél is jelentősebb növekedésre éppen az első világháború után került sor. Az országos gazdasági körülményeket nézve nem a legszerencsésebb időpontban. Ekkor voltak Tiszakürt területén újabb parcellázások. Ugyanakkor a szőlő- és bortermelés

nagyon nagy értékesítési gondokkal küszködött. Mi a bor ára a háború előtt (országos átlagot említek most és következőkben is) 1913-ban 40 korona/hektoliter volt, addig 1921. októberében 1 hl bor ára 19, 1922 nyarára pedig 9 koronára csökkent. Mindez a kereslet hiányát, a piacok beszűkülését jelentette. Ennek egyik oka a háború utáni nehéz gazdasági helyzet, a viszonylag nehezebb megélhetés. De ott van mögötte az a körülmény is, hogy a trianoni békeszerződés következtében a megkisebbedett országterületen a szőlők közel 60 %-a, a lakosságnak azonban csupán kb. egyharmada maradt. Amíg a háborús évek a közvetlen termékcserét is felelevenítették, addig a háború után az 1920-as évek elején megsokasodtak a borhordó utak a szőlőben, borban szegény tiszántúli vidékekre. Erre a megoldásra készítette vidékünk szőlőtermelőit a nagykereskedői felvásárlások csökkenése is, amely viszont a háború utáni borkivitel nagyarányú csökkenése miatt következett be. (Szuhay 1962: 167. skk.)

Az 1922-es mélypont után fokozatosan javult a helyzet: 1923. októberében 1 hl bor ára már 17 korona, 1925-ben 49, 1926. októberében pedig már 54-55 korona volt. Az árak emelkedése azonban a gazdasági helyzet általános javulása mellett az 1920-as évek első észtendeinek gyenge bortermésével is magyarázható. (Pl. az 1924–1927. közti átlag 2 millió hektoliteres átlagtermés az 1923. évi 4,2 millió hektoliternek csak mintegy felét jelenti.)

A kedvező folyamat 1928-ig tartott, s ebben az időszakban – most már pengőben számolva – 1 hl bor ára 80-100 pengő között mozgott Magyarországon. A felvásárlások ismét nagyarányúak voltak a kedvező kiviteli árak miatt. Az 1928. évi jó termés után azonban már a gazdasági válság éreztette hatását. 1928. októberében 1 hl bor már csak 45 pengő volt, s 1931–1932-re az ár 15 pengőre csökkent. Ez ismét fellendíti a Tiszántúl felé irányuló borhordást, s nem ritkák a terménycserék sem ebben az időben. Ekkor még a jelentősebb szántóterülettel rendelkező szőlősgazdák is rákényszerültek borukat ily módon eladni. Az 1930-as évek elejétől az állam központi rendelkezésekkel is igyekezett a bortermelést és kereskedelmet, mind a kivitelt, mind pedig a belöldi piacot támogatni. Így pl. 1932-ben a borfogyasztási adót 50 %-kal mérsékelte, fokozottan igyekeztek biztosítani a termelői borkimérések nyitását, szorgalmazták a bornak borpárlattá való feldolgozását. Az 1930-as években a helyzet ennek következtében nagyjából kiegyensúlyozottnak volt mondható. Sőt, az évtized végétől erőteljes javulásnak is tanúi lehettünk. A fejlődést a háborús évek akasztották meg.

A tiszazugi szőlősgazdák a körülmények diktálta feltételekhez nagymértékben alkalmazkodtak, igazodtak. Ha a borárak nagymértékben csökkentek, nem adták el borukat, hanem inkább megérlelték, s csak évek múltán vitték piacra, vagy pedig borhordó utakon vitték el a feketeföldi településekre, ahol mindig jobb árat kaphattak érte. A nehéz gazdasági körülmények átvészelését a mindig jó felvevő piacnak számító tiszántúli részek biztosították. Ezzel a háttérrel, valamint a Nagykovácsi – Kecskemét körüli ipari bázissal a tiszazugi szőlő- és gyümölcskultúra nem fejlődött vissza, hanem éppen az 1940-es években tanúi lehetünk intenzív modernizálási törekvéseknek. Ezek

elválaszthatatlanok az akkori körponti rendeletre megalakult hegyközségek és egyéb szövetkezesek tevékenységétől. Ez az az időszak, amikor felépül a tiszakürti borpince is, s ettől az időtől kezdve mindinkább háttérbe szorulnak a szőlő- és gyümölcsstermelés, valamint feldolgozás tradicionális elemei (borhordás, terménycsere, aszalás stb.).

*

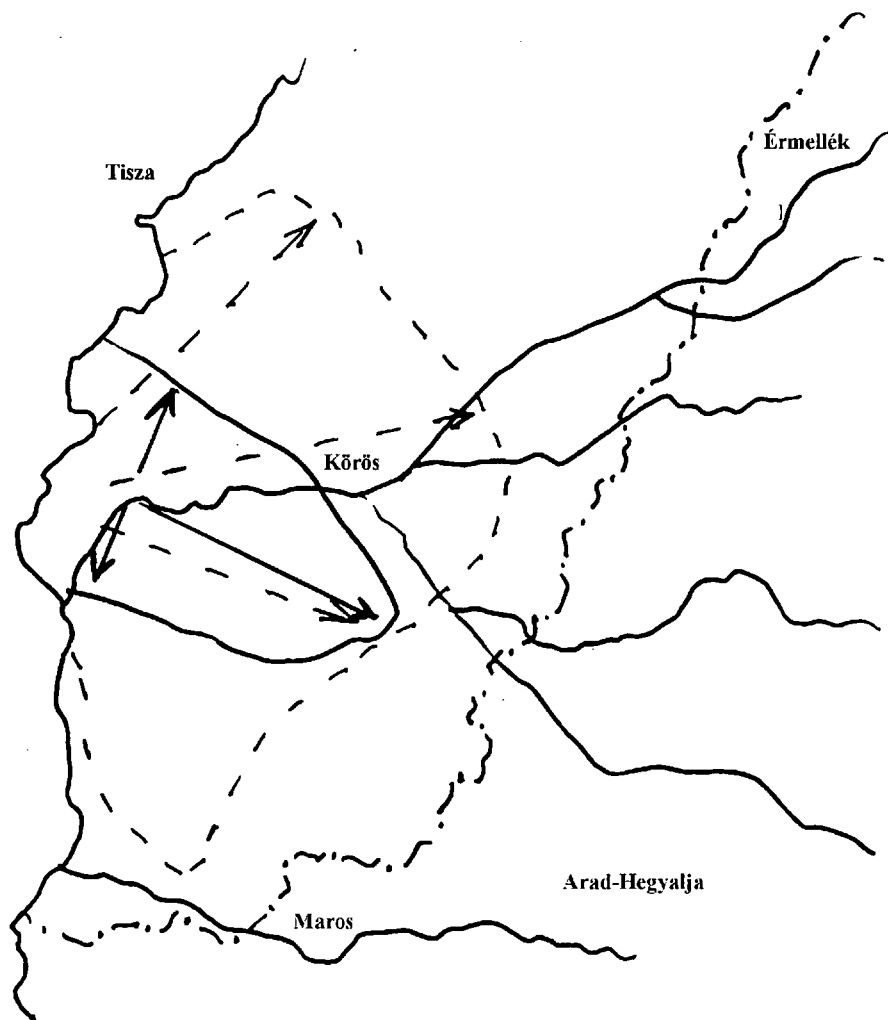
Az 1976-ban megírt tanulmányom anyagának publikálására az a körülmény ösztönzött, hogy a magyar néprajzi szakirodalom máig nem foglalkozott a bor- és gyümölcskereskedelem kérdésével. Kutatásom lezárása után jelent meg Börcsök Vince „Adatok a szegediek borkereskedelméről és borfogyasztásáról” című írása, amely máig egyedüli tanulmány a kérdéskörrel.

A tiszazugi települések szőlő- és gyümölcsstermelésére vonatkozó adatait Szlankó (1971)-ből vettem. A csépai szőlőtermelésről lásd még Botka (1976)-ot. Az alföldi szőlőtermelés néprajzáról további tájékozódást Égető (1996)-ból nyerhet a t. Olvasó.

IRODALOM

- Botka János 1976: *A csépai szőlőművelés = Tiszazugi Füzetek 6*, Kunszentmárton – Szolnok, Damjanich Múzeum.
- Börcsök Vince 1978: Adatok a szegediek borkereskedelméről és borfogyasztásáról, *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1976–77/1*, 233–251.
- Égető Melinda 1996: *Az alföldi szőlő- és bortermelés* (Néprajzi Tanulmányok), Budapest, Akadémiai.
- Szlankó István 1971: A Tiszazug természeti és gazdaságföldrajza, in Szlankó István szerk.: *A Tiszazug életéből*, Szolnok, Damjanich Múzeum, 69–125.
- Szuhay Miklós 1962: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években, Budapest, Akadémiai.

A Tiszazugból kiinduló borhordó utak, s jelentősebb szőlőtermelő vidékek az Alföld keleti részén a XX. század első felében.

BÄUERLICHER WEIN- UND OBSTHANDEL IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 20. JAHRHUNDERTS

**Ökologische, wirtschaftliche und politische Faktoren der Handels- und
Umsatzbeziehungen jenseits der Theiß**

GÁBOR BARNÁ

Der kurze Aufsatz will einen Überblick über den Warenaustauschverkehr zwischen zwei Regionen, zwischen der mittleren Theißgegend (die mit bereits dem Ende des 19. Jahrhunderts hochentwickelter Gartenkultur verfügte) und den östlichen Regionen jenseits der Theiß in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts geben, mit besonderer Rücksicht auf die Zeit zwischen den zwei Weltkriegen.

Die Arbeit repräsentiert eine Zusammenfassung meiner in den Jahren 1975–1976 in den Ortschaften Csépa und Tiszakürt (beide Komitat Jász-Nagykun-Szolnok) durchgeführten Erhebungen. Mit der Summierung der Erinnerungen und Erfahrungen meiner Gewährspersonen gibt das Artikel einen Abriß der wirtschaftlichen, gesellschaftlichen und politikgeschichtlichen Hintergründe der obengenannten Handelsbeziehungen sowie deren Änderungen im Laufe einiger Jahrzehnte.

Ausführlich behandelt der Aufsatz den bedeutenden Weinhandel sowie den weniger bedeutenden Obsthandel. Der Verfasser beschreibt die arbeitsorganisatorischen, technischen Voraussetzungen und die wirtschaftlich-finanzielle Bedeutung dieses Handels. Diese Handelsbeziehungen zeigen die einander gegenseitig ergänzenden Verbindungen zweier ökologisch verschiedener Regionen. Verste ärkend auf diese Beziehungen wirkten auch politische Faktoren: die Angliederung des Weinbaugebietes am östlichen Rand der Tiefebene (Arad-Hügelland und Érmellék) an Rumänien (1920). Demzufolge konnte das Gebiet jenseits der Theiß lediglich aus dem Wein- und Obstanbaugebiet des Donau-Theiß Zwischenstromlandes sowie aus dem Körös-Winkel (ung. Tiszazug) mit Wein und Obst versorgt werden.

LAKODALMI TISZTSÉGVISELŐK ÉS FELADATAIK CSERÉPFALUBAN

BÁTI ANIKÓ

A lakodalommal a család és a falu a hétköznapiakból felemelkedve mulatsággal, jó ételekkel ünnepli meg egy új család létrejöttét, amely a közösség gyarapodását, fennmaradását biztosítva a legnagyobb esemény az egyén és a közösség életében is.¹

Cserépfaluban az általam vizsgált korszakban,² az 1940-es évektől napjainkig a gazdasági, politikai események döntően befolyásolták a paraszti élet rendjének alakulását, átformálódását, és mindez kihatott az ünnepekre, a lakodalomra is. A község zártsága, szegénysége azonban hozzájárult ahhoz, hogy a házasságkötés szokáskörén belül számos elem, amely a szakirodalom alapján megállapíthatóan máshol már korábban átalakult, megszűnt, itt máig fennmaradhatott.

A lakodalom, a szokáscselekmények végrehajtása (l. 1. táblázat)³ a szervező család munkaerejét meghaladó feladat, ezért társasmunkában, a meghívottak, rokonok is aktívan részt vesznek az eseményekben, meghatározott feladatokra, tisztségekre kéri fel őket a hagyományok szerint kölcsönös visszasegítésre alapozva, ugyanakkor munkájukért ajándékot is kapnak a lakodalmas háztól. A továbbiakban a megjelölt korszakokban a cserépfalui lakodalomban az egyes tisztségviselők és feladatköreik változását tekintem át saját gyűjtésem alapján (l. 2. táblázat).

¹Ez a tanulmány része az 1997-ben, Szegeden, a JATE BTK Néprajz Tanszékén írt szakdolgozatnak, melynek címe: A lakodalmi étrend, étkezési szokások változása Cserépfalun a XX. század második felében. A témára vonatkozó szakirodalomra jelen esetben terjedelmi okok miatt nem térek ki, szakdolgozatomban külön fejezetként tárgyalom. Gyűjtéseimet Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, a Bükk lábánál elterülő Cserépfaluban végeztem. A községnek kb. 1200 fős lakossága többségében református vallású. Határának jelentős része erdő, művelhető földje kevés van és az is rossz minőségű. Emiatt a lakosság számára a második világháború előtt a fő megélhetést az erdőgazdálkodás, a fakitermelés, fafaragás, mészégetés jelentette, summásként az Alföldre jártak. 1945 után a korábbi paraszti életforma teljesen átalakult. A lakosság nagy része belépett a térszbe, mások pedig a környező városokba, Miskolcra, Mezőkövesdre, Egerbe járnak dolgozni, ingáznak.

²Kutatásaimat a XX. század második felére korlátoztam, ez volt az a korszak, amit interjúkkal, megfigyelésekkel, képi és egyéb forrásokkal felhasználva nyomon tudtam követni. A vizsgált lakodalmak három generációnak megfelelően három időzónába esnek: 1) 1940–50-es évek, ez az első korszak, 2) 1960–70-es évek, második, 3) 1980–1996, harmadik korszak. A továbbiakban ezen korszakhatárok alapján hasonlítom össze a lakodalmakat.

³Szakdolgozatomban a vizsgált lakodalmakról leírásokat készítettem, ezek alapján készültek a táblázatok összegezve az adatokat.

1. táblázat

A lakodalom cselekményének változása

CSELEKMÉNY	I/1.*	I/2.	I/3.	II/1.	II/2.	III/1.
KIHIRDETÉS						
HÍVOGATÁS						
TEJBEHORDÁS						
SÁTORCSINÁLÁS						
KALÁCSSÜTÉS						
CSIGAC SINÁLÁS						
DISZNÓVÁGÁS						
AJÁNDÉKHORDÁS						
CSIRKEPUCOLÁS						
BÉLESSÜTÉS						
REGGELI						
EBÉD						
BÚCSÚZTATÓ						
ESKÜVŐ						
VACSORA						
ÉJFÉLKOR ÉTKEZÉS						
KALÁCSOSZTÁS						
MOSOGATÁS						
HŐRÉS						

*A lakodalom leírások alapján az I. korszak 1. lakodalma, stb.

Az adott időpontban meglevő esemény

Vőfély

A Magyar Néprajzi Lexikon definíciója szerint a vőfély „... a házasságkötés szokáskörének sokoldalú tisztségviselője, a lakodalom szervezője és gyakorlati munkáinak vezetője. ... Ritkábban a rokonságba tartozó fiatal férfit kérnek fel a tisztség betöltésére.”⁴ „A magyar nyelvterület azon vidékein, ahol nem alakult ki a féléhivatalos vőfélység, hanem a rokonok vállalkoztak e szerepkörre, máig kitűnik a lakodalom szét-eső, szervezetlen volta.”⁵ állapítja meg Györgyi Erzsébet Molnár Ágnesnek és Barna

⁴MNL 1992: 595.

⁵Györgyi Erzsébet 1990: 47.

Gábornak az Ung-vidéki lakodalmat leíró tanulmánya alapján.⁶ A cserépfalui lakodalomban nincs félhivatalos vőfély, a családból kérik fel a vőfélyeket, négy-öt legényt, akik közül a legidősebb, a nagyvőfély az irányítójuk. Feladatkörük szűkebb ugyan, mint a specialistáké, de más tisztségviselők, például a gazda segíti munkájukat, a vezetés nem csak az ő feladatuk, jelen esetben nem beszélhetünk szervezetlenségről. Gördülékenyen, fennakadás nélkül halad például a vacsoráztatás félhivatalos irányító hiányában is, ez a feladatkör több tisztségviselő között oszlik meg.

Az első két korszakban (1940–50, 1960–70) a vőfélyek mindkét lakodalmas háztól a vendégeket verssel hívták meg a lakodalom előtt vasárnap, a templomi kihirdetés után. Minden háznál borral kínálták őket. Jelvényük a mellükre feltűzött bokréta és hosszú fehér szalag volt és még ma is az. Munkájukért varrott kendőt, majd az 1960-as évektől inget kaptak. A lakodalom napján⁷ a vőlegény vőfélye kérte ki esküvőre a menyasszonyt, a lányos ház vőfélye pedig a búcsúztatót mondta.⁸ Az esküvői menetben a menyasszonyt vőfélye kísérte. Legfontosabb feladatuk a vacsora lebonyolítása volt. A *nagyvőfély* minden fogáshoz verset mondott, ő vitte be az első tálat az átrendezett szobába, az *elsőházba*, és helyezte az új pár elé. A *kisvőfélyek* a borosüvegeket hordták a csapostól az asztalokra. Éjfélkor a *nagyvőfély* vezette be a menyecskét, verssel köszöntötte és az első táncot ő járta vele. Ezzel véget is ért feladatuk.

A harmadik korszakban a vőfélyek felkérése, fizetsége hasonló a korábbiakhoz, feladataik azonban csökkentek. A lagzi előtti vasárnap hívogatnak: a nyomdában készült meghívó átadása után már nem mondanak hívogatóverset. A távol lakó rokonokat pedig postán értesítik. A lakodalom napján gyakran elmarad már a kikérés, a búcsúztató, egyedül a vacsora lebonyolítása maradt változatlan: minden fogáshoz verset mondanak a feldíszített sátorban – a versek szövegei nem követték az étrend módosulását, az új ételekhez is a régi verseket mondják – minden vőfély szerepel. A *kisvőfélyek* feladata az italokra ügyelni, ők cserélik az asztalokon az üvegeket. Éjfélkor a *nagyvőfély* köszönti be a menyecskét és övé az első tánc.

A *kisvőfélyek* szereplésén lehet leginkább megfigyelni, hogy egy családon belül a tisztségviselők feladatköre hogyan hagyományozódik. A gyerekek (10-15 évesek) is aktívan részt vesznek a lakodalom cselekményeiben és így módjuk van a felnőtteket megfigyelni. Az egyes mozzanatokba szinte „belenevelődnek”, nem is kell tanulniuk. A kívülről úgy tűnhet, hogy egy lagziban mindenki tudja, mi a dolga, igazából nem mondja senki, hogy mikor milyen esemény fog következni, minden résztvevő, tisztség-

⁶Molnár Ágnes – Barna Gábor 1983: 119–153.

⁷Az első korszakban hétfőn és szerdán tartották a lakodalmakat és főleg ősszel. A második korszaktól, a szabad szombat bevezetésével a szombati nap állandósult, a házasságkötések nagy része nyárra esik.

⁸Szakdolgozatom mellékletében 24 vőfélyvers szerepel a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában és a Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattárában található anyagokból.

viselő megtanulta ezt még gyermekként. Ez lehet az egyik oka annak, hogy a lakodalom elemeiben változás csak lassan következik be, az előző generációtól örökölt szokások nehezen módosulnak.

Násznagy

A násznagy „... mindkét házasulandónak egy-egy házassági tanú, akinek a jelenléte a házasság érvényességének kelléke volt.” Lehet keresztapa, nagybácsi, idősebb rokon, aki az átlagosnál nagyobb ajándékot ad, ő egyben a lakodalomban a legnagyobb tekintély.⁹

Korszakainkban Cserépfaluban násznagynak a vőlegény, illetve a menyasszony keresztapját tisztelték meg, egy inget adtak nekik fizetségül munkájukért. A násznagyok legfontosabb, a többi tisztségviselő fölé emelő feladata az esküvőn való tanúskodás. Ők képviselik a hivatalos személyek előtt az ifjú párt, igazolják a házasságkötés érvényességét. A lakodalmi menetben a vőlegény és a menyasszony mellett mennek. Ők adják át a papnak és a jegyzőnek/anyakönyvvezetőnek az ajándékot: bort, kalácsot, kendőt, inget. Az első két korszakban az ülésrendben az új pár mellett ültek, a főhelyen a szobában, és a vacsora megkezdése előtt köszöntőt, imádságot mondtak, amelynek szövege kevésbé volt kötött, lényege a jókívánság volt. Napjainkban a násznagyoknak már nincs kijelölt helye a vacsoránál és beszédet sem mondanak, feladatuk csak az esküvőn való tanúskodás.

Gazda

A Magyar Néprajzi Lexikon szerint a lakodalmi gazda: „... a lakodalom rendezője, szervezője, szertartás- és munkavezető tisztségviselője az erdélyi magyarok körében. Feladatuk a magyarországi vőfélyekéhez hasonló. A mellette működő vőfélyeknek csupán alárendelt szerepe van.”¹⁰ A gazda tisztségéről a bukovinai székelyek lakodalmait kutatva Györgyi Erzsébet megállapítja: „Bár csak Erdélyben volt ilyen tisztség megemlékezünk a lakodalmi gazda alakjáról. ... A gazda látta el a vőfélyi és a násznagy feladatok egy részét, a szakácsnőknek is főnöke volt.”¹¹ A gazda címét és feladatkörét, az erdélyihez hasonló jelentőségét a cserépfalui lakodalmakat kutatva én is megtaláltam. A lakodalom szerkezeti, szervezeti hasonlósága lehet ennek az alapja, lehetséges, hogy ez a tisztség az ország más területein is ismeretes, nem csak Erdélyben.

Mindhárom vizsgált korszak tisztségviselői között szerepel a gazda. Mindig közelebbi, idősebb férfi rokont kértek fel, aki ismerte a házat, a vendégeket. Munkájáért egy inget kapott. Az 1940–50-es években mint tényleges szervező szerepelt: ő mondta meg például, hogy mikor, hol találjanak, stb. A vacsora során az *elsőházban*, mindig a sa-

⁹Györgyi Erzsébet 1990: 47–48.

¹⁰MNL 1987: 393.

¹¹Györgyi Erzsébet 1990: 48.

rokban kellett ülnie és kínálgatnia a vendégeket, akiknek csak többszöri kínálás után illet elfogadni a vacsorát. Az étkezés megkezdése előtt a gazda vagy a násznagy köszöntőt mondott az új párra. A második korszakban már csak a köszöntő elmondása volt a feladata.

Napjainkra a gazda tisztségét nem lehet ennyire pontosan leírni, bár az elnevezés még él. Ő helyettesíti a házigazdát az esküvő ideje alatt, ügyel a rendre, a munkálatok végrehajtására. Ennek a tisztségnek lassan elvész a jelentősége, az ülésrendben sincs már meghatározott helye, feladatait átveszi a vőfély, illetve egy új, alakuló tisztség, a „tálalás irányítója”. A gazda megszűnik a lakodalom legfőbb szervezője lenni.

TISZTSÉGVISELŐ	I/1.	I/2.	I/3.	II/1.	II/2.	III/1.
VŐFÉLY						
NÁSZNAGY						
GAZDA						
KONYHAPOKLA						
CSAPOS						
SAKÁCSASSZONY						
NYOSZOLYÓLÁNY						
NYOSZOLYÓASSZONY						
„TÁLALÁS IRÁNYÍTÓJA”						

Konyhapokla

A konyhán, a főzésnél segítő, a megfelelő tüzelésre ügyelő férfi tisztségviselő neve: *konyhapokla*.¹² Közei férfi rokant kérnek fel erre a posztra, munkájáért egy inget adnak. Mindhárom korszakban fontos szerepe van az ételek elkészítésében a szakácsasszonyok irányítása alapján.

Csapos

A csapos a lakodalom napján az italokra felügyel.¹³ Erre a tisztségre az örömszülők a családból olyan férfit – ma két férfit – kértek fel, aki nem „mulatós”, egész este helyt tud állni. Munkájáért ő is inget kapott és kap.

A vizsgált három korszakban ez a feladat nem változott. Az italoknak mindkét lagzis háznál külön helyiséget, általában a kamrát alakították ki, itt helyezték el a hordókat és 8-10 éve a nagy hűtőszekrényeket is. A csapos a lakodalom reggelén, az étel-

¹²A szó jelentését, eredetét, etimológiáját, szakirodalmi előfordulására vonatkozó adatokat nem találtam

¹³Bakó Ferenc 1987: 41.

ajándékként hozott borokat összeöntöztette.¹⁴ A lakodalom során a csapos a vendégeket folyamatosan kiszolgálta. A *lesők*nek, a hívatlanoknak az esküvői menetben vittek bort, azt mindig az összeöntöttből adták. A vacsorához viszont mindig a legjobb borok kerültek az üvegekbe.

A harmadik korszakban a csapos feladata nehezebb lett, a fogyasztott italok mennyisége jelentősen megnőtt. A sokféle rövidital, üdítőital, sör, mind az ő kezén megy keresztül. Ezért kérnek fel két főt erre a tisztségre. Már az előkészületek során is ők kínálják a vendégeket, a lakodalom napján pedig a söntésben mérik az italokat, és mindezt józanul.

Szakácsasszony

„A szakácsasszony a segítségül jött szomszédok, rokon asszonyok munkáját irányította, saját tapasztalata, tudása alapján. Felelős munkát végzett természetbeni ajándékért, vagy újabban fizetségért, a kezére bízott értékes anyagok feldolgozását végezte.”¹⁵

Minden háziasszony maga vezette háztartását, a lakodalmi főzéshez mégis két szakácsasszonyt kértek fel.¹⁶ Az első két korszakban a szakácsok közül az egyik mindig a vőlegény, illetve a menyasszony keresztanyja volt, a másik pedig szomszéd vagy rokon idősebb asszony. Ma már a keresztanyák nem feltétlenül főznek. A szakácsasszonyok a munkájukért kendőt, később pedig egy egész ruhára való anyagot kaptak. A konyhán mellettük sok rokon asszony segített, a felelősség azonban kettejüké volt. A konyhán egyetlen férfiként a *konyhapokla* dolgozott.

Az előkészületek során az örömanóval a szakácsasszonyok megbeszélték a főzéshez beszerzendő tételeket, az étrendet. Az első két korszakban a lagzi előtti napon a kalácsstűtést irányították és ők főzték a vacsorát a másnapi levesbe való csigatészta elkészítésekor, a csigacsináláskor. Napjainkban is az előkészületek során ők főznek a segítségnek.

A lakodalom napján először az ebédet készítették el, majd a több fogásos vacsorát. Munkájuk nagyon nehéz és felelősségteljes volt, a lakodalomból, az ünnepből szinte semmit sem élvezhettek, dolgoztak egész nap. A lakodalom másnapján mosogattak irányításukkal a konyhán segítő asszonyok.

¹⁴Ez a jelenség a lakodalmi ételekkel, ételajándékokkal kapcsolatban többször is előfordul: a különböző helyről származó anyagokat, bár tudják, hogy más-más minőségű, mégis összevegyítik, például a csigacsináláskor behordott lisztet, a házi készítésű kalácsokat, süteményeket, illetve jelen esetben a bort is. A lakodalom során nagyon fontos, hogy jó ételek legyenek, az ilyen jellegű minőségromlástól azonban mégis eltekintenek. Mindenki tudja, hogy miért olyan színű és ízű a bor, az egyik kalács miért finomabb, mint a másik, ezért nem szólják meg a lakodalmas házat.

¹⁵Györgyi Erzsébet 1990: 48.

¹⁶Fél Edit 1940: 374.

Nyoszolyólány

„A nyoszolyólány a házasságkötés szokáskörének leány tisztségviselője. A lakodalom nagyságától függően több rokon, illetve jó barát leány is szokott e minőségben szerepelni. ... Fő feladata a menyasszony körüli testőri, kísérői teendők elvégzése.”¹⁷

Cserépfaluban az első két korszakban a menyasszony és a vőlegény mellett is volt nyoszolyólány, néha kettő is. Ma már csak a vőlegényt kíséri egy nyoszolyólány. Rokon lányt kérnek fel, aki korábban a munkájáért egy kendőt kapott, mára személye része a reprezentációnak, az esküvő fényét hivatott ő is emelni, a házasságkötéskor viselt ruháját kapja a lakodalmas háztól ajándékként.

Feladata a csigacsinálással kezdődött az első és a második korszakban. Mindkét ház részéről a nyoszolyólány a menyasszony, illetve a nyoszolyóasszony kíséretében, a vőfélyek hívogatása után minden meghívott családot végigjártak és felkérték a nőket az ünnepi étrendből elmaradhatatlan levesbetét, a csigatészta társasmunkában való elkészítésére. A munka során a nyoszolyólány a segítőköt borral és kaláccsal kínálta. A 1940–50-es években külön feladata volt az egyetlen, nagy, tésztafigurákkal díszített, töltött kalács, a nyoszolyólány kalácsa elkészítése, amelyet a kontyolás ideje alatt a nyoszolyóasszonnyal osztottak szét a vendégek között. Ma már a csigacsinálás, kalácssütés elmaradt, a nyoszolyólány a vőlegényt kíséri az esküvőre és éjfélkor a kalács helyett tortát oszt szét. Feladatköre jelentősen leszűkült.

Nyoszolyóasszony

„A nyoszolyóasszony a házasságkötés szokáskörének fő női tisztségviselője. Idősebb asszony, rendszerint a násznagy felesége, illetve a menyasszony nőrokona. ... Feladata a menyasszonyt őrizni, kísérni, a kontyolást elvégezni. Értékes nászajándékot szokott adni a menyasszonynak.”¹⁸

Cserépfaluban az első két korszakban szerepelt nyoszolyóasszony a lagziban, nem feltétlenül volt idős. Közeleli rokont kértek fel, a munkájáért kendőt adtak neki. A nyoszolyólányhoz hasonló a feladatköre, együtt tevékenykednek: csigacsinálásra hívogatott a legényesház nevében, a munkák során a vendégeket kínálhatta. A lakodalom napján az örömanának segített, az 1960-as évektől, az ajándékfordáskor, reggel a vendégek által hozott nászajándékokat jegyezte meg, hogy a kölcsönösség alapján a család később hasonló értékben tudja visszaadni. A kontyolásban nem vett részt – azt külön specialista végezte –, ez idő alatt a nyoszolyólánnyal együtt a vendégeket kínálta.

Mára az előkészületek egyszerűsödésével kb. tíz éve nem töltik be a nyoszolyóasszony tisztségét. Feladatköréből az ajándékok összeírása még ma is él, de erre külön nem kérnek fel senkit.

¹⁷MNL 1987: 71.

¹⁸MNL 1987: 70–71.

„Tálalás irányítója”

Ez új, napjainkban alakuló tisztség, még elnevezése sincs, megjelölésében egyben a funkciójára is igyekeztem utalni. Korábban a gazda felügyelte a tálalást, ma ez új feladatkörként kezd körvonalazódni. Az új szerep alakulását jól nyomon lehetett követni: kb. két-három éve az egyik lagziban egy konyhán dolgozó asszony ötletszerűen a sátor sarkában állva figyelemmel kísérte a vacsora tálalását, s azzal segített, hogy megszámolta, melyik asztalra hány tál kell, ennek megfelelően irányította a tálalásra felkért fiatal rokonokat, barátokat. A következő lakodalomban, ugyanazon a rokonságon belül, már önként vállalta egy másik asszony ugyanezt a szerepet, nem kérték föl és nem is kapott érte semmit, a tálalók irányításán túl azt is jelezte, ha a vendégek többsége végzett, és hozhatták a következő fogást. A vacsoráztatás így szervezettebben, gyorsabban halad. A tálalók a megjelölt helyre letették a teli tálat, és meghatározott irányban közlekedtek az asztalsorok között, így elkerülve a kavargást, lökdösődést, és nem maradhatt ki senki sem, mindenhová vittek tálat. A vacsoráztatás megkezdése előtt a felkért tálalókkal ezeket a részleteket megbeszélték – ezt korábban nem tanulhatták még meg, idővel majd ez is „magától” fog már menni – a vacsora során mindig az irányítóra kellett figyelniük. Nem minden lakodalomban segítenek még így a tálalásnál, bár egyre több helyen átveszik, enélkül jóval hosszabb ideig elhúzódna a vacsora. Az „irányító” vezetésével egy-másfél órával le lehet rövidíteni az első terítés lebonyolítását. Másodszorra csak a tálalók és a konyhán dolgozók vacsoráznak, s ennek már nincsenek ünneplés, szervezett keretű, hasonlóan a vacsorán kívül a lakodalom többi étkezéséhez.

*

A megjelölt ötven év alatt a cserépfalui lakodalom egészében jelentős változások történtek. A tisztségeket, feladatköreiket vizsgálva a vőfély, a gazda, a nyoszolyólány szerepének jelentős csökkenését figyelhetjük meg. Nyoszolyóasszony már nincs a lakodalmakban. Mindezek a lakodalmi cselekmények egyszerűsödésével, funkciójuk megváltozásával, a varázsló, dramatikus elemek kikopásával, a házasságkötés racionalizálódásával függenek össze.¹⁹ A tevékenységek egy részét más szereplők veszik át. A szakácsasszonyok, a csapos feladata viszont az éttrend, az étkezések gazdagodásával egyre több lett, nagyrészt az ő felelősségük a vendégek minél jobb színvonalú ellátása. Ez lehet a célja egy új, még alakuló tisztségnek, a „tálalás irányítójának” is. Feladatkörének kialakulását figyelemmel kísérve megragadható volt számomra a szokáscselekmények időbeli változásának egy új eleme, konkrét ténye.

¹⁹Sárkány Mihály 1983: 279–285.

IRODALOM

- Bakó Ferenc 1987: *Palócföldi lakodalom*, Budapest, Gondolat.
- Fél Edit 1940: A társaságban végzett munkák Martoson, *Néprajzi Értesítő* 33, 361–379.
- Györgyi Erzsébet 1990: A házasságkötés szokásai, in Dömötör Tekla főszerk.: *Magyar Néprajz VII: Népszokás, néphit, népi vallásosság*, Budapest, Akadémiai, 32–66.
- MNL = Ortutay Gyula szerk. 1987–1992: *Magyar néprajzi lexikon 1–5*, Budapest, Akadémiai.
- Molnár Ágnes–Barna Gábor 1983: Az Ung-vidéki lakodalom jellemzőiről, in Novák László–Ujváry Zoltán szerk.: *Lakodalom*, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék, 119–153.
- Sárkány Mihály 1983: A lakodalom funkciójának megváltozása, *Ethnographia* 94, 279–285.
- Szabó László 1967: A népi társasmunkák kutatása, *Ethnographia* 78, 219–235.

DIE „FUNKTIONSTRÄGER“ UND IHRE AUFGABEN AUF DEN HOCHZEITEN IM DORF CSERÉPFALU

ANIKÓ BÁTI

Bei der Untersuchung der Eßgewohnheiten auf Hochzeiten in Cserépfalu, einem kleinen, vor allem von Reformierten bewohnten Dorf im Komitat Borsod-Abaúj-Zemplén, könnten sowohl im Verlauf der Hochzeitfeste als auch im Bezug auf die – im vorliegenden Aufsatz analysierten – Aufgabenbereiche der Funktionsträger kulturelle Veränderungen festgestellt werden, welche durch die wirtschaftlichen und politischen Vorgänge der vergangenen fünfzig-sechzig Jahre bedingt sind.

Auf Grund von Interviews und schriftlichen Quellen habe ich – in einem von mir ausgewählten Zeitraum - den Verlauf von Hochzeitfesten bei drei Generationen sowie die Rolle der sog. „Funktionsträger“ auf Hochzeiten verglichen und die einzelnen Veränderungen tabellarisch dargestellt. Der Vergleich der ermittelten Angaben mit denen der einschlägigen Fachliteratur zeigte im Fall von Cserépfalu hinsichtlich der Auswahl der bei Hochzeiten helfenden Funktionsträger und ihrer Aufgabenbereiche gewisse archaische Züge. Gleichzeitig damit aber wurden die Rollen der Funktionsträger im Laufe der Zeit modifiziert, vereinfacht bzw. durch neue Elemente erweitert. Der Aufgabenbereich einiger Funktionsträger (z. B. Hauswirt, Brautjungfer, Brautführerin) wurde parallel mit der Vereinfachung der Hochzeitsbräuche in unseren Tagen in bedeutendem Masse geschmälert. Im Gegensatz dazu ist aber die Bedeutung der Aufgabenbereiche, die mit dem Reicher-Werden der Hochzeitsmenüs zusammenhängen, gestiegen. Die Hochzeitsköchinnen stellen immer teure und kompliziertere Speisenfolge zusammen. Ein Beweis für die zunehmende Wichtigkeit des Hochzeitsmahles zu sein scheint auch, daß sich sogar eine neue Funktionsrolle herausgebildet hat, für die es auch noch keine Bezeichnung gibt. Auf Grund der Tätigkeit bezeichnete ich diesen Funktionsträger als *a tálalás irányítója* (etwa 'Lenker des Anrichtens'). Diese Rolle hat sich im Laufe meiner Beobachtungen herausgebildet und entwickelt sich auch heute weiter.

Die Erforschung von Hochzeitsbräuchen muß die Veränderungen der früheren und der heutigen Bräuche, das Schwinden früherer sowie die Entstehung neuer Elemente festhalten und beschreiben.

KOMPÉPÍTÉS A TISZÁN MAGYARKANIZSÁN

BELLON TIBOR

Az utóbbi években a közlekedés és teherszállítás iránt megnyilvánuló érdeklődés kiterjedt a folyókon zajló munkálatokra is. Azonban elsősorban a folyó menti, távolsági szállításokat vizsgálták, (Gráfik Imre 1983, 1992, Juhász Antal 1962) sokkal kevesebb súly esett a folyón keresztbe történő mozgásokról. Pedig a kibontakozó adatok fényében azt kell mondanunk, hogy sokkal jelentősebb, és állandóbb volt mind a személyszállítás, mind a teherforgalom. A fálvak határai gyakran átestek a folyók túlsó oldalára. Mind a földeket művelni, mind a réteket kaszálni, vagy a nyájakat legeltetni rendszeresen átvártak a túlsó partra. Ilyenkor a fogadott révész szolgálatait vették és veszik ma is igénybe. (Szabó L. 1985: 53–70.)

Ha csak arra gondolunk, hogy a szekerező fuvarozásnak ismerjük a középkori gyakorlatát – márpedig ez nem eshetett meg a folyókon való átkelés nélkül, amit csak valamilyen vízen közlekedő alkalmatossággal tudunk elképzelni, jóllehet erre szótörténeti bizonyítékunk nincs. Talán a *hidas* alán eredetű szavunkra gyaníthatunk, amelyik a TESz szerint 1208-ban fordul elő, és feltételezi a TESz is a komp, dereglye jelentését, bár éppen a *komp* jelentésű *hidas* szó értelmezését nem találjuk a jelzett helyen. (TESz 2. 1970: 108–109.) (Csak zárójelben jegyzem meg, hogy az ÚMTsz 1031-es első előfordulásáról tud.) (ÚMTsz 2. 1988: 944–945.) A *komp* szó csak a 16. századból adatolt, a folyón való átkelésre használatos vízi jármű értelemben, korábbi adatai más összefüggésekben (hajómalom része, kaszakő tartó) ismertek. (TESz 2. 1970: 541–542.) A *dereglye* szavunkat az ÚMTsz a kerítő halászatban használatos kis csónakként emlegeti 1372-ből, (ÚMTsz 1. 1979: 965.), és csak a 18. század végén jegyezték le olyan vízi járműként, amelyik teherszállításra vagy halászatra való lapos fenekű hajó. (TESz 1. 1967: 617.) Egyébként a szót ismeretlen eredetűnek tudja a szótár.

Megítélésem szerint mindenképpen nagy múltú közlekedési eszközt kell feltételeznünk, hiszen nagyobb folyókon nélküle lehetetlen az átkelés az év nagy részében. A révhelyek adományozása, jelentősége már a középkortól ismert. (Károlyi Zs. – Nemes G., 1975.) Logikus, hogy a jelentős folyami átkelőhelyeken megfelelő alkalmatosság is a rendelkezésére állott az utasoknak és terhes kocsiknak, szekereknek. Ennek az alkalmatosságnak nagy teherbírásúnak, könnyen mozgónak és biztonságosnak kellett lennie. Az elkészítése pedig szakértelmet követelt. A néprajzban legutóbb Juhász Antal foglalta össze a hajóács mesterségről szükséges tudnivalókat. (Juhász A. 1991: 447 pp.) Takáts Sándortól tudjuk, hogy a török adójegyzékekben két szegedi *komphajó* építéséről intéz-

kednek, a 18. század elején Budáról vittek *révhajót* Szegedre. (Juhász A. 1991: 448.) És hogy valóban ugyanazok építettek minden vízen járó alkalmatosságot, egy másik adat bizonyítja: A céhszabályzatban tiltják, hogy a super legények a mester híre nélkül hajót, kompot, ladikot vagy malomhajót építsenek. (Juhász A. 1991: 449.) Ugyanezt az álláspontot erősíti meg Gráfik Imre is. (Gráfik I. 1971: 80. pp.)

A vízen keresztül járni két eszközzel volt szokásos: a csónakkal vagy *ladikkal*, (az egy fából kivájt változatát *hajónak* mondták, – és a nagy terheket is elbíró *komppal* vagy *hidassal*. Bármilyen közlekedési eszköz volt is, a hajóácsok értettek a készítéséhez leginkább. A néprajzi irodalomban nincs leírva ennek az eszköznek a készítőmódja, különösen a nagyon gazdag terminológiájára. Néprajzi gyűjtőútjaim egyikén 1996-ban találkoztam a vajdasági (Magyar) Kanizsán az utolsó hajóács mesterrel, a gyűjtés idején 67 éves Nagy Károllyal, aki édesapjával öt kompot épített. Napjainkban erre a tudásra nincs szükség, ugyanis részben a katonaságtól leselejtezett vas kompok, részben az erre szakosodott üzemek által az igényekhez alkalmazkodó kompok szolgálnak, a nagyon drága, és nem is olyan tartós fa kompok háttérbe szorultak – egy-egy példányuk még itt-ott fellelhető.

Az emlékezet szerint már a múlt század közepén a vízi járműépítés volt a Nagy család főfoglalkozása, megélhetési forrása. A férfiak ácsok, hajóácsok voltak. Készítettek a halászhajóknak csónakokat, bárkákat, a révekre kompokát és dereglyéket. A múlt század második felében Nagy Istvánt – mert ekkor még nemcsak a mesterség, de a név is öröklődött a családban – *városácsnak* nevezték ki. A hatáskörébe tartozott a kompok karbantartása. Közreműködésével épült meg a századfordulón Kanizsát és Törökkanizsát összekötő pontonhíd. Ennek felügyelete és karbantartása is a feladatkörébe tartozott. Ez a híd a második világháborúig állott fenn, akkor bontották el, mivel a Tisza határfolyó lett. Örökébe fia, Árpád lépett. A pontonhíd mellett kompjárat is volt a két Kanizsa között. Ők készítették a keresztúri, martonosi, kanizsai, bátkai, moholi és péterrévei kompokát. Segítségükre voltak a harmincas évekig a Bezdán környéki hajóácsok. A bezdáni hajóácsok híreről Juhász A. is szól. (Juhász A. 1991: 447 pp.) A háború után kapcsolódott be apja munkájába Nagy Károly. Az utolsó új komp a város számára épült 1963-ban. Azután már csak javítási feladatok maradtak. A hadseregből kiselejtezett, megvásárolt vaskompok teljesen kiszorítják a még meglévő régieket. A szlavóniai tölgyből készült komp jó gondviselés mellett húsz évnél többet is kibírt.

A következőben a magnetofonról lejegyzett beszélgetés szerkesztett változatát mutatom be. Igyekeztem az adatközlő nyelvi sajátosságait lehetőségig megmutatni. A terminusoknak érzett szavakat, kifejezéseket dőlt betűvel szedtem.

Az egész család ács volt. Malom- és hajóácsok voltak az ősök. A régi úszótestek általában erdélyi fenyőből készültek. Mán ennek a századnak az elején kezdték inkább használni az itteni erdei tölgyfát. A fa a Maroson jött le a Tiszáig, onnan ereszkedtek le vele. Itt vót kikötve nem messze. Milkó gyárnak hitták, fűrésztelep és malom – Milkó József tulajdona vót. 100 ember is dolgozott benne, készítettek benne sok mindent, pl. hajódeszkát. Tölgyfát, nyárfát dolgoztak fel benne megrendelésre is. A tölgyfát hajóval, vonattal hozták, az utóbbi időben meg teherautóval. Most is dolgozik az üzem. Az apámtól sem hallottam, hogy vízen hoztak volna tölgyfát. Leginkább vasúton szállítottak, mert Szlavóniából hoztak legtöbbet. Az első osztályú szlavóniai tölgy volt. Ahogy elment a fűrész benne, utána rögtön pirosodik. 50-60 centi átmérőjű, egyenletes, 5-6 méteres hosszúságú fa volt. Hatalmas lombozata van. Épületesztalos munkák készültek belőle, bútorok, malmokhoz alkatrészek. Gerendának, deszkának vágták fel, aztán kör-fűrészsel *cirkulával* felezték, vágták megfelelőre.

A fenyőt itt tárolták. Legalább 5-6 hónapig állt a vízbe, aztán vontatták föl, eresztették gépek alá. A fenyőt azért tartották a vízben, hogy kiázzanak a rothadást előidéző savak. Az a fenyő, ami benne állt a vízbe, mikor kivették, sokkal gyorsabban kiszáradt, mint a nyers fenyő, sokkal jobb minőségű, könnyebben munkálható és tartósabb dolog készülhetett belőle.

Sín vót építve le a vízig, bele a vízbe, vótak rakoncás kiskocsik, kinyitották a rakoncákat, beleterelték csákyákkal a rönköket, annak az ajja fogazott vót, mikor beleterelték a 3-4 rönköt, függetlenül a hosszúságától vagy vastagságától, akkor adták a jelet, a gőzgép egy csörlőt hajtott, az föl húzta. – Valaha *száraztekerővel* vontatták partra. Villanykarószerű oszlop le vót ásva 70-80 centi mély gödörbe, ami alig vót nagyobb méretű, mint maga az oszlop. A teteje ki vót kötve két kötéllal, arra ráfogtak lánccal egy rudat, evvel hajtották, forgatták. Emberi erővel.

A kitermelt fát *rakoncás kocssal* is szállították. Meg lehetett nyújtani akár 10 méter hosszúra. A kocsit kettévették. A rönk vékonyabb végét rátették az elejére, hozzákötöttük lánccal. A kocsit ódalra, a kerékre borítottuk, beleborítottuk a rönköt, megkötöttük, felállítottuk a kocsit – előbb a hátulját, aztán az elejét. Lánccal, kötéllal kötöttük hozzá. A súly a hátsó tengelyen vót. Könnyebb irányítani, ha a súly hátul van. Vitték a fát a fűrészgyár hátuljába a *tőkeplaccra*. Ott vót a *tőkemester*, az határozta meg, hogy miből mi lesz. Akkor az emberek eldarabolták a hosszát olyanra, ahogy meghatározta. *Rönk*: a fatörzs tuskó feletti része. Hogy rönk legyen, legalább 2 méter hosszúnak kellett lennie. Az emberek *letőkézték* a rönköt, azaz megfelelő hosszúságú darabokra fűrészelték nagy keresztvágó fűrészekkel, akkor odagurították a *gáter járatához*, a sínekhez. A *gáternek* vót hosszú sínje, kijött az udvarra. A *tőkét főgurították* rá, ott befogták, ment egyenesen a gáter alá. A gátért gőzgép hajtotta. Kanizsán, van függőleges és van vízszintes. Azt neveztük gáternek, amibe több fűrészlap van beletéve egytől 12-ig. 60 és 80 centiméter szélesre is be lehetett állítani. *Cigányfejszéval* faragták meg a fát, hogy a

gáter alá férjen. Két fogazott henger nyomta a gáter alá a fát, melyet nagy gőzgép mozgatótt. A fűrésztartót ékkel szorították be, ezzel szabályozták a vágás vastagságát.

Nagypámnak megvót ez a nagy *keresztvágó fűrész*, vót vagy három. Méter vastag fát lehetett vele vágni. A fűrész 170-180 centi hosszú vót, 3 milliméter vastag, nagy fogakkal, 25-30 milliméteres fogtávolsággal. Fönt körösztbe vót neki foggantyú nyele, alul ki vót lyukasztva, ott is beletettek valami fát, lent ketten húzták, fönt egy. *Állványra* vót rátéve a rönk. Az állvány úgy meg vót csinálva, hogy alatta talpon állva lehetett menni. Az állványra úgy tettük fel a rönköt, hogy fektettünk hozzá fákat, azokon fölgurítottuk. Fönt mög lett kapcsolva, kovács készítette *ácskapcsokkal* – a *körme* 8-10 centis vót – megállítva, hogy ne mozogjon. *Csapózsínórral* jelölték ki, hogy hol menjen a fűrész. A kézifonásnál használják a *kallantyút*, egy nyélen két keresztfa, abban két vessző, arra vót föhajtva a *zsínór*, egyszerű kenderzsínór. Vót egy kisláda, *festékes láda*, benne vörös festék, vízbe oldottuk. Az egyik ember fogta a kallantyút, egy fával belenyomta a zsínórt a festékbe, a másik húzta. Kihúzták a fán, ahol majd kö vágni: – *na húzd meg, csapd meg!* A kifeszített festékes zsínórt középtájon megemelték, elengedték, a festécsik ottmaradt. Azon vágták. Mindig a rönk vékonyabb végéről indították a fűrész. Ha az állványt elérték, a fűrész alsó végéből kihúzták a fát, kivették a fűrész, a rönköt előrebb húzták, csúszttatták az állványon, visszatették a fűrész, mehetett tovább a munka. Mikor a másik *főfekvéshöz* ért, újra előre csúszttatták. *Éket* ütöttek a végibe, hogy feszítse a fát, könnyebb a fűrésznek.

A fűrész fogait csak annyira vót szabad *széthajtani*, hogy ne szoruljon a fában. Ha nagyon széthajtották volna, lassan halad, széleset vág. Vótak hozzá *foghajtóink*. De kézzel reszeltük, kézi foghajtóval széthajtogatva, gyakorlott szem kellett hozzá, hogy lássa, melyik fogat hogy köll állítani. Egy állítással két-három vágást is meg lehetett csinálni. Nagyon kemény fűrészek voltak ezek. Legjobbak a német frón fűrészek voltak. A legrövidebb fűrész méteres volt, a leghosszabb meg méter nyolcvan. A fa mondta meg, mennyi idő alatt lehet vágni. Egy 40 centi vastag fenyőt, 8 méterest, 3-4 óra hossza alatt végig lehetett fűrészelni. De ahhoz kellett húzni! Erre nem fogadtak külön embereket, akik ott dolgoztak, mind csinálták.

Ha vastag vót a rönk, középen kettévágtuk, lapjára fordítottuk, úgy vágtuk tovább. De ha keskenyebb vót, mondjuk 40 centis, és 26 centis gerendát kellett vágni, vagy ahogy rég mondták, 10 colos gerendát, akkor két oldalról köllött levágni egy *állítással*. Vót fél colos deszka, az 13 milliméter, 3/4-es, az 18 mm, colos, az 26 mm, ötönegyedös 30 mm, 6/4-es 36 mm – eddig *deszkának* mondták, a 2,5 x 5 centis az *léc*, az 5 x 5 vagy 5 x 8 centis a *stafni* – ezt *hajópadló* alá *párnafának*, *kerítés hevedernek*, *kikötéseknek* használtuk. Még a 3 x 3 colost is stafninak mondtuk, de a 3 x 4-es már *gerenda*. A 2 colostól, tehát az 5 centistől fölfelé pedig foszni volt 10 centiig. E fölött már mind ment cirkulára, gerenda lett belőle.

Itt, ahol a sátortábor van, nem messze vót a mi *placcunk*. Ezt apám bérelte 25 évig a Vízársulattól. A Tisza partján vót ez. Én építettem 5 *kompot*, amibe részt vet-

tem. Javítottunk is. Kihúztuk a vízpartra. Itt lehetett mindent megcsinálni. Egy 25 méter hosszú, 7 méter széles tölgyfa komp az 25-30 tonna súlyú. Azt nem lehetett messze hurcolni. Itt meg lehetett neki csinálni deszkából a *csúzdát*, erre gömbölyű fenyőket tettünk, azon görgött le a teher.

Fontos a komp mérete, hogy hova kell, milyen forgalmat kell lebonyolítani rajta. A révek ki voltak adva privátoknak bérletbe. Attól függően, hogy milyen tőkével rendelkeztek, úgy rendelték meg a járművet. A megrendelők tudták a méreteket, olyanok voltak, akik ebből élel. 6-8-10 fogatos kocsit akart egyszerre átvinni. Előírás vót, hogy ha 150 embert akarnak átvinni, oda 15 tonna teherbírású nem volt elegendő, oda 25 tonna kellett. A város kiadta bérbe a révátkelőhelyet. Ha vót kompja a városnak, azt is kiadta bérbe. Ha nem vót megfelelő, építtetett újat. A hajót is építik. A Kanizsára utolsónak készült komp 25 méter hosszú, 7 méter szélős, ez *fenékszelősség*, és 1 méter 10 centi oldalmélysége volt. Ez tiszta szlavóniai tölgyből készült. A regisztrált hordképessége 30 tonna volt.

Gáteron engedték át a deszkát, a többit mink csináltuk. Mög lett csinálva egy állvány, amire ráfért a teljes hosszúságba és a teljes szélességbe a komp feneké. Méterös gerendákból keresztbe összerakott 80 centi magos állvány, arra rá lett fektetve két hosszúgerenda sor. Arra keresztbe rakva kb. méter távolságra vékonyabb gerendák. Arra legelőször felfektettük a középső deszkát, a *vezérdeszkát*. Attól jobbra-balra lehetőleg arányos egyforma szélősségű deszkákat rakni. A *vezérdeszkára* rá lött rajzolva a *bordák* beosztása tintaceruzával, hogy még az eső se mossa le – a *tódások* végett, hogy pontosan ott lögyön, mert olyan hosszú nem volt, hogy 25 méterös deszkát rakjunk le. Egy-egy *sor* 3-4-5 darab is volt. Persze nem egymás mellett toldva, hanem egyik itt, másik ott.

Mindön deszka meg lött dógozva. A *fenékdeszka* 5 centis vót, vagy 2 colos. A deszka alsó fele az éleken kissé le volt vágva, ide jött a *varrás*. A másik is ugyanígy mellé jött, ez a *varrás* be lött tömve mohával. Tölgyfa moha vagy mocsári moha volt a jó. A mi környékünkön csak mocsári moha vót, ezért hozattuk. A tölgyfa moha vót a tartósabb, de nehezebb vót vele dógozni, és nehezebb vót hozzájutni. A két vágott vég ék alakban mélyült, – a *főzolás* a deszkák sarkainak legyalulása – ebbe ment a moha. Akácfa *mohozóval* csináltuk, olyan éles vót mint a véső, azt ütöttük. Olyan keményre össze volt verve a moha, hogy nehéz volt beleütni a szöget. A deszkákat a *bordák* fogták össze, ezekhez szegeztük a deszkákat. Ki volt fürva és beszögezve. A kovácsolt szög fejinek vót egy kis mélyedés csinálva. A *nyakára* kenderkócot tekertünk, ami tömitett. Attól függően, hogy milyen széles volt a deszka, hány szeg volt benne 2-3. Mindönt alulról csináltunk, nem fordítottuk meg. A *vezérdeszka* közepén vót a *középső jegy*. Ez két oldalra ki van rakva, a végein van a két *tőke*: *orr-tőke*, *fartőke* – a *bordák* 60-70-80 centire voltak egymástól. Meg lett mérve, mondjuk az egyik tőkének a hossza 5 méter 20 centi. A kompnál egyforma mind a két vége. Akkor az egyik ódalon megrajzoltuk, hogy milyen legyen a *bordáknak az íve*. Vót rajz is, de leginkább csak a magunk

gondolata szerint csináltuk. Mikor a *fenék ki vót szabva*, akkor rászabtuk a *bordákat*. Minden bejegyzett távolságon rá lett fektetve a *borda*, fel lett jegyezve a ferdeség, srégség, ami kíséri az oldalt. A mások odalt meg lett szabva az oldal dőlés, a srégség. Akkor *össze lett lapolva a hablábakkal*. A *burkony* a merevítő alj, a *habláb* az oldalakat tartó, burkonyhoz kapcsolódó felfelé álló rész, az egész neve: *borda*.

Ez mind föl lett a kiformázott fenékre pászítva. Úgy lett megfaragva, hogy az oldal kísérje a fenék vonalát. A *borda* kötésénél mindkét oldalra vas pántokat csavaroztunk. A *burkonyba* a *habláb* be lett ácsolva: *lapolva* van – mindkettőnek a pászítandó fele ki van véve, úgy illeszkedik. A csavarok bele voltak süllyesztve a fába. Annál jobban fogta. A bordák sarkai ki vótak vágva vízfolyásnak, hogy a víz össze bírjon futni a legmélyebb részbe, mert fölülről is esett bele az eső. A bordák beállításánál arra is ügyeltek már a szabásakor, hogy a végei felhajlanak, a bordáknak (hablábaknak) mindig függőlegesen kellett állniuk. A fenékre rá van jegyezve, hogy hol fekszik a *burkony*, bejegyezve minden deszkán, hogy hol lesz szegezve. Fölülről van ez a jegyzés, és fölülről is fúrják ki. Alulról a szeg fejére tekert kóc ment bele, a lyukat *kizenkolták*, azaz a szeg fejének kis mélyedést csináltak a fába, ahova a ráteker kóccal beszorulhat. Alulról szögeztük. A burkonyba is befűrtünk alólól, mert különben nagyon kemény volt a tölgyfa, és repedt volna a szegtől. Minden szög négyzetesre volt kovácsolva. Így sokkal jobban tart. Ha kerek a szeg, nagyon könnye *megszakad*. Ha szögletes, minden sarok vág magának helyet a lyukba. Nagyon köllött vigyázni, nehogy az ember egy-kettővel többet ráüssön, mert megszakadt volna a szeg hegye benn a bordában, és nem tart. Az embernek éreznie kellett, hogy meddig szabad ütni.

Ferdefogas lapolással a keresztgerenda össze volt fogatva, ezt még csavarokkal is erősítettük, hogy ne tudjon szétcsúszni. Mert ha csak *összelapolja* az ember, akár-hogy összezsavarozza, szétcsúszik, de a *fogas lapolást* nem lehet húzni. A két *tőke* lejön a *fenék ajjáig*. Ehhez erősítik fogas lapolással a deszkát. A *tőke* 20 x 30 centiméteres, tölgyfa, meghatározott hosszúságú, 5.20, 5.50, melyik mekkora. A *merevítő deszka* a két felső oldaldeszka. Ez van összefogazva, hogy a nyúlást gátolja. Az egyenes *hablábakra* rászögezzük ezt a deszkát.

A görbeség kezdete: nagyon erősen leástunk 150 cm mélyen oszlopokat mellé a földbe, erős gerendát tettünk át a *fenéken*, ezt láncsal hozzákötöttük az oszlopokhoz, erős emelővel emeltük a tőkét fölfelé. Hajlítottuk. Ahogy az első *borda* elérte a függőlegeset, mindjárt meg lett szögezve mindkét oldalon. Akármilyen száraz, enged annyit a fa. Mikor fölért, az oldalt húztuk utána. Beszögeztük, bevasaltuk, megpántoltuk hosszú vasakkal előbb az egyik végét, aztán a másik végét. Mikor ez megvolt, megvolt a komp formája. Mindig a felső deszkával kezdtük. Avval tudtuk megadni a formáját. Aztán haladtunk lefelé. Mikor leértünk a *fenékig*, a fenék után jegyeztük az *oldaldeszkát*, mert az *oldaldeszka* lemegy a *fenékeszka* mellé. A felső merevítő készült *fogas lapolással*, hogy erős legyen, a többit csak rendesen szegeltük. A *palánkot*, az oldalt bedeszakázuk.

Mikor ez kész van, kezdődik a *varrás*, a víztelenítés. Ehhez kell a moha, kb. 250-300 kiló kell egy komphoz. A magyar időkben mikor a folyamörségnek csináltuk a csónakokat, Nagyszéksóson szedték a mohát. Át lett válogatva. A kiválogatott mohát asztalra kiterítettük, suhogós vesszővel addig köllött verni, míg teljesen össze nem állt, mint a kártolt gyapjú olyan lett. Kihullott belőle minden szemét, a por is kiment belőle. Mikor az ember megfogta, rugózott. *Moha verés* volt a neve. *Ki köllött verni a mohát*. Ezután következett a *varrás*. A mohát *mohozóval tömitötték* arányosan bele ezekbe a *varrásokba*. A *mohozó* száraz akácfából kiesztergályozott vésőszerű nyeles szerszám, melyet fa kalapáccsal vertünk. A vas kalapács nem jó, mert szétverte volna a mohához. Amikor *tömörítettük*, be vót szorítva másfél-két méter hosszán, akkor jött rá a *színvessző*. Ez vékony tölgyfa lécs, 3 mm vastag, 21-22 mm széles tölgyfa lécs. Szalagfűrészsel vágták, de eleibe volt *hasított* is. Később nem volt olyan tiszta anyagunk, hogy azt hasítani lehessen. Ez *iszkákkal* lett ráerősítve a *varrásra*. Az *iszkába* milliméteres vas lemez, levágva *sifli* alakra, középen meghajtva. A *sifli* erősen nyújtott rombusz alakúra vágott lemez, középen hegyes szögben meghajlítva. Ezzel fogattuk le a *színvesszőt*, ezt mondtuk *varásnak*. Vót *kovácsolt iszkába* is, ki vót kovácsolva hegyesre a két vége mint a szeg. Evvel lett leszorítva. Olyan erős, hogy kivenni is nehéz. Húsz évnek utána bontottam ki varrást, amit én csináltam, és a moha még sárga vót benne. Nem kapott vizet! – Az egész végig be vót varrva, utána bekátrányozva. Forró kátránnyal kentük alulról. Így megvan a *teknő*, a komp úszó része.

A *hablábak* belső felire egy 30-40 cm-es széles deszkát húzunk végig, ugyanúgy összekötjük a *ferdefogas lapolással*, hogy erősen tartson, és erősítse a hablábakat. A hablábak közül mindkét oldalon kettő egész hosszú, *csigás baknak* neveztük őket, amire bele lett építve a futó csiga, amit beleakasztottunk a kihúzott kötélbe, nem kellett fogni, hanem a víz ereje hajtotta. Megfordul ferdén. Amerre megy, azt a végít beleakasztották, a másik végít lejjebb engedték. Ha nagyobb volt a víz sodrása, fékezni kellett, kintebb engedték a láncot.

A *komp fenekibe* húztunk két merevítő gerendát, tölgyfa gerendát, a *burkonyokra* rövid oszlopokra raktunk hosszába padlógerendákat, azon keresztbe 5 centis fosznikkal le lett borítva az egész, hogy lehessen rajta közlekedni. A komp *padlója* és *feljárója* fenyő vagy nyárfából készült, mert a tölgyfán csúszott volna a lovak patkója, ebben meg tudott kapaszkodni. Körülbelül minden harmadik habláb magosabb, ami tartja a *korlátot*. Olyan méter magos korlát vót, közte egy *futószál*, ami azt akadályozza meg, hogy valaki ki ne essen a korlát alatt. A végén a *csigás bakba* beleerősítve, de erősen föltámasztva van két gerenda, ami kinyúlik, és tartja a *járó kapukat*. Mindkét végén *járó kapu* van, mert a kompokat nem forgatják, az egyik végén bemennek, a másikon ki. Azt mindig a parthoz köll állítani. de hogy ne legyen nagyon nehéz elindulni a partról, azt föl szokták emelni. Van egy emelőszerkezet, általában könnyen kezelhető szerkezet. Mind a négy sarkán van erős *karika* a kikötéshez. A padlógerendák

tartó oszlopai oda vannak erősítve a borda fekvő részeihez, a *burkonyhoz*, azon áll, a padlózat viszont nincs rögzítve, csak az oldalak szorítják össze.

Most már a belekerült esővizet pumpával szivattyúzzák ki, valamikor csak a *szapoly* vót erre a célra, azzal merték ki a vizet vödörbe. Voltak rövidebb deszkák a komp mélyebb részén, *pucoló nyílásnak* nevezték – egy vagy két gerendaköz, hogy ne kelljen a hosszú deszkákat felszedni, mellette lehessen közlekedni.

Ha kicsi vót a víz sodrása, *húzófával* segítettek. Ráakasztja a kötélre, megfeszíti, az nem csúszik. Két *csiga* is van: vízszintes és függőleges csiga egymás mellett. Az tartja a kötelet. Ahol magosabb a part, ott még szoktak a kötél fölé is tenni egy vízszintes csigát, hogy ha nagyon fönt van a kötél, nehogy kiugorjon. Az acélkötél előtt a víz fenékén feküdt a kötél, csak a komp csigája emelte fel.

A komp leeresztése: emelőikkel emeltük a végit, darabonként szedték ki alóla az állványzatot. Előbb az egyik végit eresztettük le, azután a másik végit. Alá voltak készítve a görgők. A komp egy erős fához volt kikötve. Megtörtént az is, hogy elszaladt. A vízre eresztés volt a legnagyobb öröm. A *kapukat* a vízen állítottuk be. A padlózat is a vízen lett berakva, de a gerendázat is a vízen készült, hogy minél kisebb súlyt kelljen vízre eresztetni. Ez ellenőrzés is volt, hogy ereszt-e, kell-e valahol javítani. Az én apám szigorú ember vót, az vót a törvénye, hogy mikor be lett kátrányozva a komp ajja, még a lábakon teleeresztette vízzel a kompot. Ha véletlenül valahol eresztett, megjelöltük, szárazon kijavítottuk. Fúrtunk egy 40 milliméteres lyukat a *fenéken*, ott kiengedtük a vizet. Az lefolyt a Tiszába. Abba ment egy száraz fenyőfadugó, felülről kapott egy lemezbiztosítást.

Akár a *palánkot*, akár a *fenékdeshkát* sose fordítottuk úgy, hogy a deszkának a színe, tehát a szíle felőli rész legyen alul, mert azt könnyebben kikezdte a víz. A tölgyfa fehérje könnyebben rohad, gyengébb minőségű. Gyalulni sose volt szabad szembe a szálával, mert az csak *szaggat*, nem gyalul szépen. Apróság, de nagyon lényeges. 2-3 hónap alatt készült el egy komp, 7-8 ember munkája volt.

száraz tekerő: 2 db 4-5 méter hosszú, 20-25 centi vastag rönköt, fatörzset beleástunk a földbe másfél méter mélyen, de egész kis lyukat csináltunk, úgy, hogy valamivel volt nagyobb a lyuk, mint a fatörzs. A felső végére tettünk egy fém gallért két 8 centi széles fém karikával, gyűrűvel, abba két lánc vagy két kötél szolgált, ezen át kötöttük ki egy-egy nagy fához. Arra ráfogtuk a drótkötelet, az bele vót a kompba akasztva a csigás bakon belül. Előbb beraktunk *görgőket*, alá két-két foszni, azon voltak a görgők. Akkor szép lassan hajtottuk, kijött a komp a vízből. Mikor fölért, hogy billent, tovább csúsztatuk a parton. A komp alján 3 sín szerűség volt fenyőfából – kettő a két szélén, egy közepén, hogy ne szaggassa az ajját úszó fa vagy a part köve. Ezt erdei fenyőből csináltuk. A parton már a deszkákon ezen csúszott a komp.

Voltak *kerékkötő kapcsolok*, ezekkel a hátsó kerekeket akkor kötötték meg, ha tengerrel ereszkedtek le a kompra. Ha meg alacsony volt a víz, a meredek parton vontató szerkezet, *vinkli* segítette a rakott szekerek kihúzását, különösen ha nem volt elég erős

az iga. A kompra a *berakodás* sorrendje: előbb a nagy teher, a többi jármű, végül a gyalogosok. Kiszállásnál a gyalogosok az elsők.

Minden *révnek* volt menetrendje. A kanizsai éjjel-nappal ment, a martonosi ahogyan a szükség diktálta. A *révészeket* a bérlő vagy a gazdák fizették. Havi fizetésük volt. Évre egyeztek, többnyire Péter-Páltól Péter-Pálig szólt a megállapodás. A fizetség pénzben és természetben történt: búza, kukorica, élő jószág, termőföld használat a Tisza parton. Minden átkeléskor fizettek az idegen utasok. A helybeliek a mezőre jártak, azok természetben fizettek egyszerre a megállapodás szerint.

Nyilvánvalóan a jövőben érdemes még a kérdést tovább feszegetni, és amennyire lehet, a vizeken keresztbe közlekedés néprajzát sokoldalúan feltárni. Erre napjainkban is bőségesen kínálkozik lehetőség. Itt most csupán egy példával szerettem volna bemutatni a költők, képzőművészek által gyakran bemutatott komp készítésének gazdag szókincséből egy keveset.

IRODALOM

- Gráfik Imre 1971: *Szállítás és közlekedés Szentendre szigetén = Néprajzi Közlemények 15*, Budapest, Néprajzi Múzeum.
- Gráfik Imre 1983: *A magyarországi fahajózás (a hajóvontatás néprajza) = Néprajzi Közlemények 26*, Budapest, Néprajzi Múzeum.
- Gráfik Imre 1992: *Hajózás és gabonakereskedelem = Folklor és Etnográfia 65*, Debrecen, KLTE Néprajzi Tanszék.
- Juhász Antal 1962: A tiszai tutajozás és a szegedi super mesterség, *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1960–62*, Szeged, 117–146.
- Juhász Antal 1991: Fafeldolgozás, in: *Magyar néprajz 3: Kézművesség*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 412–463.
- Károlyi Zsigmond–Nemes Gerzson 1975: *A Közép-Tiszavidék vízügyi múltja I*, Budapest, Vízdok.
- Szabó László 1985: Révek és a réven való átkelés a Tiszán, *Múzeumi Levelek 43–44*, Szolnok, 53–70.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva szerk. 1979-től: *Új magyar tájszótár*, Budapest, Akadémiai.

FÄHRBAU AUF DER THEIß IN MAGYARKANIZSA

TIBOR BELLON

Vor dem Ausbau des Hochwasserschutzes floß die Theiß große Bogen machend und weite Gebiete überschwemmend in ihrem breiten Bett durch die Tiefebene, nur an wenigen Stellen war der Fluß so schmal, daß Übergangsstellen entstehen konnten. Diese Übergangsstellen spielten bereits seit dem Mittelalter eine wichtige Rolle, über die vor allem in geschichtlichen Dartstellungen berichtet wird. Aber nicht nur an diesen Stellen konnte man über den Fluß setzen, sondern es gab auf der Flur beinahe eines jeden Dorfes am Fluß ausgebaute und instand gehaltene Übergangsstellen. Diese dienten zur leichten Erreichung der Ackerfelder jenseits des Flusses und sicherten den ständigen Kontakt mit den benachbarten Ortschaften. An den Überfahrtsstellen waren Fährmänner im Dienst, die von den Dorfgemeinschaften bezahlt wurden. Zur Übersetzung von Personen dienten Fähren von großem Fassungsvermögen, während beladene Pferdewagen mit anderen Wasserfahrzeugen (Lastfähren, Prähmen, Lastkähnen) über den Fluß transportiert wurden. Diese Wasserfahrzeuge wurden von Schiffszimmerleuten gebaut. In Magyarkanizsa (Vajdaság, Restjugoslawien) lebt Károly Nagy, dessen Familie schon im vergangen Jahrhundert Wasserfahrzeuge herstellte. Das Handwerk vererbte sich von Generation zu Generation. Die letzte Fahre wurde vom Meister im Jahr 1963 gebaut. Auf Grund seiner Erzählung stelle ich in redigierter Form die Arbeitsphasen und den Fachwortschatz des Fährbaues dar. Im Aufsatz wird ein Thema behandelt, zu dem es weder in der Ethnographie noch in der Linguistik Publikationen gibt, aus diesem Grund kann die Arbeit von Interesse sein.

ADATOK EGY TANYASORRÓL ÉS KÖZÖSSÉGI ÉLETÉRŐL

JUHÁSZ ANTAL

Először a síneket szedték föl
és elköltözött a bakter.
Aztán a házakat bontották le
és szétszéledt a nép.

Buldózerek, traktorok
vettek a falun erőszakot,
a tisztaszobák földjét
se kímélték.

Sasülés kifordítva néz föl
a halmokra, felhőkre,
utolsó lakója az öreg Masa,
a harangot is magával vitte.

(Cs. Simon István: Sasülés)

A jugoszláviai Rábé falutól délnyugatra, 500-700 méterre harmincöt-negyven évvel ezelőtt 10-12 házból álló tanyasor húzódott. Írott források, térképek Sasülés néven jelölték, a közeli faluk lakói és az ott lakók *Sasillés*nek említették. A tanyasort sajátos története és lakóinak közösségi élete teszi érdekessé figyelmünkre.

Újhely, más néven Sasülés vagy Kis-Sziget településről Szentkláray Jenő a következőket írja: „Kis kertészség, fekszik Majdánon túl és Bébtől 8 km távol nyugat, dél irányban. Nevét onnan nyerte, mert Batthyány Antónia grófné a 48-iki szabadságharc után kis-szigeti magyar jobbágyságot, kiknek a szerződése lejárt, az uradalom területén ugyan, de egy másik, azaz újabb helyen telepítte le. A falucska védőszentje Szent Mihály arkangyal, kinek ünnepén a pap sátor alatt egyházi beszédet mond a hívekhez. Lakossága mind római katolikus vallású és összesen 80 főnyi.”¹

A 19. század végén tehát Sasülés 80 lelket számláló dohánykertész telep volt. Szerzőnk nem említi, hogy a Torontál vármegyei Oroszlámos nagyközséghez tartozott. Oroszlámos határában gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök 1785-ben négy szerződéses dohánykertész falut telepített: Kis-Szigetet 15 házzal, Podlokányt 50, Verbovicza-Szi-

¹Szentkláray 1898: 323.

getet 13 és Újhelyet 7 házzal.² Mind a négy települést magyar dohánykertészek lakták. 1849-ben a szerbek Podlokány, Verbovicza-Sziget és Újhely kertésztelepet elpusztították, egyedül Kis-Sziget élte túl a dúlást.

A telepítő földbirtokosok a dohánykertészekkel általában 10-15 éves haszonbérleti szerződést kötöttek, tehát nem jobbágyok voltak – mint Szentkláray említi –, hanem haszonbérlelőként művelték a birtokos földjét. A haszonbérleten szerződésük értelmében kötelesek voltak néhány holdon dohányt termelni, a többi részét tetszésük szerint használták. A bérleti idő lejártával a birtokos szélnek ereszhette haszonbérlelőit, ezért (is) gyakori a dohánykertészek vándorlása. 1851-ben Bécs bevezette a dohányértékesítés állami monopóliumát, amely után a Csongrád megyei Pallavicini uradalom a kertésztelepeket fölszámolta, lakóikat elűzte.³ A Batthyány család viszont humanus volt szerződéses kertészeivel.

Még él az emléke annak, hogyan kerültek a haszonbéres földek a Kis-Szigetre telepített kertészek tulajdonába. A Szeged–Temesvár közötti vasútvonal, amelyen 1857 novemberében indult meg a közlekedés, Oroszlámos határát átszelve, a tanyasor közvetlen közelében húzódott. (1. kép) A vasúti töltések építéséhez a Batthyány birtokból nagy területeket kisajátítottak. A népi emlékezet úgy tartja, hogy a birtokos akkor ajánlotta föl bérlőinek, hogy a haszonbéres földeket eladja: *„Azt mondta, harminc éves kölcsönre adja át nekik az épületeket, s mindön családnak ad öt hold földet. No, ez mögtörtént... Azér' vót köztük huncut embör akkó is. Eltelt öt év. Azt mondja egyik embör, mönnyenek el, csapják be a grófot, tagadják le a többbit, a törlesztésit... Nem löhet ilyet csinálni, mondták. – Dehogynem, bízzatok rám! Valami Hődör nevű vót az az embör. Csak beszéjjetök úgy, mint én. Elsőbb bejelöntötték, hogy problémájuk van... A gróf mondta, hogy löhet, fogadja őket. Fömöntek Pestre. Nagyön rongyosan, piszkosan fömöntek. Az a Hődör ékezdött rimánkonni. Azt mondta nekik (a gróf): Na, jó' van embörök. Úgy is tudom, hogy nem így van. Hát a többbit vigye ördög, lögyön a maguké. Aggyák ide a szerződésöket! Föszabadította őket az adósság aló'. Aztán kezdött mindönki maga gazdálkonni. Ki milyen igyes vót, úgy fejlődött.”* (Masa József)

Így örizte meg a helybeliek emlékezete a kertészek által használt haszonbéres földek örök tulajdonba adását. Írott forrás erről nem került elő.⁴ Más adatszolgáltatónk fölidézte, hogy gróf Batthyány Lajos „örököltette meg” Sasülést. Ő azt is elmondta, hogy amikor a gróf „megörököltette” Sasülést, akkor „a tömösvári püspök harangot ajándékozott Sasillésnek.” (Makra Ignác)

²Borovszky 1911: 101, Szentkláray 1898: 320.

³Zsilinszky 1900: 434–435, Juhász 1993–1994: 183.

⁴A birtokviszonyok változásáról levéltári kutatással lehet majd pontos képet kapni. Ehhez az illetékes területi levéltár (Zrenjanin – Nagybecskerek) és a Batthyány család levéltári iratanyagát szükséges kutatni, amire most nem volt lehetőségünk.

A tanyasoron a legutóbbi időkig állott egy harangláb, s harangján ez a szöveg olvasható: SÁNDOR PÜSPÖK A KIS SZIGETI KATH. HIVEKNEK 1875. ÖNTÖTTE NOVOTNY A. TEMESVÁROTT. A kis-szigeti, más néven sasülesi harang Dessewffy Sándor csanádi püspök adománya. Ajándékozásának éve a fenti birtokos-változás idejének meghatározásához is közelebb vihet. Használatáról, sorsáról alább még szó lesz.

Egy régészeti lelet helyszíni szemléje kapcsán a századelőn Tömörkény István írt Sasülesről: „Valami tizenöt ház az egész. Most már más községhez tartozik ez a Sasülés, de még pár év előtt maga kormányozta önmagát. Volt bírása, esküdtjei, kisbírója, bakterja: nem volt felnőtt ember a faluban, aki valami hivatalt ne viselt volna.⁵ Tömörkény a dél-magyarországi dohánykertész telepek autonóm önkormányzatát írja le, amit a Csongrád és Csanád megyei kertészcségek múltjából is jól ismert. Több kertészcséget – Sasüléshez hasonlóan – 10-15-20 család alkotott, és mivel önálló közigazgatási egységnek tekintették őket, öngazgatási szervezetet működtettek. A leírás így folytatódik: „Tavalyig semmijük sem volt, Tavaly örökföldet vásároltak a grófjuktól, de azt is csak részletben birják törleszteni: ötven év alatt fizetik le.”

Tanulságos az író értesülését a népi emlékezettel összevetnünk. Tömörkény 1901. december 28-ikán járt Rábén és Sasülésen.⁶ A birtokviszonyokat és az örökföldek vásárlását a nép emlékezete hasonlóan őrizte meg, ahogy írónknak a sasülesi Makra Mihály és egy Kószó nevű rábei parasztember elmondta. A „megörökösítés” idejét és a kölcsöntörlesztés időtartamát azonban a szóbeli hagyomány másként rögzítette, mint az időben közeli történeteket tudakoló Tömörkény. Egy évszázad távlatából az eltérés nem meglepő. Számunkra az orális hagyományozódás törvényszerűségeit illetően inkább az egykorú leírás és a száz évvel később emlékezés egyezései tanulságosak.

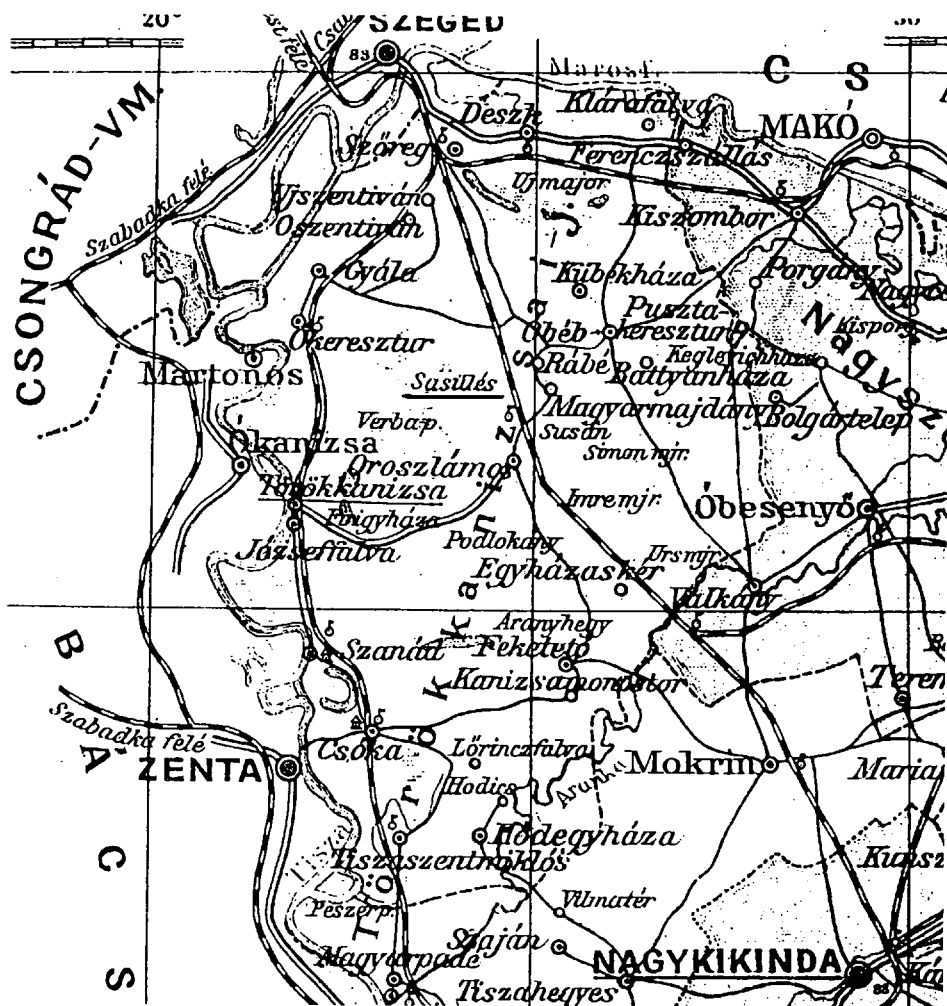
A tanyasor megnevezésének eredete

A 79 éves Juhász Mihályné Molnár Ilona így emlékezett:

„Jóanyám azt mondta, azér' nevezték Sasüllésnek, mer' ott sasok tanyáztak.” Makra Imre apai nagyszülei is a tanyasoron laktak, ő maga 1968-ban költözött onnan Rábéra. Kérdésemre a helyszínen ezt mondotta: *„Itt akácsaerdő vót, oszt' sasok tanyáztak benne, kányák más névön. Amúgyosan sasfészök, sasülés vót ez. De nem sasüllőnek, hanem Sasillésnek nevezték.”* Ugyanígy magyarázta a megnevezés eredetét a rábei Molnár Géza: *„Ott akácerdő vót, onnan is kapta a nevit. A sasokrul, mer' a sasoknak vót kőitőhelyük. Mink Sasillésnek neveztük, de az eredeti neve Sasülés,”* Sasfészökre a ma élő legidősebbek sem emlékeznek, így bizonyos, hogy a földrajzi név a múlt században keletkezett. A telepések és fölthetően a velük érintkező szomszéd falubeliek is jellegzetesnek találhatták az akácerdőben tanyázó sasokat, emlegethették, hogy ott sasfészek, *sasülés* van, így válhatott az őket körülvevő természeti környezet megfigyelése a hely megnevezésének támpontjává.

⁵Tömörkény 1943: 38.

⁶Móra Ferenc Múzeum Régészeti Gyűjteménye: 1902/1. sz. régészeti napló bejegyzéséből ismerjük a sasülesi kiszállás időpontját. Az adatot Kürti Béla régész muzeológusnak köszönöm.

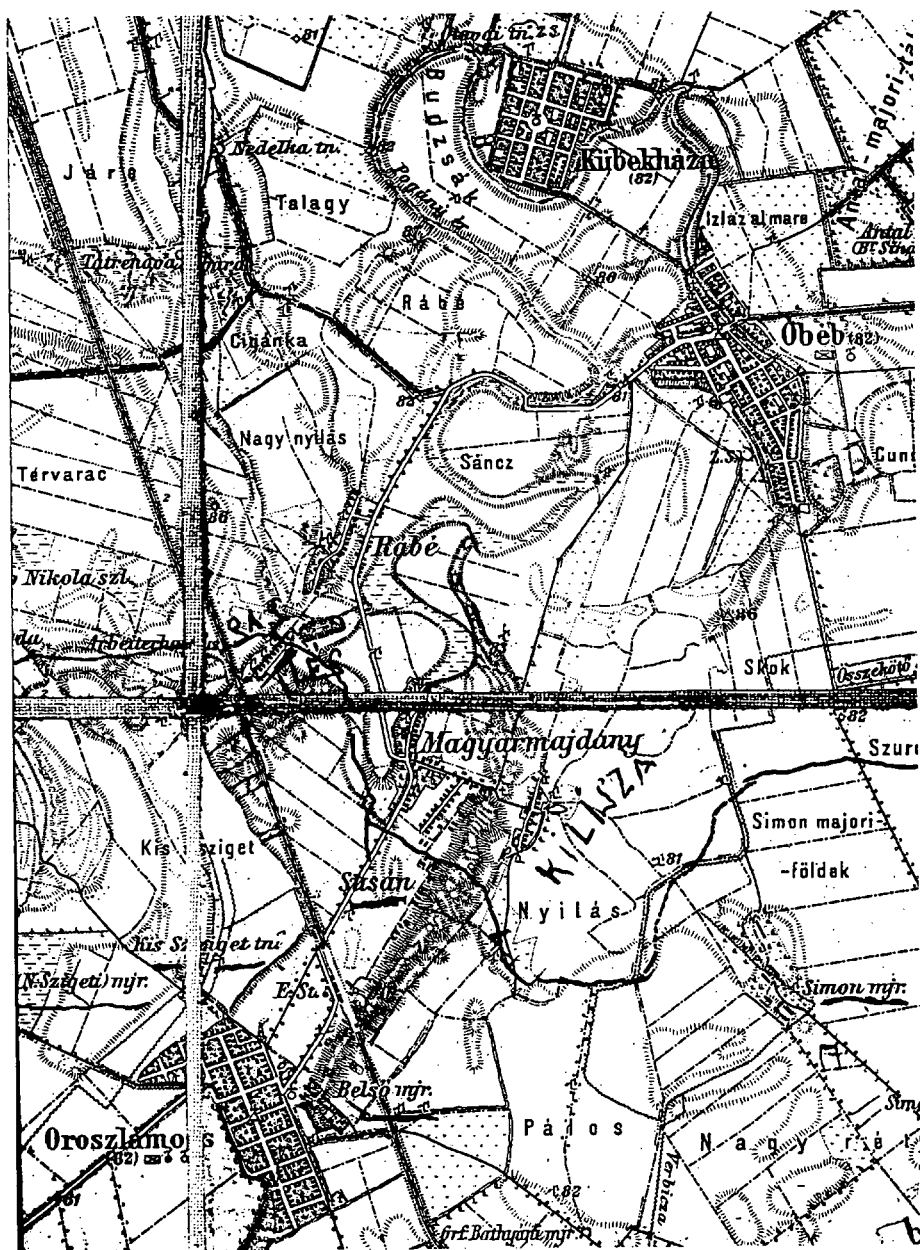

1. kép. Részlet Torontál vármegye térképéről (Borovszky 1911).

A helynév a Szeged környéki tájon is fölbukkan. Csizmazia György tájékoztattott arról, hogy Pusztaszer község területén, az ún. *Munkástelep* közelében egy ligetes háttér részt szintén Sasülésnek neveznek. Szerinte a névadást az magyarázza, hogy az ottani akácok a parlagi sas fészkelőhelye volt.

Az I. katonai adatfelvétel 1784-ben készült térképe a Mindszent-algyői uradalom területén, Ányástól nyugatra, Dóctól északnyugatra „*Sas Üllés Gärtner*” megnevezésű dohánykertészséget tüntet fel.⁷ Valószínű, erre a helyre vonatkozik Inczei Géza 1720. évi levéltári forrása: „Sas ülés nevű dombocská”, melyet a szerző a későbbi Sövényháza

⁷A katonai térkép szelvényét közli és a kertésztelep kialakulását elemzi Juhász 1989: 170–173.

2. kép. Sasúlás és környéke a III. katonai adatfelvétel térképén.

falutól délkeletre lokalizál.⁸ Ezt a kertészséget az 1790-es évek közepétől a források Hantháznak nevezték. A korábbi, minden bizonnyal népi megnevezés eredete ugyanaz lehetett, mint a pusztaszeri határrész és a vizsgált tanyasor elnevezése.

A Sasülés földrajzi név a két magánhangzó közötti *i* nyúlása folytán módosult *Sasülés*re, ami elterjedt hangtani jelenség. Ugyanígy lett a 18-19. századi forrásokban feltűnő Ülés helynévből a mai Üllés településnév (Csongrád m.). Az *ü* magánhangzónak pedig gyakori az illabiális *i* hangváltása, pl. *üzen* – *izen*, *ügyes* – *igyes*, *ünnepe* – *innepe*, *bükkfa* – *bikkfa*. Így alakulhatott ki a földrajzi névnek *Sasillés* népnyelvi alakja.

Más névmagyarázatot egyetlen adatközlőtől hallottam: „*A vasút és Sasillés között vót egy csőszház. A csősz Sas Illésnek hitták, arrul maradt rajta, hogy Sasillés.*” (Makra Ignác). A Sas családnév nem ismert sem a tanyasoron, sem a két legközelebbi faluban: Rábén és Majdánon. A helynévnek ezt az eredeztetését, a fentiek értelmében, naiv, okoskodó népetimológiának tartjuk.

Sasülés lakói

A III. katonai felmérés 1881-ben készült térképe a tanyasoron 10 házat tüntet föl. (2. kép).⁹ Tömörkény István a századelőn 15 házat említ. Sasülésnek adatgyűjtésünk idején legidősebb egykori lakója (Makra Ignác, sz. 1911) 13 házra emlékszik, a 14. gyermekkorában pusztult el. Az 1930-as években felnövő sasülésiek 12 házat, illetőleg ott élő, három nemzedékes családot tudnak felsorolni. Az a kép rajzolódik ki, hogy az 1849 után új helyre telepített Kis-Sziget–Sasülésnek meggyökeresedett törzsnépessége volt, amely kb. a századforduló óta nem – vagy alig – gyarapodott. Általában a legfiatalabb nős fiú maradt együtt a szülőkkel, a többiek a házasságkötés után nagyobb részt Rábéra, Majdánra vagy Oroszlámosra kerültek. Több sasülési lányt feleségül elvittek Egyházaskérre (Vrbica), Törökkanizsára (Novi Knjezevac), Trianon előtt Ószentivánra (ma Tiszasziget), Kübekházára is. Házassági kapcsolatrendszerüket az esketési anyakönyvek tanulmányozásával lehet majd föltárni, ami a további kutatás fődadata.

A fundusok (háztelkek) 1 *lác* (1 kat. hold) területűek voltak, s miután a földek örök tulajdonukba kerültek, új fundus már nem létesült. Csak kivételesen fordult elő, hogy egy funduson 2 ház épült, ezért sem nőtt a 20. században a házak száma.

A tanyasor környezetéből kiemelkedő hátságon épült, északi része Rábé szélső házától kb. 500 méterre állott. Az északkelet-délnyugati fekvésű tanyasor Rábéhez legközelebbi házában a Masa család lakott. Utolsó tulajdonosa Masa Mihály, akinek legutóbb 13 és fél hold földje volt, 2-3 lovat tartott, 2 tehenet a borjaival és sok aprójószágot. Tekintélyes, jó gazdának tartották.

A következő funduson Makra Alberték laktak. 4 holdas kisparaszt volt. Szomszédja Makra Mihály 25 holdas gazda, akit ma is *Vörös Miska* ragadványnéven emlegetnek. Mellette Makra Pál 8 holdas kisparaszt lakott. Szomszédságában veje, Goján István épített házat.

⁸Inczeffi 1960: 73.

⁹A Kistelek-Szegedtől Törökkanizsáig terjedő terület 1: 15000 méretarányú térképe a szerző tulajdonában. Vö: III. katonai adatfelvétel.

Molnár Antal a tanyasor gazdái közé tartozott. 17 hold földet bírt, s a fogat nélküli rábai törpebirtokosoknál is vállalt szántást, vetést (vetőgéppel), boronálást, amit ők gyalogmunkával dolgoztak le. Makra Frigyes kisparaszt 10-11 holdat birtokolt, 2 lovat és 2 tehenet tartott. Szomszédja, Csányi Pál 15 holdjával már gazdának számított. Apja még 50 kat. holdon gazdálkodott, de „*mikor szétvált a család, megoszlott a birtok: ötven voltak testvérek, mindönkinek épp a megélhetőséghez való maradt. Apukám maradt a háznál*” – emlékezik a fia (Csányi György). Csányi 2 holdas fundust hagyott, amiből 1 hold volt a gazdasági udvar. Fontosnak tartotta a jószágtenyésztést: 2-3 fejőstehén, 2-3 borjú, 2-3 ló volt a gazdaságban, egy időben csődört is tartott és Nóniusz csikókat nevelt. Az állattartás ily módon az átlagnál nagyobb szalmás- és szénáskertet igényelt. A sasülesi gazdák különben a szép lovat és a szép csikót becsülték és büszkéek voltak rá. „*A szép jószágért mindig jó pénz járt*” – említi Masa József.

Masa Frigyes és Csányi Pál tanyája között állították a haranglábat és a keresztet. Ezután következett Makra György kisparaszt háza. „*Mellette üres funtus vót. Makra Gyura használta, de nem tudom, kié vót... Valamikó ház vót rajta, de ébontották.*” (Makra Imre) Makra Antal kisparasznak 8 lánca földje volt. Mellette Makra Ignác családja lakott. Apja még 50 holdas gazda, birtoka több tagban feküdt: a majdáni réten a *Simony-oldalon*, Rábé határában és Sasülesen. Öt fiúgyermek között osztódott a vagyon, így ő 9 holdat jussolt. A tanyasor délre eső szélső házában Molnár Franciska lakott.

A házak dűlőút mellé épültek, csaknem egyenlő távolságra. Előttük gyalogút vezetett. A dűlőutat két felől akácsor szegélyezte.

A tanyasor lakóinak többsége a Makra nevet viselte, amely Bálint Sándor szerint „a szegedi táj legősibb, legjellegzetesebb családnevei közé tartozik.”¹⁰ A Sasülesen felszínre került régészeti leletet Makra Mihály vitte el a szegedi múzeumba, ezért őket kereste föl Tömörkény István, a múzeum akkor fiatal munkatársa. Makra és felesége, Ungvári Katalin akkor már negyedik nemzedéke szakadtak ki Szeged népéből, de – mint Tömörkény fölfigyelt rá – az anyavárossal és az ott élő rokonokkal eleven kapcsolatot tartottak. Makra Mihálynak hat élő gyermeke volt: a legnagyobb már legény, a legkisebb négy éves és feleségét áldott állapotban látta az író.¹¹

A ma élők úgy tudják, hogy Sasülesen nem minden Makra volt rokonságban egymással. Szegedi származású a Masa, a Molnár és a Csányi család is. Csányi Pál elődje Szeged-Baktóról házasságkötés révén került Sasülesre, amit Tömörkény is említ. Régebben Ágoston és Kenderesi nevű szegedi család is élt a tanyasoron, de fiúági le származottai utóbb Rábéra települtek. A tanyasoron élő utolsó nemzedékből egyedül a Makra-családba benősült Goján István volt bánsági (szerb?) származású.

Bálint Sándor a helynév azonossága alapján lehetségesnek tartja, hogy a Mind-szent-algyői uradalom területén volt Sasülés dohánykertészei települtek meg a tanyaso-

¹⁰Bálint 1976: 215.

¹¹Tömörkény 1943: 40.

ron. Vélekedését az uradalmi dohánykertészség 18. századi névanyagának föltárása igazolhatja.¹²

Közösségi élet

A Sasülesén élő családok között gyakori volt a munkatársulás. „*Úgy összetartottak, mint egy egész család. Kisegítették egymást. Ha valami nagyobb munka volt, akkor mind egy rakáson volt.*” (Masa József) Mikor még lóval nyomtatták a gabonát, azért társultak, hogy a munkát mielőbb befejezzék: „*Gyerök vótam. Kilencszázhusz-huszonegyben még lóval nyomtatott az én apám. Két lóval. Mikó látták, hogy gyün a borulás, esőfelhő, gyűttek a szomszédbul két-három lóval minél hamarabb, hogy mire odaér a felhő, összedúrják a szömet*” (Makra Ignác) Amióta géppel csépeltek, a cséplőgépnél 24 tagú banda dolgozott. Ha nem jött össze kellő számú cséplőmunkás, napszámosokat fogadtak.

Kukoricakapálásra rendszerint szombati napon fogtak össze. Három-négy család együtt hamarabb végére járt a munkának. Másik szombaton más háznál, illetve családnál végezték el a kapálást. Kölcsönmunka volt, pénz nem járt érte. A mezei munkában való segítséget valamennyi adatszolgáltató gyakorinak, jellemzőnek említette. Ilyenre a *hordás*, vagyis a learatott, kévébe kötött gabona betakarítása, a lóval nyomtatás és a kukorica kapálása adott alkalmat. Sajátosan segítségmunka volt, amit ugyanolyan kiemléssel viszonyoztak.

Nyáron vasárnap délután „kiültek az utcára” az akácfák alá. Az asszonyok beszélgettek, a férfiak kártyáztak, a gyermekek játszottak. A tanyasor dél felőli végéhez közel, alig 150 méterre esett a vasúti töltés, a fiúk kedvelt játszótére. Kukoricaszárból és csutkából készítettek játékszereket: kis kocsit, ökröt, lovat, traktort, a kislányok kukoricababát. Az 1930-40-es években a fiúk rongylabdával, utóbb gumilabdával futballoztak.

Téli vasárnapokon három-négy család férfiai hol egyik, hol másik háznál gyűltek össze beszélgetni és kártyázni. „*Apám nagybátyjai télön este gyűttek beszélgetni, túllük hallottam, hogy örökítette mög gróf Batthyány ezt a Sasülést*”. (Makra Ignác) A télesteri beszélgetések az orális hagyomány átadásának, továbbélésének alkalmi voltak – egészen a tanyasor megszűnéséig.

Sasülés közösségi életének kiemelkedő alkalmi volt a Szent Mihály napi búcsú. Szentkláray Jenőtől tudjuk, hogy Szent Mihályt választották a kis kertésztelep patrónusául, akinek névünnepe a katolikus pap prédikált a híveknek.¹³ A sasülesi búcsú tehát a kertészfalu önállóságában gyökerezik. Önállósága utóbb megszűnt, Oroszlámoshoz csatolták, ám búcsúját az ott élők kis közössége, a katolikus egyház közreműködésével azután is megtartotta. Ez a több nemzedék életében meggyökeresedett szakrális hagyomány megőrzésének, fenntartásának szép példája.

¹²Bálint 1976: 214. A Mindszent-algyői uradalom haszonbéres dohánykertészeinek 18-19. századi összeírásait a Csongrád Megyei Levéltár szentesi fióklevéltára őrzi. Ezeket Takács Lajos, a hazai dohánytermesztés monográfusa és Juhász Antal tanulmányozta és elemezte. A kertész-telepek lakóinak névanyaga közöletlen.

¹³Szentkláray 1898: 323.

Egyik gazda régebben a törökkanizsai, utóbb – amióta Sasülés Oroszlámos közigazgatásához került – az oroszlámosi plébánost a maga fogatján hozta a búcsúra. A kereszt és a harangláb közelében sátrat építettek, alatta tábori oltár készült, ahol a pap misét mondott. Utána a fogatos gazdánál ebédre volt hivatalos.

A római katolikusok szokása szerint a búcsúba eljöttek a zömmel Rábén, Majdánon, Oroszlámoson élő rokonok és a távolabbi településekre elszármazottak is. Több családban búcsúkor harmincan is asztalhoz ültek. Néhányan féltréfásan emlegetik: „*Olyan vót, mint egy kis lakodalom.*” Ebédre tyúklevest, birka- vagy disznópaprikást főztek, majd sült húst tálaltak.

Muzsikásokat rendszerint Oroszlámosról hívtak. A tehetőbb gazdák az oroszlámosi zsidó kereskedőtől sátrat kölcsönöztek, délután italt mértek a sátorban, ott játszott a zenekar és táncolt a fiatalság. Az 1940-es évekből emlékeznek olyan búcsúra, amikor a legények külön bandát fogadtak, ezért két „muzsikás” sátrat állítottak. „*Mikor én gyerök vótam, akkora búcsú vótak ott, mint egy nagy községben. Két sátorban muzsikáltak... Ott a rokonság úgy összegyűtt, mer' a két falu népinek (Rábé és Majdán) olyan találkozóhelye vót, mikor Sasillésön búcsú vót.*” (Molnár Géza) Cukorkaárus, bazáros, céllövöldés sátor is megjelent a sasülési búcsúban.

1960 tájáig Sasülésnek kb. 100-110 főnyi lélekszámahoz képest sokan eljártak a búcsújába. A rábai, majdáni rokonokkal való találkozásuknak ez volt a legelső, legjelentősebb alkalma az esztendőben. Pedig három héttel előtte, Kisasszony napján (szep-tember 8) volt Rábé búcsúja. Minden adatszolgáltatónk szép emlékeket őriz a „szent-mihályi” búcsúról. „*Jó nagy búcsú vót ott Sasillésön. Mink kisgyerökök vótunk. Örültünk neki, hogy mögyünk a búcsúba Szenmihálykor.*” (Mészáros Ferencné Molnár Erzsébet) Rábéről gyalog, távolabbról gyalogosan vagy kocsin mentek a búcsúba

Itt kell szólnom a harangról, melyet – mint említettem – a csanádi püspök 1875-ben adományozott kis-szigeti híveinek. Az ajándékozás tényére és az adományozó személyére több idős ember 123 év múltán is emlékszik. Három esetben húzták meg a harangot: a búcsú napján, ha valaki elhalálozott és amikor vihar közeledett. Halálesetkor és a búcsú napján Makra Albert vagy Makra Ignác harangozott. Utóbb Makra Imre, előbbi fia volt a harangozó. Vihar, jégeső közeledtére az húzta meg a harangot, aki közelebb érte. Azt tartották, a harangszó szétveri a felhőket, ezáltal megakadályozza, hogy a jég kárt okozzon a határban lévő földjeiken.

A fiatalok társas életének más alkalmai a közeli falukhoz kötődtek. Bálakba Rábéra, Majdánra és Oroszlámosra jártak. Minden vasárnap rendeztek bált a kocsmákban, ahol helyi parasztbandák muzsikáltak. A nagylányokat „gardimamák” kísérték, akik a bál alatt a nagyterem egyik sarkában beszélgettek. A gardírozás a hatvanas évekig szokás volt.

A katonának bevonuló fiataloknak *regutabált* rendeztek. A sasülésiek a rábai, majdáni legényekkel Törökkanizsára mentek „sorozat”-ra, ahová lovas kocsin vitték őket. A kanizsai művirágkészítőnél vásároltak *regutavirágot*, amit a kabáthajtókára tűztek. „*Harminckettőben hárman vótunk egyévbeli reguták sasillésiek.*” (Makra Ignác)

Sasülés néptelenedése

Rábéra és Majdánra 1952-ben vezették be az áramszolgáltatást. A sasülesiek szerették volna, ha a tanyasorra is elvezetik az elektromos hálózatot. „*Vót egy nagyon jó szerb embörünk. Apáméknak jó ismerősük. Ő főfogta, hogy ide bevezeti. De Majdányon az előljárók nem engedték (...) Annyi lött vóna, hogy nyócszáz méter vonalat köllött vóna húzni Rábétú. Mink álltuk, hogy adunk karókat. Nem engedélyözték. A' lött belüle, hogy szép lassan hun az egyik, hun a másik elmönt: az egyik Majdányra, a másik Rábéra, a harmadik Oroszlámosra. Mert nem birtunk fejlőnni.*” (Masa József)

Más így emlékezik: „*Nem volt bolt, fölvásárlás. Nem volt jó út és villany. Ez hajtotta rá őket, hogy bejöjjenek a faluba. Különben lehet, hogy mái napig ott lennének. Lehet, hogy még én is ...*” (Csányi György)

Leghamarabb, 1957 körül Molnár Antal költözött el Rábéra. A hatvanas évek legelején 12 házat laktak Sasülesen. Makra Ignác és Makra Frigyes családja 1961-62-ben, ugyancsak Rábéra költözött. A rábai születésű, Csókára elszármazott Engi László már csak hét házat említ.¹⁴ A hatvanas évek második felében évről évre újabb családok mondtak búcsút a tanyasornak. Makra Imre családjával 1968 őszén települt Rábéra. Anyja és egyik néje még Sasülesen maradt, az idős asszonynak menyé főzött és unokája vitte az ételt a pár száz méterre fekvő tanyára. Makra Albertné két év múlva költözött Törökkanizsára.

Sasülés utolsó lakói Masa Mihályék voltak. Az idős gazdával 1967-ben nősült József fia élt együtt. 1971. november 25-én települtek Majdánon vásárolt házukba.

A sasülesi családok közül valamivel többen költöztek az 5-700 méterre fekvő Rábéra, mint a 2,5-3 km-re lévő Majdánra. Korábban egyik családnak, a gazdáknak sem volt háza egyik községben sem. Szinte valamennyien meglévő házat vásároltak, amit anyagi lehetőségeikhez mérten korszerűsítettek, néhányan újat építettek. Sasülesi házukat, egy család kivételével, maguk bontották el.

Sasülés helyét fölszántották. 1997 júliusában, amikor ott jártam, a tanyasorra csak az elgazosodott, bokrokkal benőtt dűlőút és a hiányos akácsor emlékeztetett. A harangot és a feszületet Majdánra költözött családok vitték magukkal és a harangot a majdáni imaház telkén helyezték új haranglábra. Ott két másik harang is található: egyiket 1925-ben, másikat 1930-ban öntötték. A Majdánra települtek a harang odavitelét azzal magyarázzák, hogy a sasülesiek közül többen költöztek Majdánra. Masa József hozzáfűzte: „*Abbul úgy sē lössz sōmmi sē, hogy újra lögyön ebbül a falubul valami... A harang nagyon böcsös, mer' úgy lött fölszentölve. Napkelte előtt, napnyugta után mög akasztott embörnek nem szabad használni a harangot. Hanem csak ünnepnapokon misére, vagy ha halottat kísértünk, vagy ha az időjárás viszontagsága mögkivánta.*”

A Rábéra költözők viszont azt tartják, hogy „*ellopták a harangot Majdánra.*” Makra Imre megajánlotta, hogy egy *kvadrát* (100 négyszögöl) földet ad a sasülesi harang felállítására és ingyen vállalja a harangozást, csak a déli harangszóra nem tudja lekötni magát, a dolga miatt. Erről az oroszlámosi plébánossal is beszélt. De két

¹⁴Bogdán – Molnár 1996: 10. A Rábé első okleveles említésének 740. évfordulójára írt kötetbe Engi László írt tanulmányt a falu múltjáról és lakosságáról.

Majdánra települt gazda egy este befogott a kocsiba, leszerelte és éjszaka elvitte a sasülesi harangot. A rábaiak ezt igazságtalannak érzik. Úgy vélik, a harangnak Rábén lenne a helye, mivel Sasülesről többen települtek oda. A harang sorsa és ez a nézeteltérés mutatja, milyen becses a harang a Sasülesen született és felnőtt nemzedékek számára. Mivel vallásukhoz, hitükhöz ragaszkodnak, becses, és értéket képvisel mint a vallásos kultusz tárgyi kelléke. Érték, de több is annál. Szimbólum: elhagyott és elpusztult szülő- s lakóhelyük szimbóluma. A fejlemények összetevője, hogy Rábé népessége egyre fogyatkozik. Nincs iskolája, ahol az épület lebontásáig, a hatvanas évek közepéig az oroszlámosi plébános két hetente misézett, ezért a majdáni imaházba járnak misét hallgatni.

Több adatközlőmben érzelmi kötődést tapasztaltam Sasüles iránt. Volt, aki elérzékenyült, amikor beköltözésükről beszélt. Egy 58 éves férfi elmondta: „*Mióta benn vagyok, egyszer fogott el a honvágy. Nem mondtam és semmit. Fogtam a puskát. Kimöntem oda. Fordultam egyet...*” A 71 éves M. I. mondotta: „*Mikó ezt a két holdat évötték tüllem, tudják, hogy mit vöttek el tüllem...*” (itt szerbül folytatta, majd kérdésemre anyanyelvén fogalmazta meg), *hát ahun születtem, azt vöttek el tüllem, azt a darab földet. Még a fiam is ott születött.*”

Az igazság az, hogy nem volt muszáj elköltözniük Sasülesről. Az 1950-es évektől változó körülmények és az ipari-műszaki civilizáció hatásai késztették őket a faluba költözésre. Fontos szerepe lehetett annak, hogy a községi hatóságok nem járultak hozzá a villany bevezetéséhez.¹⁵ (Pedig a Rábéhoz való közelség folytán nem került volna sokba!) A közeli Rábén elbontották az elemi iskolát és a gyermekeknek a távolabbi Majdánra kellett iskolába menniük. „*Jó vóna rádió is, jó vóna televízió is, az mög nem vót. Egy tranzistoros rádiónk vót, fülhallgatós. Néha mögfoztuk Pestöt, de a román adás mindég zavarta...*” (M. J.) Mások az ősztől tavaszig sáros utakra panaszkodtak. Látták, hogy a majdániak, rábaiak jobb körülmények között élnek. Bizonyára az első elköltöző családok példája is hatott a többiekre. Úgy fogalmazhatjuk meg tehát az elköltözés összetevőit, hogy nem a maguk jószántából, hanem a gazdasági, művelődési és egyéb kényszerítő körülmények hatására hagyták el lakóhelyüket, s költöztek valamelyik közeli faluba. Ez a motiváció (is) magyarázhatja az elhagyott és egybeszántott szülő- és lakóhelyhez, annak tárgyi emlékéhez (a haranghoz) való érzelmi kötődést.

Milyen településforma Sasüles?

Induljunk ki abból, minek tartották az ott élők.

„*Nem tanya vót az. Hát jó, tanya vót, de tizenkét házból állt. Egy sor ház.*” (Makra Frigyesné) „*Tulajdonképp ez is egy falu volt*” (Csányi György) „... *abbul úgy se lössz sömmi, hogy újra lögyön ebbül a faluból valami...*” (Masa József) Adatközlőim ezeket nem rákérdezésre mondták, hanem interjú közben. Mind a hárman Sasülesen születtek és elköltözésükig ott laktak. Fölfigyeltem rá, hogy Sasülest más adatközlőim

¹⁵Összehasonlítául megjegyzem, hogy Magyarországon a hatvanas években a Délmagyarországi Áramszolgáltató Vállalat (DÁV) Szeged környéke sűrűn lakott tanyavidékén több ezer családnak biztosította az áramszolgáltatást. A tanyai családok ehhez több tízezer forinttal járultak hozzá. Ez akkor történt, amikor a politikai vezetés rendeletei a tanyák mielőbbi megszüntetésére irányultak.

is inkább falunak tartották, mint tanyának. Véleményük természetesen elsősorban onnan származhat, hogy Kis-Sziget–Sasülés eredetileg önálló kertészközség volt. Csakhogy közigazgatási önállósága kb. egy évszázada megszűnt és Oroszlámos községhez csatolták. Azóta hivatalosan nem falu, hanem a 20. századi népességi összeírások kifejezésével „külterületi lakott hely”. Miért tartották az ott élők mégis falunak? S miért említik ma is annak?

Lehetséges, hogy a megszokotthoz való ragaszkodás a magyarázat. Nyelvünk a régi életmódnak sok kifejezését őrzi. Pl. a tárgyak kivesztek a használatból (pl. ösztöke, járom, béklyó), de megnevezésüket még használjuk, olykor változó jelentéstartalommal. De összetevő lehet a közismerttől eltérő szemléletmód is. Egy sorban épült 14 ház tekinthető falu jellegűnek – főleg a Bánságban, ahol voltak kis lélekszámú, egy-két utcás telepesközségek. Azzal is számolhatunk, hogy a temesközi Bánság nem tanyás településű táj. A kincstári és földesúri birtokon a 18. század második felétől telepesközségek és majorok létesültek, s ezekben élt a táj paraszti népe. Ezen a vidéken a tanyához a határban szétszórta, magukban álló házak, gazdaságok képzete társult – Sasülés pedig nem ilyen volt. E szemléletmódba illeszkedve a határbeli dűlőút mellett, egymás mellé települt 12–14 parasztgazdaság fölfogható falunak, illetőleg az új település-néprajzi szintézis kifejezésével csoportos településnek.

Miért tekintem Sasülést tanyasornak? A magyar nyelvterület településformáit elemző monográfiájában Bárh János megállapítja: „Tanyasorról akkor beszélhetünk, ha a falusi portákhoz hasonlóan a tanyai telephelyek érintkeznek egymással. Nincsenek közöttük nagyobb erdők, legelők, szántók és kertenél kiterjedtebb más művelt területek.”¹⁶ Ez a jellemzés a már elpusztult Sasülésre tökéletesen ráillik. Magam tanyasornak tekintettem, Mendöl Tibor és Erdei Ferenc sortanyának nevezték az ehhez hasonló, határbeli településformákat.¹⁷

Ilyen településformája van az Ószentiván, új nevén Tiszasziget határában lévő Térvárnak, amely Sasüléstől mindössze 9–10 km-re fekszik és 1777-ben szegedi dohánykertészekből telepítették újjá.¹⁸ Térvárt szintén egyetlen házsor alkotja, s abban is hasonló Sasüléshez, hogy az ott lakók búcsúját a legutóbbi időig megtartották.

A település-földrajzi és település-néprajzi kutatás Szarvasról, Szabadka, Szeged, Kiskundorozsma egykori határából és Sövényházáról tárt föl hasonló tanyasorokat.¹⁹ Kialakulásuk okairól Erdei és Mendöl másképp vélekedtek. Ezzel most nem kívánok foglalkozni. Összegzésül csak annyit jegyzek meg, hogy Sasülés házsorba rendeződött településformája – az említett Térvárhoz és a sövényházi *Kutyanyak*hoz hasonlóan – az uradalmi parcellázással és annak körülményeivel magyarázható. Azonos az is, hogy mindhárom helyen dohánykertészeket telepítettek le.²⁰

¹⁶Bárh 1996: 201.

¹⁷Mendöl 1928, Erdei 1942: 224, Juhász 1974, 1993–94.

¹⁸Bárh 1976: 239.

¹⁹Mendöl 1928, Erdei 1942: 224–226, Juhász 1974, Juhász 1993–1994.

²⁰Adatközlőim neve és születési éve után jelenlegi lakóhelyüket jelölöm: Molnár Ferencné Kocsis Ilona 1909, Majdán, Makra Ignác 1911, Rábé, Tóth Kása Jánosné Engi Mária 1916, Rábé, Juhász Mihályné 1919, Rábé, Makra Frigyesné Molnár Erzsébet 1926, Rábé, Molnár Márton 1926, Rábé, Makra Imre 1927,

IRODALOM

- Bálint Sándor 1976: *A szögedi nemzet: A szegedi nagytáj népelete I = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75–2*, Szeged.
- Bárth János 1996: *Szállások, falvak, városok: A magyarság települési hagyománya*, Kalocsa, Kalocsai Múzeumbarátok Köre.
- Bogdán József–Molnár Rózsa 1996: *Falu a hármashatáron: Rábé 740 éve*, Zenta.
- Borovszky Samu szerk. 1911: *Torontál vármegye* (Magyarország vármegyéi és városai), Budapest, Országos Monografia Társaság.
- Erdei Ferenc 1942: *Magyar tanyák*, Budapest, Athenaeum.
- Gubás Jenő 1997: *Veszendő végeken*, Tóthfalú, Logos Grafikai Műhely.
- Inczefi Géza 1960: Csongrád megye nyugati részének régi földrajzi nevei, *A Szegedi Pedagógiai Főiskola Évkönyve*, Szeged, 39–75.
- Juhász Antal 1974: Átökháza: Egy tanyasor települése és közösségi élete, in *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1972/73–1*, Szeged, 83–106.
- Juhász Antal 1989: *A szegedi táj tanyái = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1982/83–2*, Szeged.
- Juhász Antal 1993–1994: Kutyanak: Egy tanyasor települése és közösségi élete, *Nép-rajz és Nyelvtudomány* **35**, 183–210.
- Mendöl Tibor 1928: *Szarvas földrajza = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismertető Bizottságának Kiadványai III/12*.
- Szentkláray Jenő 1898: *A Csanád egyházmegyei plébániák története I*, Temesvár, Csanád-egyházmegyei Könyvnyomda.
- Tömörkény István 1943: *Gerendás szobák*, Budapest, Singer és Wolfner.
- Zsilinszky Mihály 1900: *Csongrád vármegye története*, Budapest.

ANGABEN ZU EINER „GEHÖFTREIHE“ UND IHREM GESELLSCHAFTLICHEN LEBEN

ANTAL JUHÁSZ

Der Verfasser stellt Entstehungsgeschichte, ehemaliges gesellschaftsleben und Auflösung einer Gehöftreihe im Nord-Banat dar. Die vom Dorf Rábé 500-700 m entfernt an der ungarisch-jugoslawisch-rumänischen Dreiergrenze liegende Gehöftreihe fiel nach dem Friedensvertrag von Trianon (1920) an Jugoslawien.

Ende des 18. Jahrhunderts wurden in dem – infolge der Türkenherrschaft entvölkerten – Gebiet vier Dörfer von ungarischen Familien aus der Umgebung von Szeged gegründet, deren Bewohner sich mit Tabakanbau beschäftigten. 1849 haben die Serben drei Tabakgärtnereien vernichtet; überleben konnte lediglich die Tabakgärtnerei in Kis-Sziget. Die Tabakanbauer von Kis-Sziget wurden vom Gutsherrn später an einer anderen Stelle angesiedelt, die Újhely oder – mit einer anderen Bezeichnung – *Sasülés* genannt wurde. Der Ortsname *Sasülés* geht auf den Volksmund zurück, im dortigen Akazienwald horsteten nämlich die Adler (ung. *parlagi sas*; deutsch: gemeiner Adler).

Ende des 19. Jh. hatte die kleine Tabakgärtnerkolonie in 10-12 Häusern 80 Bewohner, die alle römisch-katholische Ungarn waren. Die Siedlung wird auch auf den Landkarten vom Ende des 19. Jh. verzeichnet (vgl. Abb. 1–2). Später wurde die Selbstverwaltung des Ortes aufgehoben, die Gehöftreihe wurde der Gemeinde Oroszlámos angegliedert.

Auf Grund der Erinnerungen der Gewährsleute legt der Verfasser die Siedlungs- und Wirtschaftsverhältnisse der Bauernfamilien in Sasülés dar. In den Jahren 1920–30 lebten 13-14 Familien in Sasülés, die Häuser standen seit der Ansiedlung in einer Reihe an der einen Seite eines Feldweges. In der Siedlungsethnographie werden solche auf der Flur von Siedlungen in einer Reihe stehenden Bauernhöfe als Gehöftreihe (ung. *tanya-sor*) bezeichnet. Ausser dem ein Katastraljoch betragenden Hausgrundstück besaß jede Familie 5-10-15-20 Joch Ackerboden. Es wurde vor allem Körnerfrucht (Weizen, Mais) angebaut und Viehzucht betrieben. Um 1960 wohnten 12 Familien in der Gehöftreihe. Die Abwanderung der Bewohner begann Anfang der 60er Jahre, die letzte Familie verließ die Siedlung im Jahr 1971. Die Familien zogen in die zwei nahe liegenden Dörfer, nach Rábé und Majdán; die Kinder und die Enkelkinder zogen auf der Suche nach Arbeit auch weiter weg (Kanizsa, Zenta, Szabadka usw.). Der Verfasser untersucht die Gründe der Umsiedlung. Die wichtigsten davon sind die folgenden: die Behörde genehmigte nicht die Einführung des Strohmes in Sasülés, im benachbarten Rábé wurde die Schule geschlossen. Die Häuser wurden abgerissen, die Grundstücke der Gehöfte umgeackert.

Die in der Gehöftreihe wohnenden Familien halfen einander bei den verschiedenen Wirtschaftsarbeiten. Diese Arbeiten beruhten auf Gegenseitigkeit. Im Winter besuchten sich die Nachbarn oft zur Unterhaltung oder zum Kartenspiel. Als wichtigstes

Ereignis des Gemeinschaftslebens galt die Kirchweih am Sank Michaelstag. Der Bischof der Diözese Csanád schenkte der Gemeinde 1875 eine Glocke, die zu Ehren Sankt Michaeli eingeweiht wurde. Zur Kirchweih kamen auch die abgewanderten Verwandten. Im Zelt neben dem Glockenstuhl zelebrierte der Pfarrer eine Messe, nach dem Mittagmahl tanzte und vergnügte sich die Jugend in 1-2 Zelten nach der Musik von Bauernkapellen. Die Kirchweih wurde bis zu den sechziger Jahren abgehalten.

Die noch lebenden Bewohner der Gehöftreihe empfinden auch heute noch eine gefühlsmäßige Bindung an ihren ehemaligen Wohnort. Von dieser Bindung zeugt auch, daß die nach Majdán umgezogenen Bewohner die Glocke mitgenommen und auf dem Hof des Gebetshauses aufgestellt haben.

Die Untersuchung der Vergangenheit und des Gemeinschaftslebens dieser von wenigen bewohnten Gehöftreihe lieferte nützliche Erfahrungen zur künftigen Erforschung ähnlicher Siedlungsformen, die in unserer Zeit bereits eingegangen oder auf dem Weder Entvölkerung sind.

EGY 19–20. SZÁZADI VALLÁSOS TÖMEGMOZGALOM, A JÉZUS SZÍVE KULTUSZ (NÉPRAJZI KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK)

PUSZTAI BERTALAN

A néprajz és az egyháztörténet kutatói számára is talán az egyik legnagyobb kihívás, ha nyomába erednek azoknak a rejtetten, háttérben zajló változásoknak, amelyeket nem vagy alig tükröznek a már sokak által számba vett, egyes intézmények történetét leírni célzó politikai dátumok. Olyan, egykor rögzítésre érdemtelennek tartott átalakulások ezek, melyekről az adott kor elsődleges forrásai nem emlékeznek meg. Ilyen a lelkeségi mozgalmak, kultuszok kutatása. A következőkben a 19–20. század egyik legnépszerűbb lelkeségi mozgalmát, a Jézus Szíve kultuszt igyekszem vázlatosan bemutatni, egyúttal kijelölve néhány lehetséges kutatási irányt.*

Bálint Sándor Ünnepi Kalendáriumában úgy jellemzi a Jézus Szíve kultuszt, mint amely „általában megmaradt az egyházi, templomi keretekben, apácaközösségekben és a magándevóció világában.”¹ Véleményem szerint, érdemes egy szélesebb néprajzi és vallástudományi alapállásból² elemezni a Jézus Szíve kultuszt. E kultusz eredetében valóban a klérushoz kötődik, ám a hozzá tartozó ájtatosságok ma elválaszthatatlan részei a katolikus vallásgyakorlatnak és bátran mondhatjuk, hogy részei a népi vallásosságnak.³ Nem állítom, hogy ezek az ájtatosságok egyöntetűen népszerűek ma is, viszont Jézus Szívének kultusza kétségkívül a legnépszerűbb kultuszáramlatok közé tartozott az 1850–1950 közötti évszázadban. Nem vonhatjuk kétségbe, hogy a társadalmi-kulturális környezet illetve egy-egy kor vallásosságának általános jellemzői hatással vannak arra, hogy egy-egy kultusz elterjed és népszerű lesz. Ráadásul különböző társadalmi csoportok számára különbözőek lehetnek e körülmények. A főttebb jelzett évszázad drámai gyorsaságú változásainak sajátos következménye, hogy az elmúlt másfél száz év kultuszai, ájtatosságai ma egymás mellett élnek. Így a 90-es évek

*Az írásnak a görög katolikus Jézus Szíve kultusszal kapcsolatos részei az OTKA F 026272 számú, míg a vallásos társulatokkal foglalkozó része az OTKA T/10.026494 számú kutatási programja keretében készült. A szerző itt köszöni meg a Faludi Ferenc Akadémia támogatását.

¹Bálint 1977: 1/427–429.

²Részben a nép/népi fogalmak tartalmi változása illetve egyre nehezekebb ismeretelméleti meghatározása, részben a népi vallásosság (~ gyakorlat) versus teológia (~ elmélet) fogalompár használata és elfogadása jellemzi e más kiindulópontot. Lásd erről pl. Rahner 1987.

³Lásd ugyanerről Bouritius 1979, főként: 147–154.

Magyarországon például – bár különböző csoportokban, de – párhuzamosan létezik a Jézus Szíve kultusz a teljesen más jellegű Taizé-i mozgalommal.

A 19–20. század katolikus kegyességének feltárása számos tanulsággal járhat. A múlt század elején bizonyos területeken még a „klasszikus” barokk kultuszok virágoztak. Egyebek mellett Nepomuki Szent János vagy a pestises szentek (főként Rókus, Rozália, Sebestyén) kultuszát váltja fel aztán a század második felében hirtelen gyorsasággal a Lourdes-i kultusz, Jézus Szent illetve Mária Szeplőtelen Szívének kultusza. Ezek népszerűségét jól jelzi, hogy Engi Tüdő Vince, szeged-alsótanyai szentember századunk elején gyakran írja elő a hozzá gyógyulni érkezőknek a Jézus Szíve illetve a Mária Szíve olvasót.⁴ A 19. század végére az előbbieket szerint értelmezett népi vallásosságnak egyértelműen fontos része lett a Jézus Szíve kultusz. Orosz István, a múlt század második felében élt jászladányi szentember is terjeszti a kialakulóban lévő kultuszt. Ahogy a közösségi tevékenységére igen büszke búcsúvezető írja önéletrajzában: „Szintén az 1872-ik évben a Jézus Szent Szíve társulatának előljáró, pénztáros és jegyzőjének megválasztottak. Ennek ugyan kevés tagja van, csak 300, azaz háromszáz tagja. ... Már ebből sokat áldoztam, Jézus Szent Szíve oltárt készítettünk, lobogót, keresztet, szent misékre és több szent célokra. ... Előljáró, pénztáros és jegyzőségem méltányolták. Ismét megküldötték az oklevelet, diplomát Kalocsáról a jezuvita szent atyák, pápai pecséttel. Felhatalmaztak, hogy nemcsak jászladányi híveket írhatok be a Jézus Szent Szíve Társulatba, hanem vidékieket is. Én attól kezdve nagy szent helyeken búcsú alkalmával sok ezer tagot írtam be a Jézus Szent Szíve Társulatba. Ismét Rómából is megjött a diploma, IX. Pius pápa öszentségétől.”⁵ Ponyván is terjeszti Jézus Szíve kultuszát különböző búcsújáró helyeken.⁶

Századunk első felére a Jézus Szíve kultusz a Székelyföldön is része lett a paraszti vallásosságnak. A csikszenttamási és csikszentdomokosi búcsúsok Csíksomlyóra érve az Oltáriszentség imádása és Jézus Szíve oltáránál végzett áhítat után köszöntötték a kegyesobrot.⁷

A népi vallásosság korábban már említett felfogása szerint a Jézus szíve kultuszt a hivatalos vallásosság által erősen befolyásolt népi vallásosságként értelmezem⁸, ismét megemlítve, hogy a ‘népi’ nem a néprajz hagyományos fogalmi rendszere szerinti ‘parasztiként’ értendő, hanem sokkal inkább a ‘populáris’ értelemben.

A Jézus Szíve kultuszt egyesek egyenesen a szent iratokból eredeztetik.⁹ Ami bizonyos, hogy már Canterbury Szent Anzelm íásaiban is lehet Jézus Szíve megkülön-

⁴Sávai – Grynaeus 1994: 31.

⁵Bálint 1991: 71–72.

⁶Bálint 1991: 79.

⁷Székely 1996: 191. Egyéb részletek a csíki Jézus Szíve kultusszal kapcsolatban ld. 205, 240.

⁸Bouritius 1979: 155.

⁹Morgan 1988: 223–236, itt: 223–224; *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1960: V/289–299, itt: 289–290; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 1959: III/281–286, itt: 281.

böztetett tiszteletére utaló részleteket találni. A sajátos Jézus Szíve-misztika a 12. században alakult ki. A 14. században nagyon elterjedtté vált német domokos apácakolostorokban.¹⁰ Itt sem ezekről az előzményekről,¹¹ sem a kultusz teológiájáról¹² nem kívánok szólni. Az áhítat Alacoque Margit (1647–1690) Paray-le-Monial-i vizitációs apáca látomásai és a látomások során Krisztustól kapott ígéretek nyomán kezdte meg páratlan karrierjét, lépett ki egyes rendek köréből.

A korábbi egyháztörténeti irodalom¹³ Hajnal Mátyás Szíves könyvecskéjét (Bécs, 1629) tévesen a magyarországi Jézus Szíve tisztelet korai, Alacoque előtti emlékének tartotta. Holl Béla és Klaniczay Tibor kutatásai tisztázták, hogy e könyv sokkal inkább a kor embléma-divatjának emléke. Holl Béla szerint a „képek mondanivalója nem vonatkozik arra a szívre, amely Jézus isteni személyiségének hordozója, tulajdonosságainak foglalatja és ezért istentisztelet tárgya”.¹⁴

Alacoque Margitnak 1673-ban, 1674-ben és 1675-ben volt a három legfontosabb látomása. A hagyomány szerint a második alkalommal Jézus az emberek szeretetlenségéről panaszkodott Alacoque Margitnak. A jezsuita Müller Lajos ezek alapján azt állapítja meg, hogy a Jézus Szíve tisztelet „sajátos jellege: az *engesztelés*”.¹⁵

A kultuszhoz kapcsolódó ájtatosságok népszerűségének elsődleges okai a hozzájuk kapcsolt kegyelemszerző ígéretek voltak. Az Alacoque Margit által ajánlott gyakorlatok és a hozzájuk kapcsolt ígéretek közül itt a következőket emeljük ki:

- a) A felajánlás.
- b) Az első-péntek.
- c) Önálló Jézus Szíve-ünnep.
- d) A Jézus Szíve képek nyilvános és magánjellegű tisztelete.

Felajánlások

Jézus Szíve tiszteletének egyik formáját a személy-, család-, város- és országfelajánlások alkotják. A családfelajánlás, más néven „Jézus Szívének a családban való trónraemelése” 1882 óta terjedt el. XIII. Leó 1889-ben teljes búcsút adományozott azoknak, akik Jézus Szíve ünnepén vagy a következő vasárnap Jézus Szívének ajánlják magukat.

¹⁰Coreth 1986: 224.

¹¹Erről pl. Coreth 1986: 224–227; egy rend, a premontreiek esetében, de az Alacoque előtti kultuszról: Schreiber 1940, Richstätter 1924. Mind bőséges további irodalommal.

¹²A Jézus Szíve kultusz teológiájáról ld. pl. Grillmeier 1948, Delp 1948, Martelet 1995.

¹³Pl. Bálint 1991: 202; Szilas 1982: 83.

¹⁴Holl 1992, Bálint 1977: 1/427. Ide tartozik, hogy a keresztény művészet különféle szív ábrázolásairól remek összefoglalás készült, mely elsősorban szintén az embléma-divat szív-képeit gyűjtötte össze: Schrade – Wirth é. n. Szintén főként erről: Haneveld 1991, különösen 219–227.

¹⁵Müller 1944: 248–249.

A városfelajánlások sora 1720-ban kezdődött el Marseille-jel, melyet az ott pusztító pestis miatt ajánlottak fel Jézus Szívének. Ezután kezdeményezte Jézus Szíve nyilvános tiszteletét a helyi püspök. A következő években számos provence-i városban kezdtek nyilvánosan ünnepelni.¹⁶ Magyarországon a XX. században terjedt el a városok felajánlása a Jézus Szíve kultusz részeként. Elsőként Szegedet ajánlották fel 1921-ben a rókusai templomban Jézus Szívének. Ezután Kalocsa következett 1935-ben. Kassa 1941-es felajánlása után, a háborúba lépést követően terjedtek el a városfelajánlások. (Az 1943-ban felajánlott városok: Székesfehérvár, Kolozsvár, Kiskunfélegyháza (alapítása 200. évfordulóján), Pécs (újrafelajánlása ötven évvel később, 1993-ban), Esztergom, Budapest.¹⁷)

Magyarországot szintén egy háborús évben, 1915-ben, míg az egész világot XI-II. Leó 1900-ban ajánlotta fel Jézus Szívének.

Az első péntek

Talán a legjelentősebb hatást keltő ígérlet az első péntekkel kapcsolatos volt. Eszerint Jézus Alacoque Margitnak második látomásában azt ígérte, hogy a „végső megtisztulás kegyelme” nélkül senkit sem hagy meghalni, ha kilenc egymásután következő hónap első péntekén magukhoz veszik az Eucharistiát. Az első péntekes ünnepése ma is népszerű Magyarországon, ezeken a miséken főképp az idősebbek közül számosan vesznek részt.

Önálló Jézus Szíve ünnep

Elsőként 1765-ben XIII. Kelemen engedélyezte egyes helyeken külön ünnepet Jézus Szíve tiszteletére. IX. Pius 1856-ban terjesztette ki Jézus Szíve ünnepét az egész világra. A jezsuiták kérése, hogy saját körükben elsőrangú ünnepként nyolcaddal tartassák az Úrnap nyolcadát követő pénteken az ünnepet 1870-ben teljesült. 1929-ben XI. Pius új miseszöveggel, nyolcaddal első rangú ünnepé emelte.

Jézus Szíve képek

Az alacoque-i hagyomány szerint a Jézus Szíve tisztelethez hozzátartozik Jézus Szíve ábrázoló képek nyilvános és magánjellegű tisztelete. A Jézus Szíve képek ikonográfiaja szintén Alacoque Margit látomásain alapul. Későbbi kutatásoknak kell tisztáznia még, hogy az egri székesegyház 1750 előtről, Eperjes 1753-ból,¹⁸ budai vízivárosi templom 1764-ből származó, Maulbertsch festette oltára hogyan kapcsolódik a hazai Jézus Szíve kultuszhoz.

¹⁶Bouritius 1979: 151.

¹⁷Müller 1944: 364–371.

¹⁸Hermann 1973: 331. A szerző szerint a világ első Jézus Szíve oltárképe 1725-ből származik Erzsébetvárosban.

A rohamosan tért hódító Jézus Szíve tisztelet számos helyen szorította ki, törölte el korábbi kultuszok tárgyi megjelenéseit, oltárképeit. A kor szakrális „divatjához” alakították és Jézus Szíve oltárra cserélték például Érd római katolikus templomának 1908-as kifestése alkalmával az Illésházy Valburga által Szent Valburga tiszteletére állíttatott oltárt.¹⁹ Gyöngyös ferences templomának Nepomuki Szent János oltárát 1913-ban Jézus Szíve oltárrá alakították át.²⁰

Társulatok

A modern vallásos egyesületek a 18–19. század fordulóján tűntek fel. A korábbi századokban is voltak népszerű egyházas konfraternitások, de ezek a többnyire decentralizált egyesületek egy-egy közösség sajátos, helyi kultuszát fogták össze. Ilyen volt például a tállyai Fáklyás Társulat, mely a hegyaljai borosgazdák egyesülete volt és Szent Vencel kultuszát ápolta.²¹ A barokk kori egyesületek elterjedtségükben, taglétszámukat tekintve nem vethetők össze 20. századiakkal. A több helyen is jelenlévő ritka példák egyike a Szent Anna tiszteletére a bécsi jezsuita templom mellett 1694-ben alakult társulat és annak magyarországi filiái.²² A középkorból több-kevesebb folytonossággal kinövő barokk egyesületi életet II. József 1784-es felosztató és 1787–88-as vagyonekhozó rendelete zárja le. Jézus Szíve tiszteletére alakult társulatok már a barokk korban is léteztek Magyarországon. Hermann Egyed szerint az első Magyarországgal is kapcsolatba hozható Jézus Szíve társulat 1699-ben alapult Bécsben.²³ A pontosan 1699. június 16-án, az Úrnapi nyolcadát követő pénteken a bécsi orsolyita kolostorhoz kapcsolódóan létrehozott társulat szabálykönyve Paray-le-Monialra hivatkozik, ami nem is véletlen. Az orsolyiták bécsi házából számosan leveleztek Alacoque Margittal. A 17. sz. végére Franciaországban több Jézus Szíve társulat jött létre, de Közép-Európában a bécsi alapítás az első. Ennek hatására kezd terjedni a kultusz és jönnek létre a társulatok a Habsburg birodalomban.²⁴ 1712-ben már Pozsonyban is találunk ilyen egyesületet.²⁵ 1742-ben a budai klarisszák alapítottak Jézus Szíve társulatot, melynek egyebek mellett tagjai voltak számosan a pozsonyi orsolyiták, a pozsonyi és nagyszombati klarisszák közül is. Jánosi Gyula szerint a 18. század végén az orsolyita apácák nagyszombati, soproni és pozsonyi templomában gyakran szóltak a prédikációk Jézus Szívéről.²⁶ Ugyancsak a korai kultusz része a tihanyi bencések társulata a 18. század közepéről.²⁷

¹⁹Pest Megyei Műemléki Topográfia, 1958: I/352–353.

²⁰Heves Megyei Műemléki Topográfia, 1969: III/160.

²¹Barna 1996.

²²Bálint 1977: II/114; Tüskés – Knapp 1992: 8–37.

²³Hermann 1973: 331.

²⁴Coreth 1986: 223–227

²⁵Hermann 1973: 331.

²⁶Jánosi 1935: 16.

²⁷Müller 1944: 325–329.

A barokk kori társulatokról jelenleg rendelkezésre álló, valószínűleg korántsem teljes katalógus szerint a 17–18. században 15 Jézus vagy Mária Szíve tiszteletére alapult társulat létezett Magyarországon. A társulatok 18. század végi betiltásakor 718 számba vett társulattól 9 volt Jézus Szíve tiszteletére szentelve. A korból ismert a Batthyány Ignác jáki apát által 1756-ban alapított Jézus és Mária Szíve társulat.²⁸

Csiksomlyón több Mária tiszteletére alakult társulat sikertelen szervezése után (Kármelhegyi társulat, Mária Neve társulat) 1770-ben alakult meg a Mária Szíve társulat. Tagjainak teljes búcsút adott a belépés napjára, a halál órájában, pünkösöd egész nyolcadára a szokásos feltételek mellett. II. József ezt is megszüntette 1785-ben.²⁹ Ezek a szervezetek már a modern Jézus Szíve tisztelethez tartoztak, de a 19–20. századitól még teljesen eltérő vonzerővel, tagsággal és tartalommal.

A hazánkban a 19. században terjedni kezdő egyesületek igazi modern tömegmozgalmak. A kor vallásosságának elemzői szerint a nem keresztények, az ateisták megjelenése a társadalomban a veszélyeztetettség érzése mellett mozgósította is a katolikusokat. A hívek vallási, karitatív, kulturális és társadalmi célok megvalósításáért dolgozhattak a különböző egyesületekben. Minden ilyen társulat meghatározta speciális céljait és egyfajta viselkedési- és életmintát írt elő tagjainak. Nemcsak jól fegyvelmezett és hasonlóan gondolkodó emberek csoportja volt azonban egy-egy egyesület, de a tagok számára ez (a tagság) személyes identitásuk egy tudatosan vállalt s épp ezért fontos elemét is jelentette. E fokozott tudatosság és tudatos tenni akarás a társadalom széles rétegeiben fontos megkülönböztető jegye a korábbi társulati élethez képest a 19–20. század vallásos egyesületeinek. A egy-egy feladatra specializálódott, homogén egyesületek a tevékeny, aktív hívek gyűjtőhelyei voltak.

E vallásos egyesületeknek négy fő csoportja különíthető el:

- hitbuzgalmi egyesületek,
- társadalmi egyesületek
- kulturális társulások
- karitatív egyesületek³⁰

Az Alacoque Margit utáni időszakban Jézus Szíve tisztelete gyorsan fejlődik közösségi áhíttattá. A kultusz ápolására számos imatársulat, kongregáció és vallásos társulat alakult a látomások óta eltelt háromszáz évben.

A néprajztudomány által eddig vizsgált vallásos társulatok³¹ a hitbuzgalmi egyesületek közé tartoztak, akárcsak a Jézus Szíve tisztelet terjesztésére létrejött szervezetek.

²⁸Tüskés – Knapp 1992. 24., 33.

²⁹Boros 1994: 164–165.

³⁰Póka 1988: 285–288.

³¹Barna 1996, Tüskés – Knapp 1992.

A Jézus Szíve tisztelettel kapcsolatban vallásos tömegmozgalmról beszélhetünk. Az olyan egyesületek szerveződése, mint a Jézus Szíve társulatok azt sugallhatták a kor keresztényének, hogy a kritikus, sokszor ellenséges hangok megjelenése ellenére, nincsenek kevesen az egy hitet vallók. E szervezetek mozgósítottak mindenkit, kora s helyzete szerint megfelelő módon egy közös célért.

Jézus Szíve tiszteletét Magyarországon leghatékonyabban két társulat terjesztette, a Jézus Szíve Társulat és az Imaapostolság. Az előbbi név alatt a 18. században is számos társulatról van halvány nyomunk, amint ezt fentebb jeleztem. II. József tiltó rendelkezése hatására ezek a sporadikus egyesületek elenyésznek. Jézus Szíve társulat már 1690-től működött Franciaországban, majd a római S. Teodoro templomban 1729-től. Ezt XII. Kelemen 1732-ben főtársulattá tette, hasonlóan a római S. Maria della Pace-belihez, melynek több mint 10 ezer altársulata van.³² Eddigi kutatásaim szerint a 19. század második felében a magyarországi Jézus Szíve társulatok a római S. Maria della Pace főtársulatának filiáiként jöttek létre.³³ Így a Magyarországon 1865-től szervezett³⁴ Jézus Szíve társulatok egy világmozgalom helyi szervezetei voltak. A társulat terjedésének, terjesztőinek, dinamikájának vizsgálata még a jövő feladata. A 19. századi terjedéséről sincs egyelőre pontos információnk. A század 60–70-es éveiben sorra alakulnak a helyi csoportok, melyek már mind a filiái a római főtársulatnak.

A Jézus Szíve társulat tagjainak kötelessége volt Jézus Szíve ünnepét és a hónap első péntekét gyónással, áldozással megtartani, a meghalt tagokért imádkozni és buzgó, erényes élettel méltóvá válni Jézus Szíve ígéreteire. A szövetség lapjaként jelent meg 1915-ben A Szív, melyet Bíró Ferenc SJ alapított, majd Bóta Ernő szerkesztett. A lapot 1951-ben törölték a terjeszthető lapok listájáról, külföldön jelent meg. A rendszerváltás óta ismét megjelenik Magyarországon.

Az Imaapostolság eredetileg jezsuita imaszövetségként alakult, mely később terjedt ki világi hívekre is. Gyakorlatának lényege ima felajánlása különféle előre megállapított üdvös célokért. Az imákat elsősorban Jézus Szíve szándékának megvalósulására kell felajánlani. Emellett az egyház minden hónapra, sőt minden napra kijelöl egy szándékot, melyre az imaapostolság tagjai imákat felajánlhatják. E szándékokat az új korhoz híven egy sajtóorgánumban, a széles körben terjesztett Jézus Szíve Hírnökében tették közzé, mely először 1861-ben jelent meg franciául. Az 1940-es években több mint 60 nyelven jelent meg ilyen újság a világon, melyeknek 2.4 millió előfizetője volt.

³²Lexikon für Theologie und Kirche, 1960, V/298.

³³Rómában főtársulat volt 1732-től a S. Teodoro, 1803-tól a S. Maria della Pace templomban. Ez utóbbinak több mint tízezer filiája van világszerte. Lexikon für Theologie und Kirche, 1960, V/298. A magyar társulatok esetében a Hattler – Szentiványi-féle 1906-ban kiadott Novena szerint a törvényes meg-alapítás feltétele a bekebelezési okmány megszerzése volt a S. Maria della Pace-hoz kapcsolódó Jézus Szíve főtársulattól (149).

³⁴Póka 1988: 286.

Magyarországon az 1867-ben Kubinszky Mihály kalocsai kanonok által indított Társulati Értesítő alakult át 1870-ben Jézus Szíve Hírnökévé.

A Jézus Szíve kultusz talán legfontosabb terjesztőjévé váló lapot 1884 és 1917 között a jezsuita Tóth Mike szerkesztette. Korszaka alatt az újság a Jézus Szíve Társulatot népszerűsítette, melynek terjedéséről a Hírnök rendszeresen beszámolt. Az őt váltó főszerkesztő, Zsíros Ferenc SJ ismét az Imaapostolság terjesztésén buzgólkodott. A két, céljaiban igen hasonló szervezet akkor egyesült, amikor Zsíros Ferenc átvette a Jézus Szíve kultuszhoz kapcsolódó másik fontos lap, A Szív szerkesztését.

Bár a kérdés még további tisztázást igényel, a Jézus Szíve kultuszhoz kapcsolódó szervezetek átalakulásai nyomon követve úgy tűnik, hogy a laikusok által vezetett közösségeket a klérus egyre inkább szervezetté, ellenőrzötté, egységes irányításúvá akarta tenni. Az elszigetelt, laikusok vezette helyi Jézus Szíve társulatok a 19. század kezdetétől egy-egy főtársulat filiájaként működhettek. Ezen társulatok a római engedélyezés után is sok helyen laikus vezetésűek maradtak, ahogy ezt Orosz István leírta naplójában.³⁵ A központosítási folyamat újabb állomása volt, hogy a társulatokat összegyűjtötték a Jézus Szíve Szövetségben, amelynek szabályait 1918-ban hagyta jóvá Csernoch János prímás. A szövetség igazgatói először Bóta Ernő, majd Bíró Ferenc, 1924-től Laczika Ferenc jezsuiták voltak. A Jézus Szíve kultuszhoz tartozó társulatok fölötti teljes egyházi ellenőrzés a Jézus Szíve Szövetség Imaapostolsággal való egyesülésekor jön létre.³⁶ Ezzel egyetlen nagy szervezetté egyesültek a Jézus Szíve kultuszhoz kapcsolódó különböző társulatok.

A különböző szervezetek közötti keveredést példázza az a felvételi lap, melyen a Jézus Szíve Szövetség neve alatt zárójelben az áll: Imaapostolság. A felvételi lap szerint a Szövetség csoportvezetőinek hivatása: „Isten dicsőségét, a lelkek üdvét és Jézus sz. Szíve tiszteletét ... terjesztetni. Tehát ... a lelkek megmentői.” Kötelességeik: „Igyekeznek Jézus sz. Szíve tiszteletének ... minél több keresztény hívőt megnyerni .. és őket ... gyakorlati katolikus hitéletre vezetni. Ezért egy-egy 10 tagos csoport vezetését, buzdítását vállalják.” A csoportvezetők havonta találkoznak a helyi igazgató vezetésével és megbeszélnek a hitélettel kapcsolatos kérdéseket, terjesztik a Hírnököt, A Szívet és más lapokat. A kor sajátos lelkiségéről árulkodnak a felvételi lap túloldalán található kérdések, mint például: „Hány embert vett rá misehallgatásra, gyónásra? Hányat beszélt rá havi, heti, gyakori áldozásra? Hányat iratott be az Imaapostolságba? Hány családfelajánlást eszközölt ki? Illetve olyan valószínűtlen kérdések, mint: Hány házassági elválást akadályozott meg? Hány vegyes házasságot akadályozott meg? Végezetül néhány gyakorlati feladata is volt a csoportvezetőnek, melyet az alábbi kérdések

³⁵Bálint 1991: 71–72.

³⁶A Jézus Szíve kultuszról írott kegyes, de tényszerű munkájában a jezsuita Müller (1944: 400) írja, hogy azért kellett megszervezni a Jézus Szíve Szövetséget, mert: „A Jézus Szíve Társulat tagjai azonban a hívek nagy tömegében szétszórtan, szervezetlenül éltek. A lelkipásztorok nem is igen ismerték őket, szabályaik megtartását nem ellenőrizhették.”

tükröznek: Hányszor terjesztette a kath. sajtót, különösen Jézus Szíve nyomtatványait? Hány előfizetést szerzett a Szívre, Hirnőkre, Mária Kertre, Kath. Missiókra?”

A fentiek nyomán el kell fogadnunk Söveges Dávid jellemezését a kor vallásosságáról: „Az imaéletben a *mennyiséget* (kiemelés az eredetiben – P.B.) hangsúlyozták: ki hány rózsafüzért végzett, hányszor tett szentséglátogatást, milyen sűrűn gyónik. ... Nagy hangsúlyt helyeznek az imaszándéokra. Nem is az a fontos, mi az ima szövege, hanem mire ajánlom fel. ... Néha ‘imahadjáratokat’ szerveznek valamilyen szent célra.”³⁷

Az újabb, népszerűbb társulatok szervezését sokszor a lelkiélet megújítására használták a helyi lelkipásztorok. Mikes Lajos, ózdi plébános a városbeli sikertelen társulatszervezések, missziók és lelkigyakorlatok után a széttöredezett korábbi vallásos társulatok tagjait a Jézus Szíve Szövetségbe léptette be. Így vált például az Oltáregylet a Szövetség női csoportjává. Egy 1933-as beszámoló szerint a Jézus Szíve társulatok megszervezése rendkívüli eredményeket hozott a „hitetlenség, közömbösség és könnyű erkölcsöktől” sújtott ipari városban.³⁸

A kultusszal kapcsolatos további kutatásoknak kell tisztázni nemcsak a Jézus Szíve Társulatok illetve Szövetség szerveződését, de a Jézus Szíve Szent Gyermekségének Műve, Jézus Szíve Tiszteletőrsége, az Agonizáló Jézus Szívének és a Fájdalmas Anyának, az Eucharisztikus Jézus Szíve Társulatának eredetét, szerepét a népi vallásosságban.

Sajtó

A Jézus Szíve kultuszhoz hasonló modern lelkiség vizsgálatánál különös figyelmet érdemel azok írásos népszerűsítése. A Jézus Szíve tisztelet legbuzgóbb terjesztői számtalanszor hangsúlyozták a sajtóapostolkodás fontosságát. A kor apologetikus, harcias, a romlott világgal szembeni erőteljes küzdelmet hirdető kereszténysége úgy gondolta, hogy mennyiségi eszközökkel is küzdeni kell a nem katolikus sajtó rossz befolyása ellen. Tóth Mike 1913-ban a következőképpen ír a sajtóról: „Nem fog-e a sajtó magának mindent, de mindent megengedni, de az állam aztán ne merje védeni alattvalóinak legértékesebb javait: becsületét, jó hírét, stb.! Nem fogja-e a rossz sajtó a becsületet rablók bandáját szervezni, védelembe venni?”³⁹ A kifejező és korántsem egyedülálló idézet nyomán el kell fogadnunk Söveges Dávid jellemzését a korról: „... a bűnös behatásoktól való félelem kinevelt az egész keresztény hívőseregben egy aggályos, tömegaggályos lelkiületet.”⁴⁰

³⁷Söveges 1993: 281.

³⁸Mikes 1933: 4–5.

³⁹Tóth 1913.

⁴⁰Söveges 1993: 279. Bár Söveges jellemzései szinte minden esetben a restauráció koráról szólnak, igaznak kell azokat elfogadnunk a Jézus Szíve kultusszal kapcsolatban a 19. század végére, a 20. század elejére. Söveges Prohászka Ottokár, a 20. század eleji magyar katolicizmus megújulásának vezéralakját

A kultusz terjesztését a korábban már említett Hírnök és A Szív című újságok segítették. Ezek önmagukban is további vizsgálat tárgyai lehetnének.

A kultusz terjesztői

A Jézus Szíve kultusz magyarországi terjesztőinek névsorán végigtekintve azonnal feltűnik a jezsuita rend kiemelkedő szerepe. Tóth Mike (1838–1932) kalocsai szerzetes, ásványtanász egy emberöltőn keresztül szerkesztette a Hírnököt. Irányítása alatt a Hírnök elsősorban a Jézus Szíve Társulat fejlődéséről adott havonta hírt. Emellett természetesen ismertette az Imaapostolság szándékait, Jézus Szíve tiszteletére szentelt új templomok, oltárok, szobrok és zászlók felszentelését és lelki irodalomként is szolgált. A Társulat és ezen keresztül a kultusz terjedésének elsőrendű forrása a rendkívül informatív Hírnök.

A szintén jezsuita, Bíró Ferenc (1869–1938) alapította meg a Jézus Szíve Nép-leányai Társaságát (1920), mely irányítása alatt működött a század első felének egyik legjelentősebb katolikus könyvkiadója, a Korda. Az 1920-ban Sinkovics Frigyes OFM által Szegeden alapított Szívőárda országos szervezése már szintén a jezsuitákhoz, Bíró Ferenchez kötődik. A mozgalom elsősorban az elemi iskolásokat tömörítette, bizonyos számítások szerint a 40-es években 2500 gárdában 250–300 ezer gyermeket.⁴¹ Bíró Ferenc szerkesztette 1915–25 között A Szívet, 1916–19 között pedig annak német és szlovák nyelvű társapjait.⁴² Bóta Ernő után Bíró Ferenc vezette a Jézus Szíve Szövetségét és sürgette az ország felajánlását Jézus Szívének. A gondolat népszerűsítése végett szentelt öt kiadást megért könyvet az országfelajánlásnak.⁴³

A kultusz történetének pontosabb feltárását segítené a fentiekén kívül például Csávossy Elemér, Müller Lajos, Blaskó Mária és más kultuszterjesztők tevékenységének vizsgálata.

A görög katolikus Jézus Szíve kultusz

Külön meg kell emlékeznünk a görög katolikus Jézus Szíve tiszteletéről. E kultusz története, terjedése rendkívül sokat elárul a mindeddig csak felületesen kutatott ún. latinizálódásról, arról a folyamatról, amelynek során a 19–20. században formálódó, önálló szervezeti kereteit elnyerő magyar görög katolikus vallásgyakorlata fokozatosan nyugati elemekkel töltődött fel. Mivel a népi vallásosság döntő része az ortodoxiához kapcsolódott, a római katolikus ájtatosságok átvétele összhangban volt a római katolikus egyházba való téréssel. Ebben az esetben is igaz Cserbák megállapítása, hogy

jellemezve is érzékletesen figyelmeztet a modernség és a restaurációs lelkiület egymás mellett létezésére. Söveges i.m. 332–333.

⁴¹Póka 1988: 285.

⁴²Gulyás III. 376–78.

⁴³Bíró Ferenc emlékét könyvben is megörökítették: Blaskó 1942. Mint kuriózum megemlíthető még: Bajban segítők: imakilenced a szorongattatás nehéz napjaiban P. Bíró tiszteletére, 1943.

a nyugati kultuszok jeles terjesztői közé tartoztak a baziliták.⁴⁴ Az unió létrejöttében fontos szerepet játszó jezsuiták és a bazilita rend szoros kapcsolata is magyarázza a Jézus Szíve kultusz gyors terjedését és a baziliták szerepét ebben.

A Jézus Szíve tiszteletet a minszki baziliták honosították meg 1731-ben. A kultusz újabb terjedése a múlt század 80-as éveiben kezdődött. 1911-re az Imaapostolság lett igen népszerű a három magyarországi görög katolikus egyházmegye hívei között. 1906-ban a bazilita rend is Jézus Szívének ajánlotta magát.⁴⁵ A görög katolikus Jézus Szíve irodalomból számos kiadvány a baziliták ungvári nyomdájában jelent meg, egy másik könyvecskét, mely a görög katolikus híveket bevezette, „oktatta” az új kultuszra pedig Máriapócsra adtak ki.⁴⁶ Pócs szerepe a népi vallásosság különböző, keleti és nyugati elemeinek cseréjében hatalmas, hiszen egyaránt kedvelt kegyhelye a görög és a római katolikusoknak.⁴⁷ Máriapócsra 1924-ben alapították meg a Szívárdát.⁴⁸

A debreceni görög katolikus egyházközség két háború közötti vallási életének bemutatásában is számos nyoma van a latin hatásoknak: a Jézus Szíve Szövetség természetesen minden hónap első péntekén ájtatosságot tartott, a májust és az októbert Mária tiszteletére szentelték, akárcsak a legtöbb római katolikus templomban ekkoriban. Debrecenben is a Szívárda tömörítette a keleti szertartású katolikus ifjakat. Még olyan külsődlegességeket is áthatott a kor talán legnépszerűbb kultusza, mint az egyházközség megjelenése a máriapócsi körmenetben: „magyar ruhába öltözött lányok vitték a szalmavirágokból készült s szalagokkal díszített magyar cimert és a Jézus Szíve képet”.⁴⁹ Az egyházközség történetének kutatói szerint a korabeli parókus a nyugati kultuszok bevezetésével a hívek igényét akarta kielégíteni, ahogyan a baziliták is a – többségében latin környezetben élő görög katolikusok között oly gyakori – rítusváltoztatást remélték visszafogni a nyugati kultuszok bevezetésével.⁵⁰

Politikai összefüggések

Végül nagyon röviden utalok itt a kutatás egy újabb lehetséges irányára. Le Brun hívja fel a figyelmet arra, hogy Alacoque Margit írásaiban első olvasásra feltűnik az ún. ‘monarchista szókincs’. Alacoque Margit látomásaiban igényelt, elvárt a hitetlenség, hisz csak így lehet helyreállítani Isten tiszteletét, amely a Jézus Szíve kultusz célja. A

⁴⁴Cserbák 1986: 291., 293.

⁴⁵Müller 1944: 373–74.

⁴⁶Az új kultusz bevezetésére legnyilvánvalóbban rámutató címek: Szántay-Szémán István: Szívünk vigasztalója. Oktató imádságos könyvecske a Jézus Szent Szívét tisztelő görögkatolikus hívek lelki épülésére. Miskolc, é.n. Ugyanez 1927-ben Máriapócsra is megjelent.

⁴⁷Cserbák 1986: 304–305.

⁴⁸Müller 1944: 374.

⁴⁹Pirigyi – Ivancsó 1993: 66–67.

⁵⁰Pirigyi – Ivancsó 1993: 84. A fiatalabb görög katolikus nemzedék hasonlóképpen „nem eredeti”, nyugati elemnek tartja például a rózsafüzérrel való imádkozást, Szent Antal kultuszát és a keresztúti ájtatosságot.

látomásokban megjelenő Krisztus és az emberek kapcsolata a monarcháéhoz hasonlít. Ő és hívei mindig győzedelmeskednek az ellenfeleken, például azokon akik a Jézus Szíve kultusz ellen ágálnak. A Jézus Szíve kultusz ezen polemikus jellege miatt váltotta a kultusz az 1871-es kommun és német győzelem után Franciaországban nemzeti jellegűvé. 1891-ben a párizsi Montmarte-on épült fel a Jézus Szíve tiszteletére szentelt bazilika. Hasonlóan erős politikai háttérrel kapott ez az áhítat 1918 után Németországban és 1940 után Franciaországban.⁵¹

„Jézus Szentséges Szíve, háttérben a Párizsi Kommun sortűz jelenete és a Notre Dame, a Sainte Chapelle gótikus tornyai az invalidusok kupolájával a párizsi Sacré Coeur templom alapításának emlékére. 1880 k.”*

⁵¹Le Brun 1971: 42

*Kép és képaláírás: Szilárdfy 1998: 753.

IRODALOM

- Bálint Sándor 1977: *Ünnepi kalendárium I–II*, Budapest, Szent István Társulat.
- Bálint Sándor 1991: *Egy magyar szeptember: Orosz István önéletrajza*, Szolnok, Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár.
- Bajban segítőnk: *imakilenced a szorongattatás nehéz napjaiban P. Biró tiszteletére*, 1943, Budapest, Korda.
- Barna Gábor 1996: *A tállyai Fáklyás Társulat dokumentumai*, Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.
- Blaskó Mária 1942: *Az atya kincsei (P. Biró Ferenc S. J.)*, Budapest, Korda.
- Boros Fortunát 1994: *Csiksomlyó, a kegyhely*, Csíkszereda, Pallas Akadémia.
- Bouritius, G. J. F. 1979: Popular and official religion in Christianity: three cases in nineteenth century Europe, in Pieter Hendrik Vrijhof – Jacques Waardenburg szerk.: *Official and popular religion: analysis of a theme for religious studies*, The Hague, Mouton, 117–165.
- Coreth, Anna 1986: Voraussetzungen zur Aufnahme der „neue“ Herz-Jesu-Verehrung in Österreich vor 1700, in Karl Amon et al.: *Ecclesia peregrinans: Josef Lenzenweger zum 70. Geburtstag*, Wien, Verband der wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 223–237.
- Cserbák András 1986: A görög katolikus népi vallásosság művelődéstörténeti háttere, in Tüskés Gábor szerk.: *„Mert ezt Isten hagyta...”* Budapest, Magvető, 275–312.
- Delp, Alfred 1948: Cor Jesu: ein heilsgeschichtliche Betrachtung, *Geist und Leben: Zeitschrift für Ascese und Mystik* 21, 1948. Jun. 81–84.
- Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 1959, Tübingen, Mohr.
- Grillmeier, Alois 1948: Theologia Cordis, *Geist und Leben: Zeitschrift für Ascese und Mystik* 21, 1948. Oct. 332–351.
- Gulyás Pál 1939–1944: *Magyar írók élete és munkái*, Budapest.
- Haneveld, G. T. 1991: *Het mirakel van het hart*, Ambo/Baarn, Meijer.
- Hattler Ferenc–Szentiványi Károly 1906: *Novena azaz kilencznapi ájtatosság Jézus Szentséges Szívéhez*, Budapest, Stephaneum.
- Hermann Egyed 1973: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*, München, Auróra Könyvek.
- Heves Megyei Műemléki Topográfia I–III, 1969, Budapest, Akadémiai.
- Holl Béla 1992: Hajnal Mátyás: Szíves könyvecske (kísérőtanulmány a fakszimile kiadáshoz), Budapest, Balassi, 16–17.
- Jánosi Gyula 1935: *A barokk hitélet Magyarországon*, Pannonhalma.
- Le Brun, Jacques 1971: Politics and spirituality: the devotion to the Sacred Heart, in Christian Duquoc szerk.: *The concrete Christian life*, New York, Herder & Herder, 29–44.

- Lexikon für Theologie und Kirche I–X*, 1957–1965, Freiburg, Herder.
- Martelet, Gustave 1995: „A bárány, aki a világ teremtése előtt kiválasztott” – A Jézus Szíve-tisztelet teológiájához, *Teológia* 29, 1995/2: 79–86.
- Mikes Lajos 1933: *A Jézus Szíve Szövetség a gyakorlatban*, Budapest, Korda.
- Morgan, Marion 1988: The Sacred Heart of Jesus in Roman Catholic tradition, *One in Christ* 24, 223–236.
- Müller Lajos 1944: *A Jézus Szíve-tisztelet története*, Budapest, Korda.
- Pest Megyei Műemléki Topográfia I–II*, 1958, Budapest, Akadémiai.
- Pirigyi István–Ivancsó István 1993: *A debreceni görög katolikus egyház története*, Debrecen, A „Békesség” kiadása.
- Póka György 1988: Az egyházközségek és egyesületek, in Trányi László szerk.: *Magyar Katolikus Almanach II*, Budapest, Szent István Társulat, 271–291.
- Rahner, Karl 1987: Bevezető gondolatok a teológia és a népi vallásosság kapcsolatáról, in Karl Rahner–Christian Modehn–Michael Göpfert: *Népi vallásosság*, Bécs, Opus Mistici Corporis, 9–18.
- Richstätter, Karl 1924: *Die Herz-Jesu Verehrung des deutschen Mittelalters*, München, Kösel & Pustet.
- Sávai János–Grynaeus Tamás 1994: *Tüdő Vince betegei*, Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.
- Schrade, Hubert–Karl-August Wirth é. n.: *Das Herz: eine Monographie in Einzeldarstellungen I–II*, Biberach an der Riss, Dr. Karl Thomae GmbH.
- Schreiber, Georg 1940: Prämonstratensische Frömmigkeit und die Anfänge des Herz-Jesu-Gedankens, *Zeitschrift für katholische Theologie* 64, 181–201.
- Söveges Dávid 1993: *Fejezetek a lelkiség történetéből*, Pannonhalma, Szent Gellért Hittudományi Főiskola.
- Szántay-Szémán István 1927: *Szívünk vigasztalója: oktató imádságos könyvecske a Jézus Szent Szívét tisztelő görögkatolikus hívek lelki épülésére*, Máriapócs, Chrisostomos.
- Székely László 1996: *Csíki áhítat*, Budapest, Szent István Társulat.
- Szilas László 1982: *Kis magyar egyháztörténet*, Róma.
- Szilárdfy Zoltán 1998: *A magánáhitat szentképei II*, Szeged, JATE Néprajzi Tanszék.
- Tóth Mike 1913: Szabad sajtó a szabad államban, *Jézus Szíve Hírnöke* 47, 124–125.
- Tüskés Gábor–Knapp Éva 1992: Vallásos társulatok Magyarországon a 17–18. században, *Néprajzi Látóhatár* 1, 1992/3–4, 8–37.

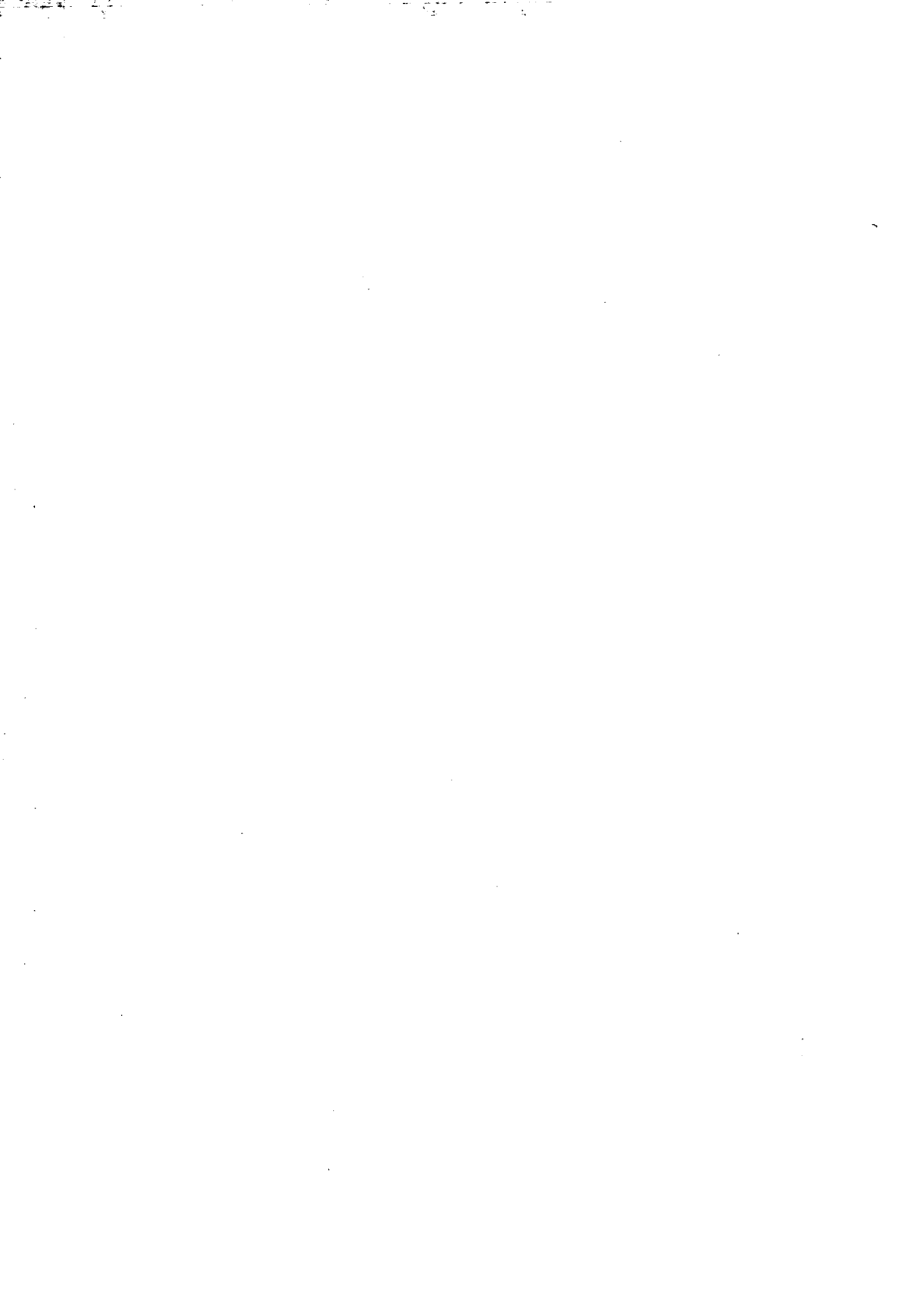
EINE RELIGIÖSE MASSENBEWEGUNG, DER KULT „HERZ JESU“

(Möglichkeiten der volkskundlichen Erforschung des Kultes)

BERTALAN PUSZTAI

Der Verfasser versucht in seinem Aufsatz eine skizzenhafte Darstellung über den Kult „Herz Jesu“ in Ungarn zu geben, da dieser bis heute weder von der Volkskunde noch von der Kirchengeschichte untersucht wurde. Am Anfang der Arbeit wird die Notwendigkeit einer neuartigen Definition der volkstümlichen Religiosität angesprochen, denn der Herz-Jesu-Kult war nicht ausschliesslich Teil der bäuerlichen Religiosität. Aus eben diesem Grund setzt der Verfasser die volkstümliche Religiosität nicht mit der bäuerlichen Religiosität gleich, sondern er glaubt den Begriff im Gegensatzpaar der volkstümlichen Religiosität (d. h. der Praxis) und der Theologie (d. h. der Theorie) deuten zu können.

Im Aufsatz wird zuerst ein Überblick über den Ursprung des Kultes gegeben, danach werden die verschiedenen gnadenbittenden Akte (die Weihe, das Halten des ersten Freitags und der Herz-Jesu-Festtage, die Verehrung der Herz-Jesu-Bilder) behandelt. Der Verfasser schreibt auch über die Verbreitung des Herz-Jesu-Vereins in Ungarn. Neben den Verbreitern des Kultes wird auch die einschlägige Presse vorgestellt, die als ergiebige Quelle für spätere Forschungen gelten könnte. Ausführlich behandelt der Verfasser die griechisch-katholische Herz-Jesu-Verehrung, die er für eine Erscheinung der Latinisierung hält. Darunter versteht er den Prozeß, während dessen im Laufe des 18–20. Jahrhunderts immer mehr westliche Elemente in die Religionsausübung der griechisch-katholischen Kirche eindrangen. Abschließend wird kurz auf das Verhältnis zwischen der Politik und des modernen Herz-Jesu-Kultes eingegangen.

ETHNOLOGY, MUSEUMS, AND FOLK CULTURE

Views to the present of the work of ethnologists in museums

HANNELEENA SAVOLAINEN

With the help of the Ministry of Culture and Education, I have been privileged to stay as a visiting researcher at the department of Ethnology of the József Attila university this academic year. In this article I will discuss my research which combines aspects of museology, ethnology – especially the history of science – and social anthropology. I will also touch upon the short lecture series on museology I gave to the students of the department.

Since the summer of 1996, as a postgraduate student of the University of Turku, Finland, I have been working on a comparative study on the Finnish and Hungarian museum ethnology. Museum ethnology in this case is defined a) as the activity of the museum professionals who have received their education as ethnologists and b) as the activity of the museums/departments of a museum which represent cultural history of non-elite groups/ strata of society.¹ The interest in “museum ethnology” grew in me during my undergraduate years in the university. I was learning the so-called museum subjects, i.e. ethnology, archaeology and art history, topped off with museology. The connection between museums and ethnology was never problematized, and yet the museum practice seemed kilometres off the university theory. The reason why this study is comparative, in fact, is a rather ethnocentric one. It is the Finnish “reality” I wish to grasp by mirroring it to the Hungarian situation. The Finnish side of this study is bound to grow more substantial than the Hungarian. The motivation to bring in another country is that this is a way to get past my own “cultural lenses”, i.e. idiosyncracies and fixed ways of seeing, as a researcher.

On the Museological and Ethnological Background of the Research

I would like to start with a short definition on museology as such. As I see it, all museum professionals are labelled “museologists” in Hungary, and the idea of what “museology” means may therefore have become slightly blurred. According to a rela-

¹Unfortunately, the definition in itself is bound to direct the research, and therefore the very basic question on what ethnology is, remains unproblematized. Therefore, this study follows the rationale reported in Gerholm (1993), anything that is done by an ethnologist is ethnology. This, of course, is not unquestionably true. For example, in Greece in the related museums, we would encounter sociologists, cultural anthropologists even linguists, and remarkably less ethnologists (see Savolainen 1997a and b).

tively fresh Nordic definition, museology is knowledge about why we (society in general and museums in particular) collect and mediate cultural heritage – which social, ideological and political reasons are decisive in what, how and why we choose to take into focus certain kind of cultural history, certain kind of cultural heritage.² It is from this point of view that my research comes partly museological. In a recent study on the future of Finnish museums, it was maintained that since the museological research has not got a tradition in the Finnish universities, the public discussion on the museum institution as such is shallow. This is seen as a drawback, since museums would need, for their success, mental investment.³ The motivating force in recent museological research in Finland seems to have been in discussing, explaining and mediating the museum questions rather than seeking a clear break from the past tradition of the profession. It is in this context that I would also like to see my own research.

There is also going on, in the field of Finnish ethnology, a clear tendency towards self-reflection within the science.⁴ On one hand, the ethnological writing of the past has been taken into the focus and analyzed again, and on the other hand, some research projects of the past have been looked at in a new light. The whats, whys and hows of the earlier generation are currently being discussed by the next. This, no doubt, is in connection to the change of the ways of perceiving, related to the final phase of modernism. Without going to the details of modern–postmodern debate here, I would just like to point to the thoughts by Lepenies. According to him, even the self-critical tendency of the modernity is still a culturally bound and western phenomenon, and so it seems, even with critique, we cannot really stand outside our little world of European-ness.⁵ The self-critique within our science, however, does not even seek to reach outside Europe. The main problematics have considered the national identity building and the role of the Finnish peasant and the rural culture of the past as a symbol of the Finnish nationality or the national character – whatever that may be. I may be wrong here, but as far as I see, the critics seem to have found actual *forging* of identity. Now, it is important to bear in mind this current in the Finnish field as a background for the study in question here. Although, at the same time, I would not like to identify too strongly with critique *per se*.

Significant part of the above mentioned critique has been directed to the ethnographic *text*. In the case of museums, they, too, can be seen as texts, in a manner of speech. It is the communicatory aspect of museums that I am mostly interested in. How do museums communicate to the surrounding society. What are the *meanings* the museum and the museum professional produce? In this context, I believe it is important to remember that communication not only consists of the message, but involves the back-

²*Museiprofessionen i Norden*, 14.

³Huopainen 1997: 44.

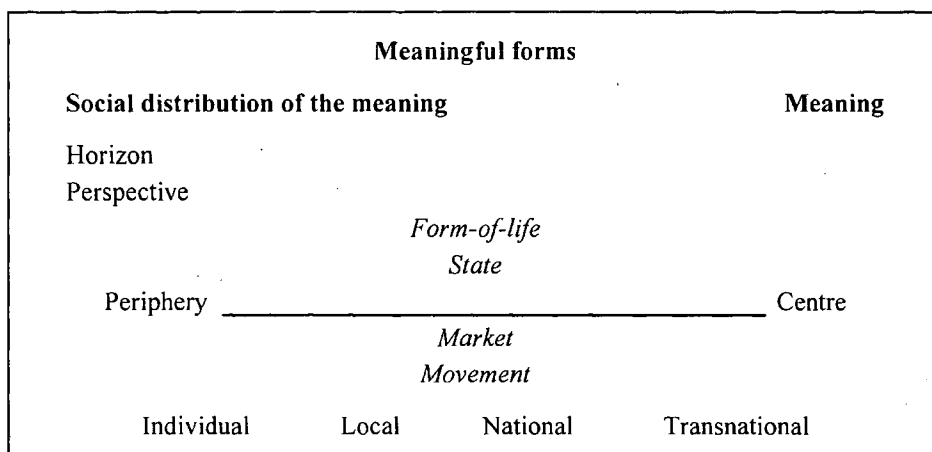
⁴See e.g. Sääskilähti 1997, Kirveennummi 1997, Junkala – Kiuru 1998.

⁵Lepenies 1996: 162.

ground, the frame of reference, of those involved in the process. To grasp the problematics here, I will have to specify the social anthropological aspects of the research.

Possibilities for Analyses in Modern Complex Societies

To study the society of our own is not an easy task. This was noted by the Swedish ethnologists Löfgren and Ehn already in the late 1970's when they developed a multiple approach called *kulturanalys* (cultural analysis) for Swedish contemporary ethnological research.⁶ To make a long story short, ever since the late 1970's a mixed use of anthropological methods has been accepted in the field of Nordic ethnology. Ethnology has also moved up the social scale and towards the modern day.

But what is going on in the world today? Hannerz, a Swedish anthropologist, in his book *Cultural Complexity*, gives some possible ways to analyse the modern globalizing societies.⁷ Hannerz' thinking differs radically from those theorists who see the world as getting homogeneous through the all-invasive market-forces. The traditional community, that has to be admitted, was relatively unaffected by the state or the market and most activity took place in person-to-person relations. That has changed now, and what is striking in the newer, contemporary culture, is the increase of the importance of centre-periphery relations. Figure 1. Transnational flow of meaning derived from Hannerz (1992). Bottom line added by the author.

The starting point in talking about culture is to define the term we are using. Culture is a three-fold phenomenon; it is divided between the *meanings* (ideas), the *meaningful forms* (things), and the *social distribution* of the two (the people). To sum up some of Hannerz' thinking, one of his main arguments is that the world culture today is divided in four main frames: form-of-life (i.e. the traditional person-to-person rela-

⁶See Ehn - Löfgren 1982.

⁷Hannerz 1992.

tions), state, market, and movement, and, it is in these frames that the meaning is being transmitted. The involment of *transnational* flow of meaning varies in different frames. In other words, some frames are more open to the flow of meaning than the others, we could take as an example the way the state regulates the flow of information as such.⁸ In this model, the role of an individual is different from those models which treat individuals as passive bearers of culture. What an individual is constantly occupied by, is an active reading of meanings from the meaningful forms that are available. And this is done through the individual's personal frame of reference which Hannerz calls the *perspective*. The perspective can also be defined as the individuals' position within his/her society. The sphere of the world from which an individual is able/willing to pick up the forms to be read, he on its turn calls the *horizon*. The subcultures, in this respect, become clusters of similar readings of the surrounding meanings. In this model, the role of intellectuals and cosmopolitans grows interesting as they can act as mediators of different cultural currents. (See the figure above.)

An aspect of the above described theoretical frame is that because of an individual's free (-ish, I have to note) reading of the forms, what seems to the surface homogeneous is not necessarily so. And, therefore, phenomena that seem similar from country to country, from place to place, may not necessarily imply the homogenisation of culture. The reading of identical forms may differ from place to place.⁹ Hannerz speaks of *creolization*, i.e. the formation of local hybrid forms of culture.

There are problems in using such a theoretical model as this. Somehow, for example, despite the metaphor of the flow, the model seems to lack in time-dimension. But the unquestionable advantage of the model is that it puts all subgroups of the society inside one model. In the case of museums and ethnology, therefore, the researchers and the professionals are in the same system with their research target and audience. The special aim of the study in question here is to develop and elaborate Hannerz' model to serve a study on the museum as an institution and museum professionals as a subculture. As a sketch, it could look like this: a) the museum as an institution has been a medium in the cultural flow of the state-frame.¹⁰ It is also increasingly using the means of the market-frame.¹¹ What effect does this have – if any – on the transnational flow of meaning in the museum context; b) the museum professionals as individuals deal with the meaning when they, firstly, themselves produce exhibitions and texts, and,

⁸For example, in many countries the state has a say in the distribution of foreign and production of national mass entertainment.

⁹Having lived in this country for some months, I could, for example, say that ownership of a mobile phone and its usage imply different meanings in Hungary and Finland. Although using this as an example is not completely to the point.

¹⁰On this, see for example Kaplan 1994, Prösler 1996, Groys 1995.

¹¹A tangible example is e.g. McLean 1997. On Hungarian context, see e.g. Németh 1997, Lovász 1998.

secondly, receive information from the flow of meaning. What then does the change of frames seem to an individual and what is the museum professional's perspective and horizon more generally. As Prösler has interestingly pointed out, the museums as such are an international phenomena and this is best manifested in such organizations as the ICOM; however, the museums have an articulated task as the guardians of a local/national culture.¹² The main question, thus, is: what is transnational and what is unique in the situation of the museums, ethnology, and the museum professional in the two respective countries?

The Specific Situation of an Analysis

To narrow down the scope of the research in question here, I have chosen to approach the problematics from two case studies. I will compare museum ethnology (see the definition above) of the provincial museum of Turku and Ferenc Móra county museum of Csongrad co. This, in fact, is the micro-level of the study, whereas the transnational flow of meaning is its macro-level. All together, there are four levels I seek to operate on: individual, local, national, and transnational.

Are the two museum systems comparable? What now seems relatively similar has come to this point through different paths, as a figure of speech. Firstly, the towns of Turku, Finland, and Szeged, Hungary themselves are relatively comparable in terms of the size of the population and the capacity of educational and cultural institutions. To go to the museums, the museum of Turku was founded in 1881 already then with the view on the cultural heritage of the province.¹³ The museum in Szeged was also founded in the late 19th century.¹⁴ Most provincial town museums of Finland were founded from 1890's onwards, and therefore, the development of the museums in Hungary is slightly earlier than in Finland¹⁵

The Hungarian central administration took as its task to regulate the museums in provinces early. Still later, in 1949, the collections were nationalized. However, the central administration was decentralized in 1962 and the county museums got their role as the supervisors of the smaller museum units in their territory.¹⁶ In Finland, there were the first experiments of the regional museums in the 1970's, and, in 1980, the first official regional art museums and provincial cultural-history museums were chosen. The role of the provincial museum, too, is to supervise, but rather in the form of advice and

¹²Prösler 1996.

¹³Heinonen – Lahti 1997: 59.

¹⁴The founding of the museum is dated to 1883, when the city library, also containing a public collection, was opened (Juhász 1989: 293–294).

¹⁵Not to mention the foundation of the Hungarian National Museum, which compared to its Finnish counterpart is significantly earlier.

¹⁶Éri 1983: 221–3, Ikvai 1983: 224–7. The national level decentralization on its turn resulted in the local level centralization as the role of the central county museum became decisive. I have been informed that after the political changeover some local museums were considering separation from the county system.

professional consultation. Therefore, the Finnish system is "looser" and more recent than the Hungarian decentralized system.¹⁷

Methods of Data Collecting and Research

Given the background of my research, it is heavily leaning on humanistic tradition and therefore mainly qualitative. It may be that general public would give more respect to research which deals with numbers and figures and therefore hints to accuracy. But in this context, *qualitative* research refers to the meanings, concepts, definitions, characteristics, metaphors, symbols, and descriptions of things.¹⁸ In qualitative as well as in any other approach, the chosen methods impose certain perspectives on the "reality" studied. To balance the situation, there is an approach which combines multiple lines of sight and is frequently called *triangulation*. To most researchers this is restricted to the use of multiple data-gathering techniques to investigate the same phenomena. Triangulation can, however, also contain changes of investigator, theory or methodology.¹⁹

While in Hungary, I have gathered the data by three major (and some minor) techniques. Firstly, I have collected printed material on the ethnology in museums. My main interest has been in the museum year-books, periodicals and magazines. In addition to that, I have gathered museum leaflets and brochures. The printed material not only answers the questions about museum ethnology, but also about the background of museum profession in Hungary. Secondly, I have in my own person visited the museums and museum exhibitions and made notes about them and to some extent on the behaviour of the other visitors. These two techniques have been easy in two ways: they have been relatively low cost and inobtrusive. Thirdly, I have sought to interview the museum professionals themselves using as a basis a questionnaire modified from one used in a Nordic context.²⁰ I have also been informed by a new Hungarian "museum-sociological" study carried out by the museums of Szentendre.²¹ The interview with the professional has proved the most difficult technique of the three, mostly due to the lack of a common language.²² The time-span of the first method is from the 1980's to the

¹⁷There were again changes after the Hungarian changeover; as mentioned above, the collections were nationalized in the 1940's, as a result, the ownership became a new question in the 1990's. The Finnish regional government is not based on provinces as the term is used here, the province is a spatial and historical entity, not an administrative one. The provincial museum is usually the museum of the most affluent town in the area which since the 1980's therefore has gained new tasks.

¹⁸Berg 1989: 2.

¹⁹Berg 1989: 4 < Denzin 1978: 295.

²⁰*Museiprofessionen i Norden*.

²¹Ikvai-Szabó 1996: 337–347.

²²When using an interpreter in the process, or speaking in a person's second language, the nuances of language and for example avoidance techniques of the interviewed cannot be reached. Mostly, the questions deal with career choices and opinions which are relatively neutral.

1990's, with some exceptions.²³ The time-span of the second method is even shorter, from 1996 to 1998. The third method, i.e. the interview, is a special case, as the human thought works in retrospective and in the future as well.

The methods in Finland will be somewhat similar, but the material to be used, especially on the national background is larger.

The Young Thinking

As mentioned above, the human thought works in retrospective and in the future as well. The future of museum ethnology was discussed by our study group in the spring semester 1998. By the kind permission of the Department of Ethnology, I gave a short course in Museology to some of the students. In accordance to the Nordic definition of museology, only one fifth of the course dealt with the museum praxis, so called museography. During that time we discussed marketing the museum product in the light of certain European examples. Mostly, the course was aiming at rising the students' awareness on the ethical aspects of dealing with cultural heritage and phenomena closely connected to identities.

The group size of the students varied from six to eight and finally six of the students sat through the course. The students got a task to keep a study journal, that is, they were expected to think – in a written form – over the themes touched upon during each class and finally, by the end of the course, write a summary on their thoughts. This summary, on its turn, would be given to me, the teacher, for my information and individual answering of the questions. In this way the communication process of the course became interactive. I was giving information to the students as usual in the form of a lecture, but I was also receiving it in the form of the journal and finally answering back. In addition to this, at the last class I was silent and the students had prepared spoken representations of a museological theme of about 10 minutes duration. This way they got a chance to speak to one another, too. And therefore the communication was not only vertical (student–teacher) but also horizontal.

Because our time was limited to six lessons, there was a special reader for the students which they were expected to work through on their own time. The reader consisted of articles, mostly from the outstanding Hungarian museological periodical *Magyar Múzeumok* (in Hungarian), arranged under certain topics, such as Museums, Exhibitions, Publications, Museum Thinking, Conservation, and Relations. In addition to that, I introduced some articles and books by various European authors during the course as we went along. Therefore, it was to a high degree up to the student how much information to gain from the course. I could control the amount of information from the

²³Some important documents from the history of museological thought in Hungary are included, such as Bátky 1992, Jankó 1989.

journals the students wrote, as they clearly showed on what basis the student was writing.

The oral presentations varied from exhibition reviews to reviews on books and articles. Different types of museums, exhibitions, museum professionals' personal image, exhibition techniques, collection work on the field, the usage of computers, and the way museums are represented in press were touched upon among other things. The students gave their presentations in good English and it was visible that everyone had given some serious thought on their chosen subject. We could also see a videotape and brochures and other material the students had brought to the class.

The students were not used to working with the journal, and I got an impression that they did not work on it consistently. However, as a final result, I received journals – one written in a form of a letter – from the students. In these journals they gave their own opinions on their future profession and their views on the future of museums. Some of the texts were very personal in their nature, pondering on the future of a graduate from the humanities, whereas others were more concentrating on the museums as places and institutions. One of the students pointed out that she is not used to giving her own opinion about things – within the university frame, that is – and therefore writing with direct personality seemed odd to her. I cannot help wondering on whether a journal-type form of working is culturally more adoptable in some cultures than others, but this remains unanswered until I get more experience in teaching and learning in other countries.

To sum up briefly the main thoughts of the future museologists, there were certain tendencies in all papers. What seemed to worry them was the lack of money. This idea they had gotten from the articles in *Magyar Múzeumok*. The possibility of connecting the museums with the leisure industry in the future was also discussed as well as the usage of multimedia and computers in museum education. The very question what to represent in the museum and with what kind of authority was discussed in one journal, as well as the role of a museum in a low-esteem minority group. A very common opinion was that museums should become more interesting and less "dusty". Another interesting point by one of the students was whether the western museography can be directly applied to the Hungarian situation at all. With all the respect to the earlier and the present generation of museum professionals, it is necessary that this generation who will find their place in the field in the next century develops new ways of seeing and thinking, and therefore I think teaching theoretical museology is necessary alongside the more traditional museum subjects. I hope that this brief summing up of my students' thoughts – or rather, the quality of their thinking – will make my point.

Concluding Remarks

It has been a great pleasure to work with the students and the staff of the Department of Ethnology. I also owe thanks to the Institute of Hungarian Studies of JATE.

It is with their help that I have been able to grasp the modern Hungarian society as such.²⁴ It is, however, an impossible task to get hold of a society and its culture in just eight months. Not to mention that Hungary is one of the so-called transition societies where the institutions are presently taking new form and shape. I feel privileged to have been able to be here now and to observe the discussion and the way the transnational cultural currents are changing their direction and frame. Who could ask for a more suitable place to test the theory of the flow of meaning in practice?

BIBLIOGRAPHY

- Bátty Zsigmond 1992: *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*, Series historica ethnographiae 5, Budapest, Néprajzi Múzeum.
- Berg, Bruce C. 1989: *Qualitative Research Methods for the Social Sciences*, New York, Allyn and Bacon.
- Denzin, Norman K. 1978: *The Research Act*, New York, McGraw-Hill.
- Ehn, Billy–Orvar Löfgren 1982: *Kulturanalys*, Lund, Liber.
- Éri István 1983: Hungarian museums today: some facts and figures, *Museum* 140, 221–223.
- Gerholm, Lena 1993: Inledning, in Lena Gerholm ed.: *Etnologiska visioner*, Stockholm, Carlssons.
- Groys, Boris 1995: *The role of museum when the national state breaks up*, paper read at ICOM General Conference, Stavanger, Norway, 1 July 1995, Nordic Museology Website, www.umu.se/nordic.museology/NM/Groys1995.html.
- Hannerz, Ulf 1992: *Cultural Complexity. Studies in the Social Order of Meaning*, New York, Columbia University Press.
- Heinonen, Jorma–Markku Lahti 1997: *Museologian perusteet* 2, Helsinki, Suomen Museoliitto.
- Huopainen, Raili 1997: *Tulevaisuuden museossa*, Helsinki, Museovirasto.
- Ikvai Nándor 1983: Decentralized museum organization: the counties, *Museum* 140, 224–227.
- Ikvai-Szabó Emese 1996: Tárgyak, vágyak, fények: múzeumszociológiai felmérés Szentendre múzeumaiban, *Szentendrei Múzeumi Füzetek* 1, 281–361.
- Jankó János, 1989: *A milleniumi falu*, Series historica ethnographiae 1, Budapest, Néprajzi Múzeum.

²⁴Due thanks should also go to the Ferenc Móra museum and the department of Museology at the university of Miskolc.

- Juhász Antal 1989: A Csongrád megyei múzeumok néprajzi gyűjteményei és tudományos munkája, in: Selmeczi-Kovács Attila–Szabó László eds.: *Néprajz a magyar múzeumokban*, Budapest–Szolnok, Néprajzi Múzeum–Szolnok Megyei Múzeumi igazgatóság, 293–306.
- Junkkala, Pekka–Elina Kiuru eds. 1998: *”Toinen sivilisaatio”: arkielämä, sivilisaatio ja kansankulttuuri Suomessa noin 1500–2000*, Jyväskylä, Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos.
- Kaplan, Flora E. S. ed. 1994: *Museums and the making of “ourselves”: the role of objects in national identity*, London, Leicester University Press.
- Kirveennummi, Anna 1997: Ethnology and local recalled knowledge: transmission of social memory in the village studies of Seurasaari foundation, *Ethnologia Fennica* 25, 19–29.
- Lepenies, Wolf 1996: Self-critical modernity, *Books* 1996/4, 162–166.
- Lovász Ágnes 1998: Aid program is set to end, *The Budapest Sun Business in Hungary*, issue 2, March 1998, X.
- McLean, Fiona 1997: *Marketing the Museum*, London, Routledge.
- Museiprofessionen i Norden: värderingar om samhällsmaal och utbildning bland museianställda i Norden*, [Stockholm, 1997].
- Németh Lászlóné 1997: Költségvetési rendszer felépítése, gyakorlati tapasztalatok a finanszírozás terén a Magyar Nemzeti Múzeum gazdálkodásán keresztül, *Magyar múzeumok* 1997/3, 11–12.
- Prösler, Martin 1996: Museums and globalization, in Sharon Macdonald–Gordon Fyfe eds.: *Theorizing museums: representing identity and diversity in a changing world*, Oxford, Blackwell Publishers/The Sociological Review, 21–44.
- Savolainen, Hanneleena 1997a: Kaksi kansatieteellistä museota Kreikassa, *Informaatio* 1997/1, 15–18.
- Savolainen, Hanneleena 1997b: Kansanelämän tutkimusta kreikkalaisittain, *Informaatio* 1997/2, 21–24.
- Sääskilahti, Nina 1997: *Kansa ja tiede: Suomalainen kansatiede ja sen kohde 1800-luvulta 1980-luvulle*, Jyväskylä, Jyväskylän yliopisto, etnologian laitos.

NÉPRAJZ, MÚZEUMOK ÉS NÉPI KULTÚRA

HANNELEENA SAVOLAINEN

A finnországi Turkuban diplomázott szerző az 1997/98-as egyetemi évben Néprajzi Tanszék posztgraduális kutatója volt. Ebben az írásában kutatási tervét mutatja be, és összegzi a tanszéken tartott óráinak tapasztalatait.

Kutatásában muzeológiai, néprajzi (főképp tudománytörténeti) és szociálintropológiai megközelítéseket ötvözt. A muzeológiát itt a Skandináviában elfogadott értelemben használja mint „tudást, amely által a társadalom általában, de főképp a múzeumok összegyűjtik és közvetítik a kulturális örökséget.” Ez a muzeológia arra kíváncsi, hogy „milyen társadalmi, ideológiai és politikai okok a döntőek abban, hogy mit, hogyan és miért sorolunk a kulturális örökségbe”. A finn néprajzon belül az utóbbi években egyre nagyobb szerepet kap az önreflexivitás. A korábbi kutatások és az ezek során keletkezett néprajzi szövegek ismét a figyelem középpontjába kerültek, a kutatási eredmények és a szöveg megalkotását vizsgálva. A néprajzi szöveg iránti érdeklődés meghatározó a mai kutatásokban.

A szerző a múzeumok kommunikációs aspektusát vizsgálja ebben az írásában. A kommunikáció itt az üzenetet és az információcserében részt vevő emberek kulturális hivatkozási keretét egyaránt magában foglalja. A kommunikációs modell a svéd Ulf Hannerz egy szociálintropológiai tanulmányából származik. A szerző felhívja a figyelmet, hogy ebben az esetben ez a megközelítés csak bizonyos megkötésekkel alkalmazható, melyek közül a legnyilvánvalóbb az idő dimenzió hiánya. Ugyanakkor e megközelítés előnye, hogy a kutatót és kutatása tárgyát illetve a múzeumi szakembereket és a múzeumok közönségét egy rendszerben vizsgálja.

A kutatások végső célja a finn és magyar múzeumi néprajz összehasonlítása. A múzeumi néprajz alatt itt egyrészt a néprajzi oktatást kapott múzeumi szakemberek tevékenységét érti, másrészt a múzeumok, illetve azok egyes osztályainak tevékenységét, mellyel a kulturális örökséget bemutatják a társadalom különböző csoportjainak. Azért előnyös két ország vizsgálata egy tanulmányban, mert így kikerülhetők a „kulturális lencsék”. A végső tanulmányban azonban a Finnországot elemző rész nyilván részletesebb lesz.

A szerző bemutatja, hogyan szűkíthető az adatgyűjtés módszere az egyes esettanulmányoknál.

Végül ismerteti a néprajzi tanszéken tartott rövid muzeológiai kurzusát. Az előadásokat vita és egy ‘study journal’, egy itt korábban nem használt módszer egészítette ki. A szerző ismerteti a diákok által itt felvetett ötletek némelyikét is.

Végül a szerző szeretné kifejezni köszönetét a Néprajzi Tanszéknek és a Hungarian Studies programnak, elismerve, hogy nyolc hónap rendkívül rövid idő egy másik ország és kultúra teljes megismerésére.

(Az összefoglalót Pusztai Bertalan fordította.)

NYELVTUDOMÁNY

CIGÁNY, ZSIDÓ MEG A PAP, HOGY MEGCSALJON, AZON KAP... – AVAGY:

HOGYAN SZÜLETIK ÉS MŰKÖDIK A NYELVI SZTEREOTÍPIA*

FORGÁCS TAMÁS

0. Bevezetés
1. Az előítélet és a sztereotípiia fogalma
2. Sztereotip nyelvi klisék
- 2.1. Az etnosztereotip klisék osztályozása
3. Négerek és zsidók – cigányok és zsidók
4. Szociológiai kitekintés
5. Összegzés

Mottó:

Ami földhözragadt, tevékenységeim színpadához láncolt valómat illeti, bevallhatom, hogy nagyon is érzem az embereket megosztó nemzeti és egyéni különbségeket... Őszintén szólva nem vagyok egyéb egy előítélet-nyalábnál, mely szerető és utálkozó érzések szövevénye. Valójában rokonszenvek részvétlenség és ellenszenvek rabja vagyok.

Charles Lamb

0. Bevezetés

Konferenciánk témája nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében. Ehhez szorosan kapcsolódik az itt élő népek és etnikai csoportok érintkezése is, beleértve ebbe a népcsoportoknak az egymásról alkotott véleményét, egymás iránti rokonszenvét, illetve azok pszichoszociális és verbális megnyilvánulásait. Ezek közé tartoznak a címben is jelzett *csehül van, tótágast áll, cigánykodik* kifejezések, de olyan ítéletet – többnyire előítéletet – megfogalmazó proverbiumok is, mint *Adj a tótnak szállást, kiver a házadból; megvan, mint a zsidó fontja* 'félíg-meddig van meg'; *Zöld lovat, okos oláhot látni ritkaság* stb. Előadásom célja ennek a sok tekintetben kényes, hiszen népcsoportok érzékenységet sértő, s a magyar nyelvtudományban – talán ezért is – meglehetősen elhanyagolt témakörnek a vizsgálata. Az elméleti kérdések, így az előítélet és a sztereotípiia fogalmának és a sztereotípiák keletkezési és hatásmechaniz-

*A dolgozat a 10. Élőnyelvi Konferencián (Nyelvek és kultúrák érintkezése a Kárpát-medencében, Bécs, 1998. szeptember 2–5.) elhangzott előadásom tanulmányá bővített változata.

musának rövid összefoglalásán túl be kívánom mutatni a magyar nyelvben manifesztálódott etnosztereotip nyelvi klisék közül a legismertebbeket, egyben feltárni az ezekben az egyes etnikai csoportokhoz rendelt fő tulajdonságokat, valamint ezeket a tulajdonságeggyütteseket egybevetni egyrészt az Amerikában élő néger- és zsidóellenes sztereotípiákkal, másrészt a Lendvay Judit által 1996-ban publikált, a magyarok nemzeti előítéleteit kutató szociológiai felmérésből élénk tároló képpel.

1. Az előítélet és a sztereotípia fogalma

Az előítélet Allport 1977: 38 meghatározása szerint „valamely személlyel szemben érzett idegenkedő vagy ellenséges attitűd, amelynek alapja pusztán annyiban van, hogy az illető személy egy adott csoporthoz tartozik, és ennek következtében feltételezik róla, hogy a csoportnak tulajdonított negatív vonásokkal ő is rendelkezik”. Az előítélet egyik fő forrása az emberi elme egyik legköznapiabb fogása: a túláltalánosítás. Erre azért kényszerülünk, mert az élet túlságosan rövid, a gyakorlati alkalmazkodás követelményei viszont olyan hatalmasak, hogy csak csoportosítva tudjuk eldönteni, jók vagy rosszak-e azok a dolgok, amikkel szembekerülünk. Rászorulunk a készen kapott, elnagyolt, bár széles és durva skatulyákra. Különbséget kell persze tennünk az egyszerű tévedésen alapuló előzetes ítéletek és a valóságos előítéletek között: az előbbiek csak akkor válnak előítéletté, ha az újonnan feltárt ismeretek nem képesek változtatni rajtuk. Az előítéletek különböző szociális csoportok ellen irányulhatnak: gondoljunk csak a férfi- vagy nőellenes sztereotípiákra vagy a fiataloknak az idősebb nemzedék konzervativizmusával, ill. az idősebbeknek a fiatalok lustaságával vagy erkölcsi romlottságával kapcsolatos előítéleteire. Az előítéletek jelentős része azonban népcsoportokra vonatkozó etnikai előítélet, melyet Allport így határoz meg: „Az etnikai előítélet hibás és rugalmatlan általánosításon alapuló ellenszenv. Megmaradhat az érzések szintjén, de kifejezésre is juthat a viselkedésben. Irányulhat egy-egy csoport egésze, de egyetlen egyén ellen is azon az alapon, hogy az illető a szóban forgó csoport tagja” (uo. 40). Az előítéletben jelen kell lennie egy kedvező vagy kedvezőtlen érzelmi viszonyulást kifejező **attitűd**nek, melynek egy túláltalánosított (tehát téves) **nézethez** kell kapcsolódnia. Az előítéletes nyelvi kifejezésekben egyszer az attitűd-elem, másszor a nézet-elem fejeződik ki, mint a következő mondatpárok első, ill. második tagjában is:

Ki nem állhatom a cigányokat.

A cigányok dologkerülők és piszkosak.

Nem szeretném, ha a házunkban kínaiak laknának.

A kínaiak ravasz és ügyes kereskedők, de sok köztük a veszélyes bűnöző.

Az előítélettel nagyon közeli rokonságban van a **sztereotípia** fogalma. Maga a **sztereotípia** kifejezés a nyomdászatban alakult ki, itteni jelentése: ‘magasnyomó nyomóforma-másolatok előállítás (matricába öntött fémből vagy műanyagból)’. Ennek az eljárásnak az eredményei a nyomdai szedésről vagy kliséről készült másolatok (sztereotípek), amelyek további kiadások vagy nagy példányszámok nyomtatására szolgálnak. A **sztereotip** mint melléknév köznyelvi értelemben is használatos, a jelentése: ‘változat-

lan, állandóan ismétlődő, elkoptatott (pl. kifejezés)'. A sztereotípiá fogalmát más tudományok is alkalmazzák, a pszichológiában 'motorikus és nyelvi folyamatok megszilárdult formái' jelentésben például már a XIX. század óta használatos. A társadalomtudományokban egy amerikai újságíró, Walter Lippmann alkalmazta először. Szerinte a sztereotípiák az adott kultúrkör által előre gyártott koncepciókat fejeznek ki, amelyeket az egyes ember átvesz és amelyek segítségével látja és értelmezi a világot (vö. Lippmann 1922: 81). A sztereotípiá tehát olyan gondolati műveletként értelmezhető, amely „egyrészt a megismerés időbeli, térbeli kiterjesztését szolgálja, másrészt a külvilágból érkező számtalan információ és jel feldolgozásához szelekciós szempontokat, értelmezési szabályokat kínál, elősegítve ezzel a jelentés kialakulását” (Lendvay 1966: 120).

Azóta a társadalomtudományokban némiképp leszűkült a sztereotípiá fogalmának értelmezése, s egyre inkább egymással interakcióban lévő különböző eredetű embercsoportok feltűnő és tipikus vonásainak szöveges vagy képi (karikatúra) kifejezését értik rajta, azaz a sztereotípiá nem más, mint egy szociális csoportról alkotott verbális vagy képi elképzelés.

A sztereotípiák fő funkciói röviden a következőképpen foglalhatók össze:

- **a gondolkodás ökonómiaja;**
- **orientáció a világban és**
- **a védekezés funkciója.**

A gondolkodás ökonómiajának funkciója az emberek kényelemszeretetéből fakad. Természetesen a túlzottan leegyszerűsítő gondolkodás azzal a veszéllyel járhat, hogy az egyén a világot már csak tipizálva érzékeli és a környezetét pusztán néhány sémára redukálva fogja fel (vö. Wenzel 1978: 20).

Az orientációs funkció kétféleképpen értendő: egyrészt az egyén a sztereotípiák segítségével könnyebben igazodik el a világban, másrészt viszont saját magának a külvilágban elfoglalt helyét is könnyebben méri fel (szokás a sztereotípiák elválasztó és integráló funkciójáról is beszélni. Manz 1968: 16 kiemeli még, hogy a sztereotípiák erősítik a csoportok összetartását és a csoporttal való azonosulást, azaz egyik funkciójuk a „mi”-érzés és az integráció erősítése.

A sztereotípiák segítségével szociális csoportok választódnak el egymástól. Ennek értelmében beszélhetünk a saját csoportról (in-group) és az idegen csoportról (out-group). A saját csoporthoz, amelyhez mi magunk is tartozunk többnyire pozitív előítéleteket rendelünk, míg az idegen csoporthoz többnyire negatívakat. Amint Adorno is mondja: „Wir hassen unsere Feinde so sehr, wie wir uns lieben” [Annyira gyűlöljük ellenségeinket, amennyire magunkat szeretjük] (idézi Weiss 1990: 59).¹

¹Hogy milyen jelentős különbség van ún. auto- és heterosztereotípiák, azaz a saját csoportunkra (in-group) és a más csoportokra vonatkozó (out-group) sztereotíp nézetek között, azt nagyon jól bizonyítja a Lendvay (1996) által publikált felmérés eredménye is, amely szerint a magyarok esetében a jellemzőknek vélt tulajdonságok közül kilenc-tíz, az osztrákoknál hét, a szlovákoknál és a lengyeleknél négy-négy, a románoknál egy kettő volt pozitív. Eszerint pl. a magyarok leginkább vendégszeretők, barátságosak és szor-

Itt válik jól láthatóvá a sztereotípiák védekező funkciója: a sztereotípiák felhasználhatók a saját csoport image-ének – egyúttal a saját image-ünknek is – a védelmére. Ha az egyén egy csoport tagjaként veszélyeztetettnak érzi saját image-ét, félelme agresszív védekezési stratégiákra készítheti, különösen verbális agresszió formájában. A sztereotípiákban való beszéd tehát a hiányzó identitástudat kifejeződése is lehet. Mint Wenzel (1978: 53) megjegyzi, pszichikai oldalról nézve az előítéletek és sztereotípiák funkciója az én gyengeségének a kompenzációja, ill. a bűnbakkeresés.

A sztereotípia fogalmának nyelvtudományi fölhasználása igazából Uta Quasthoff 1973-ban megjelent *Soziales Vorurteil und Kommunikation – Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps* című értekezésével indult meg. Szerinte a sztereotípia csoportokra vagy ezek tagjaira vonatkozó nézetek verbális kifejezése. Logikailag ítéletként jelentkezik, nyelvészetileg mondatként írható le. Jellemző, hogy egy csoport tagjait valamilyen leegyszerűsített, túláltalánosított tulajdonsággal ruházza fel. Később (1987: 786) hozzáteszi még a definícióhoz, hogy a sztereotípiának közkeletűnek, széles körben ismertnek kell lennie.

Ha most összevetjük Quasthoff meghatározását a fentebb az előítéletről írottakkal, akkor azt látjuk, hogy meghatározása alapján csak a nézet-típusú és mondat-formájú előítéletek tartoznak a sztereotípiák közé. Ez azt jelenti, hogy *A cigányok do-logkerülők* típusú mondatok sztereotípiának minősülnek, hiszen ítéletek, s egy nézetet testesítenek meg, míg az *Utálom a cigányokat* típusúak előítéletesek, de nem sztereotípiák, hiszen nem nézetet, hanem attitűdöt, beállítódást testesítenek meg. Eszerint tehát a *(piszkos) cigány* vagy *(mocskos) zsidó* típusú sértő megszólítások nem minősülnek sztereotípiának, hiszen ezek is csak egy attitűd, egy (többnyire ellenszerves) érzés ('nem szeretem ezt az embert') megnyilvánulásai, de nem ítéletek. Ugyancsak nem sztereotípiák Quasthoff szerint az olyan (többnyire némi lebecsülést, elutasítást kifejező) etnonimák, mint *fritz*, *sváb*, *tokos*, *labanc* 'német', *krobód* (< *Kroate* 'horvát'), *digó* 'olasz', *nigger* 'néger', *polyák* 'lengyel', *brazil* 'cigány' stb., hiszen ezekben is csak az előbbi attitűd fejeződik ki, de nem ítéletek, és hiányzik belőlük a predikatív mozzanat is. Ebben a vonatkozásban azonban Quasthoff látszólag olyan tiszta sztereotípiafelosztása kérdéseket is felvet. Peter Grzybek (1988: 16) is rámutatott már arra a problémára, amely abból származik, hogy a népcsoportokra utaló nagyszámú gúnynevek között találunk olyanokat, amelyek egyszavasak ugyan, de alapjuk mégiscsak egy ítélet (pl. a német *Spaghettifresser* 'olasz' (tkp. 'spagettizabáló'), *Kümmeltürke* 'török' (tkp. 'köménytörök') és olyanokat, amelyekben valóban csak egy attitűd fejeződik ki, mint pl. *sváb*, *nigger*, *digó*, *polyák*, de ilyen *zsidó* vagy a *cigány* is, (nem véletlenül alakult ki a magyarban az ilyen sértések kifejezésére a *(le)zsidóz*, ill. a *(le)cigányoz* ige).² Csak-

galmasak, míg pl. a románok barátságtalanok, ellenszenvesek, megbízhatatlanok, lusták és buták (l. később is).

²Ez is mutatja, mennyire ez a két csoport áll hazánkban az etnikai előítéletek középpontjában: nincs (vagy csak alkalmilag hozható létre) például *letótoz*, *leolához*, *lesváboz* igénk, (később erre még visszatérünk). Ezeket a főnévi értékben használt etnonimákat Allport (269–70) elsöprő erejű nyelvi címkének

hogy ezek között is számos olyan van, amelyben eredetileg ítélet fejeződik ki, de ez az idők során a motiváció elhomályosulásával feledésbe merült. Így például *nigger* ma csupán elutasító attitűdöt fejez ki, eredetileg azonban az elnevezés (a német közvetítésű *négerrel* együtt) az illető bőrszínére utalt (< lat. *niger* 'fekete'), s ezáltal ítéletet tartalmazott, akárcsak a magyarba szláv közvetítéssel bekerült *német* (< szl. *немец* 'néma'), melyet a szlávok azért ragasztottak a szomszédságukban élő germán népekre, mert nem értették beszédjüket. Ugyanígy jöhetett létre a franciában a németek gúnynéveként használt *boche* (< *caboche* 'békaporonty', ill. *tête de boche* (= *tête de bois*). Kevésbé bizonyos, de a németek elnevezéseként a magyarban is élő *sváb* (< ném. *Schwab*, *Schwabe*), mely *švába* alakban a szerbben és a horvátban is megvan, eredetileg talán arra is utal, hogy az illető egy *Schabè*, azaz *svábbogár* (vö. Eismann 1994: 87). A *cigány* név eredete ugyan bizonytalan, de van olyan etimológiája, amely szerint ennek a háttérben is negatív előítélet húzódik meg. Ismeretes, hogy ez nem a csoport önelnevezése, hiszen ők magukat *rominak* (< *rom* 'ember') nevezik. A *cigány* elnevezés a görögből terjedt el, mégpedig a *τσιγγάβος*, *ἀτσιγγάβος* kifejezésekből, amelyeknek az eredeti jelentése Kretzenbacher (1988: 74) szerint 'tisztátalan, nem érintendő' lehetett.

A demotiválódás összefügghet azzal, hogy az illető kifejezés kölcsönszóként került az adott nyelvbe, így eleve nem motivált, de azzal is, hogy a morfológiai tagoltság megváltozik, például jelentéstapadás történik, ezáltal a motiváltság csökken. Feltehetően így lett a *Spaghettifresserből* a németben az olaszok gúnynéveként használt *Spaghetti*, de ilyesféle folyamat eredményeként jöhetett létre a magyarban a németek megjelölésére alkalmazott *sobak* is, amelyben ugyan egyesek a *sváb* valamiféle származékát látják, de feltehetően inkább a TESz. III: 638 véleményét fogadhatjuk el, miszerint „ez valószínűleg a ném. *schwachköpfig* 'buta, együgyű' részfordításaként keletkezett *sobakfejű* 'ua.' összetételből vonódott el, s gúnynévként kezdték alkalmazni a svábokra”.

2. Sztereotip nyelvi klisék

Quasthoff főként a parole szintjén foglalkozik a nyelvi előítéletekkel, azaz a megnyilatkozás részeként születő sztereotípiákat vizsgálja. Vannak azonban olyan sztereotípiák is, amelyek a langue síkján is realizálódnak. Míg az előbbieket csupán szociális klisének nevezhetjük, az utóbbiak már nyelvi klisék is egyben, hiszen ezeket nem produkáljuk, hanem egységként reprodukáljuk. A két fenomen különbségét leginkább talán a sztereotip nézet, azaz **kulturális sztereotípi**a (nem rögzült nyelvi forma, pl. *A zsidók uralják a bankszakmát*), illetve **nyelvi sztereotípi**a (rögzült nyelvi forma:

nevezi, egyben felhívja a figyelmet arra is, hogy az elsőprő erejű címkék meggyengülnek, ha főnevekből jelzővé alakulnak át. Ha *zsidó tudósról* vagy *cigány tanárról* beszélünk, akkor arra hívjuk fel a figyelmet, hogy más szempontok alapján ugyanolyan jogos a csoportosítás, mint az etnikai szempontú kategorizálás. Azaz ha Orsós Katalint nemcsak cigányként, hanem tanárnőként is emlegetjük, akkor már legalább két tulajdonságáról tudunk, kettő pedig több mint egy, és pontosabb is. Allport ezért azt a tanácsot adja, próbáljunk meg jelzős szerkezetekben beszélni az egyes személyek etnikai hovatartozásáról, ne csak a főnévi címkéket használjuk

szavak, frazémák, parömiumok, pl. *sváb, tótul nevel 'sír', Adj a tótnak szállást, kiver a házadból*) különbségtétellel lehetne kifejezni (vö. Eismann 1994: 86 is). Ez egyben lehetővé teszi Quasthoff sztereotípiá-fogalmának modifikálását is: a nyelvi sztereotípiá fogalmának nem szükségszerű kritériuma a mondatértékűség, azaz nem mondatértékű, de egységként reprodukált nyelvi klisék is beletartozhatnak a fogalomkörbe.

Sztereotíp megállapítások természetesen nemcsak népcsoportok tagjairól alkothatók, gondoljunk csak a nőkkel kapcsolatos számtalan frazémára (pl. *Amit az ördög végbe nem vihet, vén asszonyra bizza*), az egyes foglalkozási csoportokra vonatkozó sztereotíp proverbiumokra (pl. *Igen tud varga lovat patkolni*) vagy a rendőröket, az anyósokat, a szőke nőket (Blondinen), de akár az Opel Manta tulajdonosokat gúnyoló viccekre. A *csehül* van-féle kifejezések szempontjából azonban csak az úgynevezett etnosztereotípiák érdekesek számunkra. Ezeket az irodalom többféle elnevezéssel illeti, pl. *blason populaire*, *ethnic slur*, *Ethnostereotyp*, *Ethnophaulismus* (vö. Eismann 1994: 88–9).³ Lássuk, milyen módon lehet ezeket osztályozni!

2.1. Az etnosztereotíp klisék osztályozása

A magyarban eddig nem történt komolyabb kísérlet az etnosztereotíp klisék részletesebb elemzésére. Ebben bizonyára szerepe van annak is, hogy – mint a bevezetőben említettem – a tematika kényes, sértheti egyes népcsoportok érzékenységét. Eismann (1994: 82) is leírja annak a bolgár nyelvész kolléganőnek az esetét, aki egy a szláv frazeológiával foglalkozó konferencián olyan frazémákat szeretett volna tárgyalni, amelyek más népekre vonatkozó sztereotípiákat tartalmaztak, de a szervezők nem fogadták el az előadását, mondván, hogy ezekben olyan rosszindulatú előítéletek húzódnak meg, amelyek a polgári társadalom csökevényei, s amelyek nem illenek a humanizmust, a népek barátságát és az internacionalizmus eszméjét a zászlajára tűző szocializmusba. Ezek a szocializmusban úgyis maguktól el fognak tűnni, ezért még a tudományos vizsgálatuktól is jobb volna eltekinteni.

Jellemző egyébként, hogy O. Nagy Gábor a *csehül áll* kifejezés eredete körüli vitában (erről l. részletesebben Forgács 1998: 45–50) a frazéma hátterét a politikai történelemben (a harmincéves háború csehországi pusztításai) kereső Kiss Lajossal ellentétben a más népek rovására történő gúnyolódásban véli fölfedezni a szókapcsolat eredetét, párhuzamba állítva azt más olyan idiomatikus kifejezésekkel, amelyekben ugyancsak valamely népnév fordul elő, mégpedig hasonlóképpen teljesen átvitt érte-

³A *blason populaire* elnevezés Eismann szerint először 1859-ben fordul elő Canel gyűjteményének címében (*Blason populaire de la Normandie*), de főként a Gaidoz és Sébillot által 1884-ben kiadott *Blason populaire de la France* című gyűjtemény által vált ismertté. 1863-ban egy sokféle utazó német német arisztokrata, Otto von Reinsberg-Düringsfeld Lipcsében Internationale Titulaturen címmel tette közzé kétkötetes munkáját, amely a ma hetero- és autosztereotípiá terminusok szerinti megkülönböztetés szerint épül fel (1. köt.: Was die Völker über einander sprechen, 2. köt.: Was die Völker über sich selbst sprechen). Az angol nyelvű irodalomban főként az *ethnic slur* terminus terjedt el, ebben bizonyára nagy szerepe van Roback 1944-ben megjelent, s azóta szinte alapmunkává vált szótárának (*A Dictionary of International Slurs*). További munkákat illetően l. Eismann összefoglalását (1994: 88–91).

lemben (l. a címben is jelzett szólásokat). Mikor viszont arra keresi a választ, hogy mi ennek a szemléletnek az oka, azaz miért kapcsolódik ezekben a szólásokban a népnevekhez 'a szokásostól, a kíváнатostól eltérő, nem rendes, nem jó' jelentés, ezt írja: „Súlyos tévedés volna abban keresni ennek az okát, hogy népünk – nem beszélve most a magát a népet is elnyomó uralkodó osztályok oktan propagandájáról – ellenséges indulattal volt azok iránt a népek iránt, amelyeknek a neve egyes kifejezésekben a fent említett értelemmel szerepel. [...] Helyesebb nyomon járunk ellenben, ha arra gondolunk, hogy a régi világ egyszerű emberei egyrészt némi naiv önelégültséggel, másrészt pedig bizonyos természetes rátarti öntudattal egyedül azt tartották helyesnek, rendesnek, jónak, amit ők maguk megszoktak. Mindazt pedig, amit más népnél, vagy akár csak a szomszéd falu lakóinál is szokatlannak találtak, ami a hazaival ellenkezett, azt visszásnak, fordítottnak, helytelennek látták, vagy legalábbis ilyennek igyekeztek feltüntetni – persze csak tréfából, olykor a hozzájuk legközelebb állókat sem kímélő kötődés, gúnyolódás szándékával” (O. Nagy 1958: 104). Úgy gondolom, hogy a fentebb az etnikai előítéletekről írottak fényében kétségtelen, hogy a tárgyalt kifejezések szemléleti háttérének magyarázatát illetően O. Nagy érvelése nagyon „finomra” sikerült. Ebben persze bizonyára a „korszellemnek” is nem kis szerepe van, hiszen nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy O. Nagy cikke 1958-ban jelent meg, amikor a proletár internacionalizmus tanításának szellemével bizonyára nem fért volna össze annak feszegetése, hogy ezekben a kifejezésekben nyelvi formába öltöztetett nemzeti sztereotípiák húzódnak meg.

Lássuk most már, hogyan lehet ezeket az etnosztereotip nyelvi kliséket osztályozni. A legtöbb ilyen jellegű külföldi kísérlet csak a felszín felől közelíti meg a kérdést, azaz csak arra figyel, hogy az illető kifejezésben megtalálható valamilyen idiomatikus értelemben szereplő népnév. Dundes (1975: 23) ezért az etnosztereotip kliséket („A slur may be a single word or phrase; it may be a proverb, a riddle or a joke”) egy funkcionális szempont alapján foglalja össze, amely egy retorikai intenciót tartalmaz: „namely, of making fun of the characteristics of selfs or others” (uo.). Eismann még jobban elmosza a kategória határait, s a fenti felszíni kategóriajegyet csupán az előítélet, sztereotípia, önbecsülés, illetve mások becsülése címszókkal egészíti ki. Ennek alapján az ide tartozó nyelvi egységek egységes csoportként is vizsgálhatók, a nyelvi megformáltság tekintetében azonban mégis különböző alcsoportokra lehet őket bontani.

A) A legegyszerűbb állandósult nyelvi forma maga a szó, amely egységként reprodukálódik és a bonyolultabb nyelvi klisék számos ismertetőjegyét viseli magán. Mint már korábban is láttuk, számos olyan egyszavas megnevezésünk van, amely hordoz magában etnikai előítéletet, ugyanakkor nem tekinthető valódi sztereotípiának, hiszen nem nézetet, hanem a 'nem szeretem' attitűdjét hordozza magában. A fenti példákat kiegészíthetjük, hiszen különösen a cigányokra és a zsidókra még számos ilyen egyszavas, lebecsülő vagy csupán tréfás klisé használunk, pl. *dádé, dakota, etnikum, gádzsó, gipsy, füstös, kisebbség(i) kohán, more, nemzetiség(i), rézbőrű, roma* ill.

biboldó, bibsi, indián, kajmán, kóbi, másvallású, zsidrák (vö. András T. – Kövecses 1994: 59, ill. 234).⁴ Láthatjuk azonban, hogy ezek között is vannak olyanok, amelyek mai nyelvérzékünk szerint is burkolt ítéletet tartalmaznak. Például a *füstös*, amely a cigányok sötétebb bőrszínére, eredetileg talán hiányos tisztálkodására is utal humoros formában, de ugyanilyen mondjuk a *réz bőrű* vagy a *dakota* is, amelyek ezt valamivel „decensebben” teszik. Ugyanígy utal átvitt formában az *indián* a zsidók némiképp hajlott ornyergére. Mint látjuk tehát, ezek között az egyszavas elnevezések között vannak olyanok is, amelyekben csupán az attitűd-jelleg található meg (*more, kóbi* stb.), de olyanok is, amelyekben motivált formában is megvan az ítélet-jelleg, tehát ennyiben közelítenek a sztereotípiákhoz, hiszen burkoltan olyan előítéletes kijelentések bújnak meg bennük, mint *A cigányok bőre sötét, A cigányok nem tisztálkodnak rendesen, ezért érződik rajtuk a füstszag vagy A zsidók orra görbe*.

Ebbe a csoportba tartoznak azok az etnikai csoportok tagjait megszemélyesítő tulajdonnevek is, amelyekkel olyan sokszor találkozunk anekdotákban vagy viccekben. A cigányok esetében ilyen a *Gazsi* (többnyire az illabiális ejtést is utánózva: *Gázsi*), a zsidók esetében pedig a *Kohn* és a *Grün*.⁵

Végül ide kell sorolnunk olyan egyszavas kifejezéseket is, amelyek nem egy etnikai csoport megnevezései, de bennük mégis meghúzódik – igaz, többnyire már demotiváltan – valamilyen etnosztereotip alapjelentés. Ahogyan ugyanis a *cigányútra* (régebben *cigányutára*) *megy, jut, szalad* kifejezésekből ugyanúgy a ‘rossz’ jelentés elemezhető ki, mint a *cehül van, áll, jár* szólásokból, hasonló a helyzet a pakliban a többihez képest fordítva álló kártyalap *zsidó* elnevezésével is, de van némi etnosztereotip jelleg talán a *franc* ‘vérbaj’ szavunk mögött is, jöllehet az etimológusok ezt elsősorban azzal hozzák kapcsolatba, hogy a szifilisz Európában elsősorban a francia csapatok hadjáratai terjesztették.

B) Az eddig felsorolt etnosztereotip klisék nem elégítik ki a nyelvi klisé hagyományos kritériumait. Nyelvi kliséen ugyanis sokan csupán az állandósult szókapcsolatokat értik, ezek meghatározásában pedig többnyire dominál az idiomatikus jelleg, illetve

⁴Allport is felhívja a figyelmet arra, mennyire erős ellenszenv tükröződik vissza megalázó csengésű gúnynevek használatának szokásában. „A „bibsi”, „nigger”, „digó” és más jelzők általában véve mély és hosszan tartó gyűlölködés termékei. Két számottevő kivételtől beszélhetünk. (1) A gyermekek gyakran ártatlanul használják ezeket a sértő kifejezéseket, mit sem tudván arról, hogy pontosan mit jelölnek, és csak halvány sejtésük van ezeknek a szavaknak a „hatalmáról”. (2) Ezeknek a jelzőknek a használata sokkal kevesebbet jelent az „alacsonyabb” osztályokba tartozó egyének ajkán, mint ha a „magasabb” osztályokba tartozó személyek folyamodnak használatukhoz. Az ő szótáruk ugyanis megfelelő mértékben hajlékony ahhoz, hogy elkerüljék ezeknek a szavaknak a használatát – feltéve, hogy valóban el is akarják kerülni” (i. m. 97).

⁵A cigányok esetében ilyen sztereotip családnév lehet a Kolompár és az Orsós, gondoljunk csak a következő viccre:

- Édesapám a Kolompár tényleg cigány név?
- Az bizony, fiam.
- Akkor, de jó, hogy minket Orsósnek hívnak.

a minimum két szó kapcsolatából való szerkezet. Ez utóbbit az eddig felsorolt példák egyike sem elégíti ki, az idiomatikusság azonban több példánkban is fellelhető, hiszen nem egynek átvitt, önmagán túlmutató a jelentése, gondoljunk a *dakota, rézbőrű*, de akár az *etnikum, kisebbségi, nemzetiségi* példákra, amelyek részben jelentésbővüléssel, részben -szűküléssel eredeti jelentésükön túlra mutatnak. Igaz ugyan, hogy nem szókapcsolatok, az etnosztereotip jelleg alapján viszont mégiscsak klisészerű a használatuk (természetesen a nyelvi klisé egy másik definíciója alapján).

A következő csoportba azonban már olyan **több szóból álló kifejezések** tartoznak, amelyek az etnosztereotip jelleg mellett már a nyelvi klisé hagyományos felfogása alapján is állandósult szókapcsolatnak tekinthetők. Annak, hogy etnonimákat tartalmazó szókapcsolatok frazémává váljanak, feltétele, hogy a szókapcsolat jelentése önmagán túlra mutasson, azaz a benne levő nép- vagy népcsoportnév túlmutasson a csoport pusztá megnevezésén. Ezért tehát például a *csehül ír* vagy *csehül olvas* szókapcsolatok nem tekinthetők sem etnosztereotipnek, sem frazémának, míg a *csehül áll* szókapcsolat már igen. Ugyanígy a *tótágast áll*, amelyben a kézen álló ember és az edénytartó ágas fordított képére utal a népnév: a *tót ágas* nem olyan, mint lennie kellene, hanem pont a fordítottja, amint a *cigányútra megy, szalad* esetében sem valóságos cigányok lakta útról van szó, hanem 'rossz, helytelen' útról. Ugyanígy az *ez nekem kínaiul van* kifejezés esetében sem valóban kínai nyelvű szövegről van szó, hanem arról, hogy 'semmit sem értek belőle', akárcsak az ugyanilyen jelentésű német *das sind für mich böhmische Dörfer* esetében. Hozzá kell persze tennünk, hogy – jóllehet az etnosztereotip frazémák szinte mindig tartalmazzák az illető népcsoport nevét is – lehet azért köztük olyat is találni, amely e nélkül utal a csoportra, mint pl. az egyszavas *füstöshöz, rézbőrűhöz, dakotához* hasonlóan a cigányok sötétebb bőrszínére utaló *nem idén / szoláriumban / tengerparton barnult* szólások, vagy a zsidók humoros *egyiptomi székely* elnevezése.

További etnosztereotip szólások (a teljesség igénye nélkül, az egyes etnikai csoportok szerinti csoportosításban)⁶:

cigányt szapul (szerecsent mos) 'hiábavalóságot művel'

cigány módra esküszik 'hamisan esküszik'

hat cigány is megesküdnék rá 'nem igaz'

cigány lakodalom 'nincs se ennivaló, se innivaló'

sok cigány beszéddel él 'sokat hazudik',

cigánysátor alatt született, cigányüllőn kalapál, cigánysátorban árul 'hazudozik'

cigánykanállal eszik 'ravasz'

görögül nevet 'sír'

⁶Az etnosztereotip frazémákat O. Nagy Gábor (1976) és Margalits Ede (1897) gyűjteményeiből közlöm.

tótul nevet 'sír'
 tótul szól '(edényféle) eltörik'
 fele német, fele tót 'hitvány';
 féltökű tót 'hitvány';
 tót álnokság 'alázkodás';
 tót vászon, tót lepedő 'goromba',
 vörös hajú tót 'álnok'
 tót zefír 'fing'

zsidóban bízik 'ostoba',
 zsidóval találkozott 'szerencsés';
 becsületes ember, ha zsidó nem volna

A szólások alcsoportját képezik a *szóláshasonlatok*. Ezek között az előbbi csoportnál is nagyobb arányban találunk olyanokat, amelyek a hasonlításban valamilyen etnosztereotip kitételrel élnek.

alkuszik, mint a cigány a lóra;
 biztatja, mint cigány a lovát 'üres ígéretéssel akar vkit rábeszélni vmire;
 sóhajtozik, mint a kárvallott cigány;
 felöltözött nagy cifrán, mezítláb, mint a cigány;
 győzi szóval, mint a cigány füttel 'sokat beszél, de keveset cselekszik';
 nem szokta, mint a cigány lova a szántást;
 megszokta, mint a cigány lova a koplalást /a rakoncát;
 mezítelen, mint a cigánygyerek;
 olyan fehér, mint a cigánytűró 'teljesen fekete';
 reá tódul, mint a köpüre a rajkó;
 megszokta, mint cigány a füstöt;
 halogatja, mint cigány az akasztást;
 él-hal érte, mint cigány a veres nadrágért

összement, mint a tót orgona;
 helyben van, mint a tótgárboly 'nincs a helyén';
 erőtlén, mint a tót kaszás;
 nekimegy, mint tót ökör a ködnek 'meggondolás nélkül vág neki egy feladatnak';
 semmi se lett belőle, mint a tót fiából;
 szuszog, mint a tót bocskor;
 úgy áll a szája, mint a tót kalendárium 'ferdén'

spekulál, mint zsidó az üres boltban;
 alkuszik, mint zsidó a gyapjúra;
 erős, mint a zsidó vallás;
 hamis, mint a zsidó fontja;
 megvagyunk, mint a zsidó fontja 'félig-meddig';

élelmes, mint a zsidó;
fél, mint zsidó a keresztőtől;
fel és alá jár, mint zsidóban a savó;
ravasz, mint a görög zsidó

cifra, mint a rác oltár,
nincs hite, mint a rácnak;
szemérmes, mint a rác menyasszony

ordít, mint az orosz az ólban

úgy él, mint egy török basa 'nagy jómódban él';
iszik, mint a berényi török

erős, mint az oláh ecet 'gyenge';
nyikorog, mint az oláh szekér,
otthagyja, mint szent Pál az oláhokat

hosszúra nyúlik, mint a német litánia;
nincs, mint a németnek gatyája;
kopasz, mint a német ajak;
iszik, mint a bécsi német

kérkedő, mint a lengyel;
búsul, mint a lengyel

C) Végül, de nem utolsósorban, etnosztereotip közmondásokat mutatunk be. A közmondások esetében már a sztereotípiá Quasthofftól idézett definíciójának azon kritériuma is teljesül, hogy mondatformájúak, s ítéletet tartalmaznak. Ráadásul Quasthoff szerint a sztereotípiá logikai alapformája az implikáció, márpedig ha Kanyó Zoltán (1981: 160kk.) meghatározására gondolunk, a közmondásoknak is ugyanez a logikai alapsémájuk. A közmondások mellett néhány ugyancsak mondatformájú, de nem ítéletet tartalmazó szituációs replika, ill. csúfoló is helyet kapott ebben a részben.

Ritka cigány hazugság nélkül;
Verbuválónak, cigánynak, kalmárnak nem kell hinni;
Cigány jobbágy, galamb majorság nem nagy gazdagság;
Nem kell cigányt lopásra tanítani;
Eb a cigány csere nélkül;
Nem szokta a cigány a szántást;
Cigánytól szemet, macskától hájat bajos venni;
Cigány is a maga lovát dicséri;
Nem szokta a cigány a szántást;
Cigány is addig szoktatta a lovát a koplaláshoz, míg belé nem döglött;
Riktáj ('igazodj') cigány, jön a király!

Oláh csak sülve jó (akkor is a fene egye meg);

Zöld lovat, okos oláhot látni ritkaság;

Oláh után szokik a disznó

Szász emberség szalmatűz, nem sokat ér.

Nem félti német a gatyáját;

Gyermeke madarat, vénemberre ifjú menyecskét, németre bort ne bíz

Ritka tót sztrela ('istennyila', káromkodás) nélkül;

Czo fel lószar, légy tóttál;

Adj a tótnak szállást, kiver a házadból.

Rossz szomszédság török átok

Félre zsidó, jön a paraszt!

Félre német, jön a magyar!

Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap.

Három görög, három török, három zsidó – kilenc pogány.

Zsidó jobbágy tár kincs, tót jobbágy zsíros konyha, magyar jobbágy pörlő társ.

3. Négerek és zsidók – cigányok és zsidók

Allport az előítéletről írott monográfiájának egyik fejezetében bemutatja az amerikai lakosságnak a négerekre, ill. a zsidókra vonatkozó sztereotip nézeteit. Eszerint a négerekre vonatkozó főbb sztereotípiák a következők:

- alacsonyabb rendű gondolkodás
- babonásság
- muzikalításra való hajlam
- lustaság és hangoskodás
- a fehér többséget fenyegető magas szaporulat
- cifra és rikító öltözékek szeretete
- primitív erkölcsi érzék
- késelésre és borotvás merényletekre való hajlam
- túlzott magabiztosság

A zsidóknak tulajdonított főbb vonások:

- ravaszak
- pénzsóváarak, szorgalmasak
- kapzsiak
- értelmesek
- törekvők
- alattomosak
- családszeretők
- kitartók

- beszédeselek,
- erőszakosak,
- nagyon vallásosak⁷

Ezek után Allport egy érdekes körülményre hívja fel a figyelmet. „A négerellenes és az antiszemita sztereotípiák mintha kiegészítenék egymást. Bettelheim és Janowitz hívta fel a figyelmet arra, hogy a négereket kéjhajhászással, lustasággal és agresszivitással vádolják. A zsidókkal szemben az a kifogás, hogy okosak, csálnak, törtető és tisztességtelen úton jutnak céljukhoz. A szerzők felszólítanak, hogy nézzünk magunkba. Milyen bűnös tulajdonságokat látunk saját magunkban? Bűneink egyik része a testhez tartozik. Küzdenünk kell kéjhajhászásunk, lustaságunk és agresszivitásunk ellen. Ezeket a rossz tulajdonságokat testesítjük meg a négerben. Másrészt harcolnunk kell gőgünk, csalásra való hajlandóságunk, ellenőrizetlen egoizmusunk és csillapíthatatlan érvényesülési vágyunk ellen is. Ezeket a rossz tulajdonságokat viszont a zsidókban testesítjük meg. A néger „öszön-énünk” hatásait tükrözi vissza, a zsidó a „felettes-én” (a lelkiismeret) szabta korlátozások fölött érzett lelki furdalásunk tükre. A két csoporttal szemben érzett szembenállásunk és vádaskodásaink saját természetünk rossz tulajdonságainak a szimbolizációja. Bettelheim és Janowitz a következőket írja:

A pszichoanalitikus értelmezéssel összhangban megállapítható, hogy az etnikai szembenállás az elfogadhatatlan belső indítékok kivetítése a kisebbségi csoportokra.

Az elméletet azzal a megfigyeléssel kívánják a szerzők alátámasztani, hogy Európában, ahol nincs néger kisebbség, a zsidókat vádolják kéjhajhászással, tisztátalansággal és erőszakossággal. Amerikában a négerekben testesítették meg ezeket a vonásokat, mert a zsidókra ebben a vonatkozásban nem volt szükség. Az amerikaiak sajátosabb képet rajzolhattak a zsidókról, mely a „felettes énnel” kapcsolatos vonásokon, a törtetésen, a gőgön és az agyafúrtságon alapult.

Bizonyos tekintetben tehát kézenfekvő, ha a négereket és a zsidókat egymást kiegészítő célpontoknak tekintjük. Ennek a két csoportnak a révén rossz tulajdonságaink java részétől megmenekülhetünk, az egyik csoport a „testi” bűnöktől, a másik pedig a „lelki” rossztól menekít meg bennünket. A zsidókat azért lehet gyűlölni, mert kevesen vannak és okosak, a négereket pedig mert sokan vannak és buták. Társadalmunkban ugyan sokféle egyéb előítélet is van, de kétségtelen, hogy a négerellenes és az antiszemita előítéletek vannak túlsúlyban. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a négerellenes előítéletek adják az oroszlánrészt. Talán azért, mert a test bűnei olyan számosak?” (Allport 1977: 295-6)

Ha megvizsgáljuk a fentebbi magyar sztereotípiákat, azt látjuk, a kép kísértetiesen hasonló ahhoz, amit Allport Amerikában tapasztalt, azzal a különbséggel persze, hogy nálunk a cigányokat kell behelyettesíteni a négerek helyébe. A kérdést tovább

⁷Az is mutatja az előítéletek erősségét, hogy a zsidók számos pozitív tulajdonságát elismerjük, mégis erősebb a negatív, az elutasító attitűd. Erre Allport is több példát említ (pl. 95, 284-5), de bizonyítékul idézhetjük a következő sztereotíp klisé is Margalitól (764): *Becsületes ember, ha zsidó nem volna.*

ányalja az a megfigyelés, hogy „Európában, ahol nincs néger kisebbség, a zsidókat vádolják kéjhajhászással, tisztátalansággal és erőszakossággal”. Úgy tűnik tehát, hogy Bettelheim és Janowitz megfigyelése inkább csak Európának arra a felére igaz, ahol ugyan nincs néger kisebbség, de nincs jelentősebb roma népesség sem, azaz Nyugat-Európára. Kelet-Európában azonban, de legalábbis hazánkban, ahol jelen van egy a négerrekhez hasonlóan a társadalom perifériáján élő kisebbség, a cigányság, Amerikához hasonlóan nincs szükség a zsidókra, hogy „a test bűneit” rájuk ruházzuk, s a cigányok válnak az ilyen tartalmú előítéletek céltábláivá. Azaz a cigányok Kelet-Európa négerai. Ha összehasonlítjuk a rájuk vonatkoztatott sztereotípiákat az imént a négereknek tulajdonított vonásokkal, nem lehet nem észrevenni a hasonlóságot.

4. Szociológiai kitekintés

Végezetül tegyünk még egy rövid kitérőt. Lendvay Judit egy 1996-ban megjelent hosszabb tanulmányában (A nemzetben való gondolkodás két fő típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiák) bemutatja a magyar lakosság etnikai sztereotípiáira vonatkozó két (1987-ben, ill. 1992-ben készített) szociológiai felmérés eredményeit. Ebben ugyan a zsidókra vonatkozó sztereotípiák nem szerepelnek (jóllehet a zsidók ma is az előítéletes gondolkodás egyik fő „célcsoportját” képezik), ám a magyarokra, a cigányokra, az osztrákokra, szlovákokra, a románokra és a lengyelekre vonatkozó nézetek igen, sőt a tulajdonság-konfigurációkat a tulajdonságok közötti korrelációk alapján modellezi is a szerző. A korrelációk alapján a magyarok és a cigányok tulajdonságainak két konfigurációja körvonalazódott: a magyarok esetén az egyik pozitív, a másik negatív (műveltek és tiszták – kétszínűek és önzők), a cigányokat tekintve mindkettő negatív attribútumokat gyűjt egybe (élősködők, lusták, piszkosak – önteltek, önzők). Az 1992-es vizsgálat adataiból is hasonló konfigurációkat lehetett modellezni, de nőtt a kapcsolódások száma: a magyarok esetében négy pozitív, valamint három negatív; a cigányok esetében egyrészt kilenc, másrészt két negatív tulajdonság kapcsolódott külön-külön egybe. „A kilenc kapcsolódás az előítéletes image-szerveződést példázza: magja két tulajdonság – a „lusta” és az „élősködő” –, amelyekhez öt-öt másik negatív tulajdonság kapcsolódik” (i. m. 128-9). Hasonló a helyzet a románok esetében is: itt tíz negatív tulajdonság kapcsolódik egymáshoz, a konfiguráció magja három tulajdonság – a „buta”, az „ellenszenves” és a „megbízhatatlan” –, amelyek öt, ill. négy-négy másikhoz kapcsolódnak. Ezzel szemben a szlovákokra és a lengyelekre vonatkozó tulajdonság-konfigurációk a pozitív elfogultság vázát szemléltetik: mindkét etnikum esetében a központi tulajdonság-magok a „vendégszeretet” és az „okosság”, amelyek négy, ill. három másik pozitív tulajdonsághoz kapcsolódnak. Az osztrákok esetében az alapvetően pozitív tulajdonságok korrelációs szövete laza (azaz a kapcsolódások száma kevés, szorosságuk nem túl nagy), így a tulajdonság-konfigurációk az image-szerveződésnek egy másik alapformáját mutatják: az elfogultságmentes, laza szövetűt, szemben a többi népcsoportra vonatkozó pozitív, illetve negatív elfogultságra utalóval.

Ha most ezt a Lendvay-féle felmérésből kirajzolódó képet összevetjük az általunk korábban vizsgált etnosztereotip klisékből eléink táruló képpel, számos azonossá-

got, de több különbséget is felfedezhetünk közöttük. Az egyik, hogy a szlovákok megítélése – úgy tűnik – jobb lett ahhoz képest, ami a nyelvi klisékből élénk tárult. A tótok megítélése ugyan régen sem volt egyértelműen negatív (gondoljunk csak például a *Zsidó jobbágy tár kincs, tót jobbágy zsiros konyha, magyar jobbágy pörölő társ* proverbiumra, amely a tótok szorgalmát, munkabírást egyértelműen elismeri), de azért többnyire inkább gúny és megvetés tárgyai voltak (pl. *Semmi se lett belőle, mint a tót fiából, Czo fel lószar, légy tóttál!; Adj a tótnak szállást, kiver a házadból*), s a Lendvay munkájában (1996: 126) felsorolt tulajdonságok (vendégszerető, barátságos, segítőkész, rokonszenves, vidám, okos, bátor, művelt, tiszta, megbízható) nem nagyon olvashatók ki a tótokra vonatkozó szólásainkból és közmondásainkból. Ebben persze szerepet játszhat az is, hogy a *tót* népnév kezdetben nem pusztán a szlovákokra, hanem a magukat *slovéne* néven nevező szláv népekre vonatkozott, így a kaj-horvátokra és szlovénekre is, s csupán a XIX. században szűkült le jelentése a szlovákokra (vö. TESz. III, 952), de az is oka lehet a pozitívabb megítélésnek, hogy a Trianon után létrejött határok értelmében a korábban magyarországi kisebbségként élő szlovákok túlnyomó része (Cseh-)Szlovákia többségi nemzetévé vált, s csak kisszámú csoportok maradtak meg magyarországi kisebbségként, ezáltal pedig csökkent a két nemzetiség (magyar és szlovák) közti szorosabb interakció, illetve konfliktus lehetősége, amin még tovább javíthatott a szocialista propaganda a proletár internacionalizmusról, de talán még ennél is inkább a Magas-Tátrába irányuló turizmus pozitív hatása. Ennek az elképzelésnek ellene szólhat persze némiképp az, hogy a románok túlnyomó többsége is új államalakulatban él, mégis rendkívül rossz a megítélésük (Lendvay adatai: barátságtalan, két-színű, megbízhatatlan, ellenszenves, buta, piszkos, műveletlen, lusta, élösködő, erőszakos). Ez különösen azért érdekes, mert a szólásgyűjteményekben található etnosztereotip nyelvi klisék sokkal nagyobb számban vonatkoznak a tótokra, mint a románokra, tehát korábban inkább a tótok voltak a két nemzetiség közül az előítéletes gondolkodás céltáblái. Ugyanakkor azonban az is kétségtelen, hogy bár számszerűleg jóval több sztereotip klisé vonatkozik a tótokra, azok kevésbé bántóak, mint a románokra (oláhokra) vonatkozók. Ráadásul a románokkal az ott élő nagyszámú magyar kisebbség mostoha sorsa miatt már a szocialista érában is viszonylag kiéleződött a szembenállás, nem volt meg még az a proletár internacionalizmusra alapozott látszat-egyetértés sem, mint Csehszlovákia fennállásáig a szlovákokkal. Szlovákia önálló államisége óta ugyanis olyan folyamatok következtek be a magyar–szlovák viszonyban is (a magyar kisebbség jogainak komoly megkurtítása, a Bős–Nagymarossal kapcsolatos vita és pereskedés stb.), amelyek feltételezésem szerint már nem tennék olyan pozitívvá a szlovákokról kialakult képet, mint a Lendvay által 1987-ben, ill. 1992-ben végzett vizsgálat eredményei mutatták. A románokkal kapcsolatban kialakult negatív képet ezenkívül tovább ronthatja még a Romániából hazánkba lényegesen erősebben irányuló migráció, a – gyakran illegálisan foglalkoztatott –, de mindenképpen a Magyarországinál jóval olcsóbb munkaerő fokozódó jelenléte az országnak a munkanélküliségtől egyébként is erősebben sújtott keleti körzeteiben, amely a magyar népesség-

ben egzisztenciális félelmeket kelt, ez pedig nagyon könnyen vezet idegengyűlölethez. Ezt még fokozza, hogy az olcsó munkaerő mellett viszonylag nagy számban áramlanak be olyan személyek is, akik más módon is szembekerülnek a törvénnyel. Mindez együttesen könnyen vezet valamiféle bűnbakkereséshez, ilyen folyamatok pedig egy olyan nyugtalan, egzisztenciális és egyéb bizonytalanságtól áthatott társadalomban, mint a magyar, könnyen megindulnak. Ezt még csak tetézi az a tény, hogy a törvénnyel szembekerülő külföldiek között nagyon sok az olyan, aki román állampolgársága mellett egyben cigány nemzetiségű is, tehát a cigányokkal szembeni előítéletek is könnyen rávetülhetnek. Egyébként, ha megvizsgáljuk a románokhoz és cigányokhoz rendelt tulajdonságokat, azt látjuk, hogy bizony a románokról alkotott negatív kép gyakorlatilag azonos a cigányokéval, nagyjából ugyanazok a – rossz – tulajdonságok rendelődnek mindkét csoporthoz (lusta, élösködő, piszkos, buta stb.).⁸ Ez viszont nyilván nem kedvez a románokról alkotott képnek, hiszen – mint már korábban láttuk – a társadalom perifériáján élő cigányokkal kapcsolatos előítéleteink a leginkább negatívak. Ezenkívül mind a cigányokról, mind a románokról alkotott sztereotípiáink a negatív elfogultság láncreakciója alapján szerveződnek, márpedig Lendvay (129) is felhívja a figyelmet arra, mennyire ártalmasak a negatív irányban építkező láncreakciók, hiszen ezek gyakorlatilag ugyanúgy működnek, mint az a gondolkodási séma, amely még mindig szilárdan tartja magát hétköznapijainkban: aki hazudik, az csal is...

5. Összegzés

Dolgozatomban megpróbáltam röviden bemutatni az előítéletek és sztereotípiák keletkezési és hatásmechanizmusát. Ezen belül az etnikai előítéletekre koncentráltam, s igyekeztem számba venni a magyaroknak a Kárpát-medencében velük együtt élő népekkel és etnikai csoportokkal kapcsolatos sztereotip nézeteit, különös tekintettel a nyelvi formában is rögzült véleményekre, azaz a sztereotip nyelvi klisékre.

Nem esett még eddig szó az etnosztereotip klisék (slurs) igazságértékéről, azaz arról, hogy ezek objektíven tükrözik-e a valóságot. Ebben a tekintetben megoszlik a kutatók véleménye. Lippman például egyértelműen hamisnak tartja a bennük megfogalmazott állításokat, mondván, hogy azok előítéleteken alapulnak (1922: 81), számos szociológus és szociálpszichológus azt állítja, hogy a sztereotípiák – mint minden általánosítás – részben igazak, részben hamisak lehetnek, ebből eredően tartalmazznak valamilyen igazság-magot (kernel of truth), míg Dundes (1975: 24) valamiféle köztes állaspontot képviselve azt javasolja, hogy minden egyes slur-hagyományt mindig alaposan meg kell vizsgálni, melyikben találunk valamiféle igazság-magot, melyikben nem. Legalább ennyire fontos azonban az is, hogy a sztereotípiák nemcsak a célcsoportjukra nézve hordoznak információkat, hanem azokra nézve is, akik alkották őket. Ez vonatkozik a parole-ban történő alkalmazásukra is, ha alternatív lehetőségek közül tudatosan mégis ezeket választjuk (vö. a 4. sz. lábjegyzettel is).

⁸Talán az sem véletlen, hogy ha a *cigány* szó negatív töltetét fokozni akarja a magyar, akkor az *oláh* jelzőt teszi elébe (vö. pl. a *Rosszabb az oláh cigánynál* 'nagyon rossz' frazémával is)

További feladat lehetne, hogy ezeken a langue részévé vált kliséken túl megvizsgáljuk a magyar beszélők parole szintű sztereotípiáit is és azok nyelvi működési mechanizmusait. Legalább ennyire fontos volna, hogy feltárjuk a diszkriminatív klisék kialakulásának okait, mint azt röviden Birnbaum 1971 is megkísérelte. Ő részben a nacionalizmusban, részben az egyes országoknak a bevándorlókhoz való viszonyulásában, részben pedig a „hazátlan” kisebbségek (zsidók, cigányok, néger) létében látja a probléma gyökereit.

Mivel a jóindulatú, csak kissé lekezelő humor és a durva gúnyolódás közti ösvény gyakran egészen keskeny, egy Európába tartó modernizálódó nemzet esetében a nevelésnek ki kell térnie az interkulturális aspektusokra, az etnikai ellenségek legyőzésére is. Ez persze nem megy máról holnapra, hiszen mint láttuk, a sztereotípiákra a világban való eligazodásunk miatt is szükség van: erősíthetik a csoporthoz tartozást, ezáltal fokozhatják az egyes személyek önbecsülését stb. Valószínű, hogy teljesen nem is lehet megszabadulni az előítéletektől az emberek közti interakcióban, hiszen az etnocentrizmus és a saját csoport túlzott önbecsülése nagyon mélyen gyökereznek. A nevelésnek azonban törekednie kell arra, hogy példákon keresztül rámutasson egyes előítéletek tarthatatlanságára, hamisságára. Ebben pedig a nyelvi nevelésnek is lehet szerepe, éppen a dolgozatomban is bemutatott, gyakran szinte tudat alatt használt sértő nyelvi klisék bemutatása, a bennük rejlő sztereotípiák feltárása révén, hogy azok használata tudatosabbá váljon, ezáltal könnyebben elkerülhetővé legyen.

IRODALOM

- Allport, Gordon W. 1977: *Az előítélet*, Budapest, Gondolat.
- Dobossy László 1971: Csehül áll – magyarul beszél, *Magyar Nyelv* 67, 76–79.
- Dundes, Alan 1971: The study of ethnic slurs: the Jew and the Polack in the United States, *Journal of American Folklore* 84, 186–203.
- Dundes, Alan 1975: Slurs international: folk comparisons of ethnicity and national karakter, *Southern Folklore Quarterly* 39, 15–38.
- Eismann, Wolfgang 1994: Nationales Stereotyp und sprachliches Klischee: Deutsche und Slawen im Lichte ihrer Phraseologie und Parömiologie, in Barbara Sandig szerk.: *EUROPHRAS 92: Tendenzen der Phraseologieforschung = Studien zur Phraseologie und Parömiologie* 1, Bochum, Brockmeyer.
- Erdélyi János 1851: *Magyar közmondások könyve*, Pest.
- Forgács Tamás 1998: A csehül áll kifejezésről és az etnosztereotip nyelvi klisékről, in *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*, Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszék, 45–50.

- Gerndt, Helge 1988: *Stereotypvorstellungen im Alltagsleben: Beiträge zum Themenkreis Fremdbilder – Selbstbilder – Identität* = *Münchner Beiträge zur Volkskunde* 8, München, Müncher Vereinigung für Volkskunde.
- Grzybek, Peter 1990: Kulturelle Stereotype und stereotype Texte, in Walter Koch szerk.: *Natürlichkeit der Sprache und der Kultur* = *Bochumer Beiträge zur Semiotik* 18, Bochum, Brockmeyer, 300–327.
- Kanyó Zoltán 1981: *Sprichwörter – Analyse einer einfachen Form: Ein Beitrag zur generativen Poetik*, Budapest, Akadémiai.
- Kiss Lajos 1958: Csehül van, *Magyar Nyelvőr* 82, 101–102.
- Kunszery Gyula 1971: Csehül van, *Magyar Nyelvőr* 95, 493–494.
- Lendvay Judit 1996: A nemzetben való gondolkodás két típusa: a nemzetkép és a nemzeti sztereotípiá, in: *Többség és kisebbség: Tanulmányok a nemzeti tudat történetéből*, Budapest, 117–160.
- Lippmann, Walter 1922: *Public Opinion*, New York.
- Löffler, Katrin–Jochen Sternkopf, 1996: Zu deutschen Phraseologismen mit ethno-stereotypischen Bestandteilen, *LernSprache Deutsch* 4/1, Wien.
- Manz, Wolfgang 1968: *Das Stereotyp zur Operationalisierung eines sozialwissenschaftlichen Begriffs*, Meisenheim am Glan, Hain.
- Margalits Ede 1897: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*, Budapest, Kókai.
- O. Nagy Gábor 1958: Csehül van, *Magyar Nyelvőr* 82, 102–107.
- O. Nagy, G. 1976: *Magyar szólások és közmondások*, Budapest, Gondolat.
- Quasthoff, Uta 1973: *Soziales Vorurteil und Kommunikation: Eine sprachwissenschaftliche Analyse des Stereotyps*, Frankfurt am Main, Athenäum.
- Quasthoff, Uta 1987: Linguistic prejudice/stereotypes, in Ulrich Ammon és Mtsai szerk.: *Soziolinguistik: Ein internationales Handbuch zur Wissenschaft von Sprache und Gesellschaft* = *Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft* 3, Berlin–New York, Walter de Gruyter, 785–799.
- Reinsberg-Düringsfeld, Otto von 1863: *Internationale Titulaturen 1: Was die Völker über einander sprechen, 2: Was die Völker über sich selber sprechen*, Leipzig.
- Roback, Abraham Anton 1944: *A dictionary of international slurs (ethnophaulisms) with a supplementary essay on aspects of ethnic prejudices*, Cambridge, Mass.
- Schellbach-Kopra, Ingrid 1994: Suomi – Sauna – Sibelius: zu Ethnostereotypen zwischen Finnland und Deutschland, in Nikolaus Klein szerk.: *Hinter dem Birkenvorhang? „Kleinere“ europäische Literaturen im deutschen Sprachraum. Die finnische und finnlandschwedische Literatur. Materialien zum Internationalen Kulturaustausch*, 32. köt. 16–23. Institut für Auslandsbeziehungen, Stuttgart.

**DER ZIGEUNER, DER JUDE UND DER PFARRER WOLLEN DICH
ALLE NUR BETRÜGEN... – ODER:
WIE ENTSTEHEN UND WIRKEN SPRACHLICHE STEREOTYPEN**

TAMÁS FORGÁCS

Der Verfasser fasst in seinem Artikel die wichtigsten Kenntnisse über die Entstehung und Funktion von Vorurteilen und Stereotypen zusammen, dann stellt er die drei Hauptgruppen der ethnostereotypen Klischees am Beispiel des Ungarischen vor (einzelne Wörter wie *fritz* 'Deutscher', *kóbi* 'Jude', *brazil* 'Zigeuner'; idiomatische Redewendungen wie *tótul nevet* 'slowakisch lachen = weinen', *csehül áll* 'es steht um ihn tschechisch = schlecht' und Sprichwörter wie *Adj a tótnak szállást, kiver a házad-ból* 'Lass den Slowaken unter dein Dach, prügelt er dich aus dem Haus'). Des weiteren stellt er die wichtigsten stereotypen Charakterzüge, die in Amerika den am meisten gehassten und gehänselten Minderheiten, den Schwarzen und den Juden beigemessen werden, den Charakterzügen, die in Ungarn den Zigeunern und den Juden zugeschrieben werden, gegenüber, sowie vergleicht er die Eigenschaften, die in den ethnostereotypen Klischees den einzelnen Nationalitäten zugeordnet werden mit denen, die aus einer jüngeren soziologischen Untersuchung bekannt geworden sind und versucht auf die Unterschiede eine Antwort zu geben.

LÁBICSKA, LÁBICSKÁL

MOKÁNY SÁNDOR

A szénagyűjtés egyik részműveletét, a veretelés-t így értelmezi Paládi-Kovács Attila (1975: 168): a szénát a gyűjtők kisgereblyével (= veretelő gereblyével) egyik előrenyújtott lábukhoz kapkodják, majd a gereblye és a lábuk közé szorított kis csomókba tömörítik. E munkafolyamat lényeges mozzanatát – s egyben a megnevezés keletkezésének szemléleti hátterét – a múlt század első felében följegyzett Heves megyei *veret* (= *ver*) ‘többször üt’ + a cselekvés eredményét kifejező *-et* névszóképző ‘gereblyével összevert annyi széna, amennyit egyszerre felöllelhetni’ (MTsz. 2: 958) adat világítja meg.

„A Kisalföldnek a Vágtól nyugatra eső területén – írja Paládi-Kovács Attila (i. m. 168) –, nevezetesen a Mátyusföldön és a Csallóközben a *veret*, *veretelés* szavak megfelelője a *lábicska*, *lábicskolás*, ami még jobban kifejezi a veretelő munkamódot. Ezt találtuk Pozsonyboldogfa, Vága, Vízkelet, Tejfalu, Kisudvarnok és Bős községében. A Tájszótár [az MTsz.-ről van szó – M. S.] egyetlen, de igen sokatmondó adatot közöl a Csallóközből, amely jól megvilágítja a szó jelentését: »lábicskol = (szénát, gabonát) gereblyével a lábához hárít. Cselédek, azt meghagyom, a gyűjtésnél jó munkát tegyetek; minden szálát föllábicskáljatok, mert drága a széna az idén, mint a safrány!« Ugyanott közli, hogy a *lábicska* egy csomócska széna, s egypár lábicska szénát vetnek az ökröknek. Ugyanezen jelentésben ismeretes a *lábicska* és a *lábicskolás* a szigetközi népnyelvben is.” Neves néprajzkutatónk úgy véli, hogy a *gereblye* és a *láb* segítségével végzett szénacsomózó műveletnek minden bizonnyal több évszázados hagyománya van a Kisalföld északi felében, noha ezt nyelvtörténeti adatokkal egyelőre nem erősítheti meg; létrejöttének indítékait abban látja, hogy a szénának mind a régi vízrajzi adottságok miatt csónakon való elkerülhetetlen szállítása, mind a 18–19. században a katonaság szénaporciókkal való ellátása, valamint a nagyarányú szénakereskedelem kibontakozása csomózó, köteges szénakezeléssel volt megoldható (i. m. 168–169).

Az elmondottak azt sugallják, hogy a *lábicska*, *lábicskolás* stb. szócsaládjába tartozó szavak *láb* eleme, része etimológiailag azonos a *láb* ‘járásra szolgáló végtag; lábfej’ főnévvel. Az alábbi, megvallatott nyelvjárási adatok viszont arról tanúskodnak, hogy a *lábicska* szócsaládját a másodlagos motiváció kiragadta a vele etimológiailag azonos *gereblye* hang- és jelentésváltozataiból.

Nyelvjárási szótáraink vallomása alapján tudjuk, hogy Csallóközben jegyezte fel Csaplár Benedek a ‘(szénát, gabonát) gereblyével a lábához hárít’ jelentésű *lábicskol* igét, valamint a belőle elvonással keletkezett – *lábicska* ‘csomócska (széna vagy gabona, amennyit a gyűjtő a gereblyével egy hárítással magához húz)’ főnevet (MTsz. 1: 1274–5). A szlovákiai Hidaskürtön a fenti igének következő változatai vannak: *lábics-*

káll ~ *lábicskáz* '(szalmát, szénát) gereblyével összehúz'; ugyanott ismert a *lábicska* főnév is, ennek jelentése: 'gereblyével a láb elé húzott, nyalábnyi szalma- vagy széna-rakás' (ÚMTsz. 3: 693). A *lábicskol*, *lábicskáll* és *lábicskáz* igék – véleményem szerint – szintén származékok, és a 'gereblye' jelentésű szlovák kicsinyítő képzős [többes számú] *hrabličky* főnévre mennek vissza; vö. szlovák *hrable* [többes szám] 'gereblye' (TESz., EWUng. *gereblye* a.), *hrabličky* 'ua.' (Hvozdzik 1937: 264), nyelvjárási *hrable*, *hrábel*, *hrabial*, *hriable*, *hriable*, *hrabliški* 'ua.': *Zelezrnima hrabliškami poz-hrābívāj burinu v zahratke* [= 'A vāsgereblyével gereblyélgesd össze a gāzt a kiskertben'] (Orlovský 1982: 105).

A szlovák szó magyar meghonosodásának mikéntjére két – egymást támogató, erősítő – magyarázatom van.

1. A szlovák *hrabličky* 'gereblye' főnév az idézett szlovákiai magyar nyelvjárásokban a következő szabályos hangváltozások egymásutánosságát feltételezi: **hrābicska* > **rábicska* > **lābicska* > **lābicska* 'gereblye' :> *lābicskol* ~ *lābicskáll* ~ *lābicskáz* '(szénát, gabonát szalmát) gereblyével összehúz'. A torlódozó szókezdő mássalhangzók közül az első – *h* hang – kiesésére l. román *hreapcă* 'gereblyés kaszacsapó' > m. nyelvjárási *hereápka* > (ritka) *rápka* 'borona, elsősorban túskeborona' (Márton – Péntek 1977: 172), a szóbelseji *bl* > *l* hangkiesésre l. német *scherbl* > m. *serbli* > nyelvjárási *serbi* 'éjjeli edény', bajor-osztrák *leibl* > m. nyelvjárási *lajbli* > *lajbi* 'mellény' (TESz. *lajbi* és *serbli* a.), az *r* > *l* hangváltozásra l. *radír* > nyelvjárási *ladir*, nyelvjárási *riferál* > *liferál* 'referál', német *Riegel* 'keresztléc stb.' > m. nyelvjárási *régöl* > *légöl* 'ua.' (TESz. *radír*, *referál*, *régöly* a.); a *lábicskol* ~ *lábicskáll* kettősségére vö. nyelvjárási *bārázdol* ~ *borozdāol* '(ekével) barázdát húz' (Penavin 1968: 57), *borozdányi* ~ *borozdunyi* 'ua.' (Kölesd: ÚMTsz. *barázdál* és *barázdol* a.); stb.

2. Mind a **lābicska*¹ 'gereblye', mind a *lābicskol* ~ *lābicskáll* ~ *lābicskáz* hangalakjára, jelentéstartalmának kialakulására népetimológiásan hatott a 'láb(fej)' jelentésű *láb* főnév, illetőleg ennek a *láb* főnévnek kicsinyítő képzős alakváltozataként felfogott – valójában *lābicskáll* ~ *lābicskol* ~ *lābicskáz* igéből elvont *lābicska*² – 'gereblyével a lába elé húzott széna- vagy szalmacsomócska'. Megjegyzem, hogy a **lābicska*¹ 'gereblye' főnév feltételezése kevésbé indokolt, mivel itt nem is mozzanatonként követendő komplex változásról van szó, hanem egy hasonló hangzású magyar szótest (*lābacska* ~ *lābicska*) asszociatív – népetimológias – hatásáról. Ennek igazát határozottan megtámogatják a következő nyelvjárási – idevágó – példák is: a szlovákiai Pered magyar nyelvjárásában élő *lābicskā* 'tapos, taposással lenyomkod, összenyomkod': *Lābicskāto māgā ālā ā szālmāt* (Kovács 1960: 465) és az ugyanott följegyzett *lābicskāto* '(tetőfedéshez való szalmát) taposással lenyomkod, összenyomkod': *A tetőre úgy vittik fő kötélle ā szālmāt, āzutān āz* [ti. a tetőfedő] *oszt elterítette, [...] āzutān lābicskāto māgā ālā, és – úgy gyúrta le* (ÚMTsz. *lābicskál* 2. jelentése a.). Ezekben az adatokban ugyanis határozottan kivehető a 'lábával, azaz a talpával nyomkodva tömörít, sajtol' népetimológias értelmezés.

A *lábicska*, *lábicskáll* stb. népetimológias folyamatait képletesen így jelölöm:

szlk. *hrabličky* '(kis)gereblye' > m. [**lábicska*¹ 'gereblye'] → *lábicskol* ~ *lábicskál(l)* ~ *lábicskáz* '(szénát, szalmát, gabonát) gereblyével a lábához hárít'. [↔ *lábacska*, *lábicska* 'kis láb'] → *lábicskã* '(tetőfedéshez való szalmát) taposással lenyomkod, összenyomkod' [↔ 'lábával nyomkodva tömörít, sajtol'],

illetőleg:

lábicskol 'szénát, gabonát gereblyével a lábához hárít' [↔ *lábicska* 'kis láb' + -l igeképző] :> *lábicska*² 'gereblyével a láb elé húzott széna- vagy szalmacsomócska' [↔ *lábicska* 'kis láb'].

Végezetül meg kell jegyeznem: Paládi-Kovács Attilának az a megállapítása, miszerint a Kisalföldön „a gereblyével végzett munkák neve egyik esetben sem a szerszám eredeti nevéből származik” (uo. 169), a továbbiakban módosításra szorul.

Jelmagyarázat

→ = népetimológias változat(ok)

↔ = népetimológias változást indukáló szó- és/vagy jelentés(változat)

IRODALOM

EWUng. = Benkő Loránd szerk. 1993–4: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*, Budapest, Akadémiai

Hvozdzik János 1937: *Szlovák–magyar és magyar–szlovák részletes szótár I: Szlovák–magyar rész*, Praha–Prešov, Nákladem československej grafickej unie, úč. spol.

Kovács István 1960: Tájszavak Peredről, *Magyar Nyelvőr* **84**, 464–466.

Márton Gyula–Péntek János 1977: *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*, Bukarest, Kriterion.

MTsz. = Szinnyei József szerk. 1893–1901: *Magyar Tájszótár I–II*, Budapest, Hornyánszky.

Orlovský, Jozef 1982: *Gemerský narečový slovník*, Martin, Vydavateľstvo Osveta.

Paládi-Kovács Attila 1975: *A magyar parasztság rétgazdálkodása / Praxis rusticorum hungariae in oeconomia pratorum*, Budapest, Akadémiai.

Penavin Olga 1968–1978: *Szlavóniai (kórógyi) szótár I–III*, Újvidék, Fórum.

TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*, Budapest, Akadémiai.

ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva szerk. 1979-től: *Új magyar tájszótár*, Budapest, Akadémiai.

DIE DIALEKTWÖRTER *LÁBICSKA* UND *LÁBICSKÁL(L)*

SÁNDOR MOKÁNY

In unserer ethnographischen Fachliteratur herrscht die Meinung, daß die in den ungarischen Dialekten von Mátyusföld und Csallóköz (die große Schütt-Insel im Nordwestem Ungarns) vorhandenen Wortformen *lábicskáll* (~ *lábicskol*, ~ *lábicskáz*) 'Heu, Getreide' mit dem Rechen vor die Füße ziehen und *lábicska* = ein Häufchen (die Menge von Heu oder Getreide, die man mit einem Rechenzug vor die Füße zieht) aus dem ungarischen Wort *láb* 'Fuß, Bein' abgeleitet sind. Der Verfasser vertritt die Meinung, daß es sich hier um eine Entlehnung aus dem Slowakischen handelt, d. h. daß die obigen Wortformen Übernahmen des slowakischen Diminutivs *hrablički* ~ *hrabliški* 'Rechen, kleiner Rechen bzw. Harke' sind. Bei der Herausbildung der Bedeutung der ungarischen Wortformen spielte das Substantiv *láb*, *lábfej* 'Fuß' eine volksetymologische Rolle.

NYELVVÁLTOZATOK KEVEREDÉSE SZEGED VÁROS TANÁCSÁNAK ELSŐ JEGYZŐKÖNYVÉBEN

NÉMETH MIKLÓS

Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve értékes nyelvemlék, amelyet bárki tanulmányozhat a levéltári forrás betűhív kiadását ugyanis elvégezte Bratinka József és Szigeti Ferenc (Bratinka–Szigeti 1991). A nyelvemlékcsoport alapos, monografikus földolgozása eddig nem történt meg, pedig a szövegeknek nagy a forrásértéke a XVIII. századi beszélt és írott nyelvváltozatokkal kapcsolatban. A jegyzőkönyvben található szövegek sok szempontot kínálnak a kutatók számára: mindenekelőtt szembeötlő az iratok kétnyelvűsége: a magyar és latin elemek keveredése egy-egy határozaton, mondaton, szóalakon belül a nyelvi interferenciák kutatását teszi vonzó feladattá. Másfelől a szövegek különböző regiszterekbe tartoznak: tanulmányozható bennük az akkori beszélt nyelv, a hivatali nyelv, sőt korábbi időszakok megmerevedett esküformulái is. A nyelvjárási jelenségek vizsgálata nyelvjárástörténeti tanulságokkal kecsegtet, de még érdekesebbek a nyelvjárási jelenségek előfordulásából levonható szociolingvisztikai tanulságok: mely jelenségek számíthattak normán kívülinek, stigmatizáltak, kerülendőnek, és melyeket éreztek a szövegeket lejegyző írnokok a normával összhangban lévőnek. A középmagyar kor írnokainak egységes nyelvváltozat iránti határozott igényéről és azt célzó törekvéseikről sokan írtak, talán legrészletesebben Papp (1961).

Ezekre a kérdésekre egy monográfia adhat majd választ. E tanulmány keretei között csak arra vállalkoznék, hogy néhány szöveg kiválasztott nyelvi jelenségein bemutassam az egymás mellett élő akkori nyelvváltozatok különböző presztízsértékét. A kevésbé értékesnek tekintett dialektális változat mindenekelőtt a hangtani jelenségekben és -kisebb mértékben- az alaktan terén különülhetett el az írnokok által presztízs változatnak tekintett „egységes” hivatali-közigazgatási nyelvtől, ezért a különböző nyelvváltozatoknak a rendszerben elfoglalt helyét főleg ezeken a nyelvi szinteken érdemes vizsgálni.

Az egyik legfontosabb kérdés, hogyan viszonyultak az írnokok annak a területnek az egyedi nyelvjárási sajátosságaihoz, amelyen éltek. Ez a kérdés mindenekelőtt bizonyos fonetikai természetű változók vizsgálatával válaszolható meg. Vajon mekkorák a különbségek a terület XVIII. századi dialektusa és a városi tanácsírnokok saját nyelvváltozata között, fellelhető-e a különbségekben valamiféle rendszerszerűség, tudatosság? Milyen szociokulturális tényezők befolyásolják az írnokok nyelvi megoldásait?

Fonetikai változók

Az *ë* – *ö* szembenállás

Az *ö*-zés a szeged környéki nyelvjárás egyik legjellegzetesebb vonása, amely a XVIII. században már igen kiterjedt, ezt bizonyítja Inczeffi (1959). Az általa idézett Benkő (1957) egyértelműen azt állítja, hogy a szeged környéki *ö*-zés a XVI. század második fele óta nagyon keveset változott, és hogy a XVI–XVII. századi iratok *ö*-zése nagyon hasonlít a mai nyelvjárási beszélőkéhez. Ha elfogadjuk kiindulási alapnak a fentieket, akkor össze kell vetnünk a magisztrátusi jegyzőkönyvek labializálását a helyi dialektus *ö*-zö formáival.

A jegyzőkönyv első néhány jogügyletet tárgyaló szövege (e vizsgálat korpusza) viszonylag kis számban tartalmaz *ö*-zö szóalakokat.

Az első határozatban a következő szóalakokat találjuk: *Tömösváry János József, (szabadságunk) ellenközőinek*. Ezekkel szembeállítható az irat *egyebb, veszedelmesen, említet, nemes* szóalakja, amelyek nem mutatják a várható *ö*-zést.

A második irat *ö*-zö alakja: *követközőt*. Ezzel szemben illabiális változatot jegyez le az írnok a következő szóalakok estében: *veszekedéseknek, nevezet* (háromszor fordul elő), *említet, törvényessen, veszekedésekbe'n, csendességet, felhaboritván, tizenkét, ki teczet, let légyen*.

A harmadik dokumentum nem tartalmaz *ö*-zö szóalakot, de *ë*-zöt igen: *törvényessen, emlékezik, tett, el tökélltet*.

A negyedik perirat *ö*-zö alakjai: *követközendőképpen, fölső Városi Korcsmán, előnkben (adatván), követközőt*, ezekkel szemben *ë*-zök: *verekedtenek, említet* (két-szer), *el tökélltet, veszekedések, nevezet* (kétszer), *cselekedte, jelen, meg bizonyítani, meg esküdtetet, törvényessen, veszekedésnek, verekedéseknek, megh atalkodott, ezen*.

Az adatok első átnézése is meggyőz bennünket arról, hogy a nyelvjárás területre jellemző *ö*-zö tendencia nem érvényesül a jegyzőkönyvekben a dialektusra jellemző viszonylagos következetességgel, az *ö* megterheltsége alacsony. A jegyzőkönyveket készítő írástudók tehát nem alkalmazkodnak a terület nyelvjárásához, az *ö*-zést mintha szándékosan kerülnék-még ha ez nem is sikerül nekik teljes következetességgel. Mit mond a mennyiségi vizsgálat az *ë* – *ö* változatok elterjedtségéről? A vizsgált iratokban a változó helyén kilencszer jelentkezik az *ö* változat és 43 helyen az *ë* változat. A szövegek lejegyzői tehát megfordították a dialektusra jellemző megterheltségi mutatót: előnyben részesítik az *ë* változatot az *ö*-vel szemben. Mi lehet az oka ennek a bizonyosan tudatos törekvésnek?

Valószínűleg nem érezték a szövegek funkciójához illőnek a nyelvjárási beszélt változatot, és egy magasabb presztízsű nyelvváltozatot próbáltak használni egy többé-kevésbé egyetemes norma ismeretében. A szegedi nyelvjárásnak azt a sajátosságát igyekeztek kerülni, amely talán a területi változatnak legfeltűnőbb jellemzője – még ma is –, és amelyben a köznyelvtől való legjelentősebb eltérést látták (Hasonlóan ír erről egy-két évtizeddel későbbi jegyzőkönyveket elemezve Inczeffi 1959 is). A város alkalmazásában álló deákok tehát ugyanúgy tisztában voltak a szegedi nyelvjárás és a köz-

nyelvi norma eltéréseivel, mint a későbbi korok embere. Ahhoz azonban, hogy választani tudjanak az egyes nyelvváltozatok között, ismerniük kellett a szegedi nyelven kívül egy másik nyelvváltozatot is: ez lehetett saját anyanyelvjárásuk, ha nem esett egybe a szegedi tájnyelvvél, de lehetett az egységesülő magyar köznyelv is, amelyet vándorlásaik során sajátítottak el. Nyilvánvaló, hogy ha csak a helyi dialektális változatot beszélték volna, akkor nem láthatták volna kívülről azt, felmérve a legfontosabb eltéréseit a köznyelvtől. Az *ö-ző* alakok előfordulása összesen öt szóalakhoz köthető: *Tömösváry, ellenközőinek, következőt, fölső, előnkben*. Mivel az egyik szóalak kétszer is előfordul, a változó az *ö* értéket szigorúan véve csak hét különböző pozícióban veszi fel. Nagyon érdekes a *Tömösváry* név *ö*-zése, hiszen ugyanezen személynév még sokszor fölbukkan a jegyzőkönyvekben, de többször *Temesváry* alakban. A névként használt szóalak tehát ugyanúgy képes a változásra a labializáló tendencia szempontjából, mint a közszók. Ez mindenképpen arra utal, hogy nagyon erős, általános tendencia volt a szegedi köznyelvben a kérdéses változó *ö*-vel való helyettesítése, amelynek még az egyébként igen statikus hangalakú tulajdonnevek sem tudtak ellenállni. Ráadásul a tárgyalt név hivatalos okiratban tűnik föl hol *ö-ző*, hol *ē-ző* alakban, abban a műfajban, amelynek meghatározó tulajdonsága a pontosság.

A jegyzőkönyv *ö*-zésében mutatkozó következetlenséghez érdekes adalékul szolgálhat az a tény, hogy a *Tömösváry* név *ē-ző* alakban fordul elő latin szöveggörnyezetben és az első vizsgált irat magyar kontextusában viszont *ö-ző* változatát láthatjuk. Később latin szöveggörnyezetben is előfordul *Tömösváry* alakváltozata, úgyhogy valószínűnek látszik, hogy nem a kontextuális tényezőktől függ, melyik változatát használja a lejegyző. Sokkal valószínűbb az a föltevés, hogy az eredetileg használt *Tömösváry* nevet nyelvjárási ferdítésnek érezte az íródeák, és hiperkorrekcióval a maga *ē-ző* normája szerint alakította át önkényesen a nevet. Ha ez így történt, akkor igen erős volt a köznyelvhez igazítás igénye a jegyzőkönyv írójában/íróiban – ezt az *ö-ző* alakok más helyeken tapasztalható kerülése is mutatja.

Az *ö*-zésen belül külön jelenségként kezelendő az *é – ő* változatok szembenállása. Az utóbbi változatra egy példával szolgálunk a vizsgált dokumentumok: *előnkben adtván*, ennek olvasata: *előnkben adtván*. Az *é – ő* váltakozásra más példát nem találtam a határozatokban.

A magánhangzók nyíltsági foka

A magánhangzók nyíltsága nem sok eltérést mutat a terület későbbi nyelvvállapottaihoz viszonyítva. Az eltérések domináns esete az, hogy a XVIII. század eleji változatok zártabbak, mint a maiak. Erre több példát találunk a szövegekben, mindenekelőtt a felső nyelvvállású mély magánhangzók megterheltsége nagy a középső nyelvvállásúak rovására. Ez a fonetikai jelenség a tövekben is jelentkezik, de nem ez a domináns: pl. *fujtogatták*. A zártabb mássalhangzók jelentkezése mindenekelőtt a határozóragoknak egy jól meghatározható csoportjához köthető: a szövegekben nem találkozhatni a *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről* alakú határozóragokkal, amelyeket mindig a zártabb magánhangzójú variánsok helyettesítenek: pl. *circumstanciákból, indiciumokból, akara-*

tunkbúl, Tanácsbúl, funktiojátúl, törvénnyeitül, hatalmasságárúl, félelmetül stb. Ezeknek a zártabb határozóragoknak a kizárólagosságát jelzi, hogy nem is találkozunk a középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó változataikkal. Az, hogy nem helyettesítették őket más variánssal, jelzi, hogy a deákok egyáltalán nem érezték regionalizmusnak ezeket a fonomorfológiai változatokat, tehát az egységes köznyelv regiszterébe tartozónak tekintették őket. A fenti határozóragok nyíltabb változatai csak ezen időszak után kezdhették kiszorítani a köznyelvből a korábban egyeduralkodó zártabb változatokat. A fenti határozóragoknak középső nyelvválásúvá válása Bárczi (1963) szerint is sokáig elhúzódott.

A mainál zártabb magánhangzók fordulnak elő a *plebanusunknak* (két előfordulás), *késit, üt* szóalakokban. Az utóbbi két változat a dialektusokban, nem standard megnyilatkozásokban ma is gyakori. A *plebanus* latin jövevényszavunk *u*-ja nem vált még nyíltabbá ebben a dialektusban, bár a *plebanos* alakra már 1517-ből van példa. Másfelől még a XIX. században is adatolhatóak az *-us* végződést változatlanul hagyó alakok. (Benkő 1976: 225).

A mainál nyíltabb fokú magánhangzóra egyetlen szóalakban van példa: *várasunknak*. Ez az egyetlen eset mutat arra a jelenségre, amely a nyelvterület keleti-délkeleti területét érintette, és amelyet a XVI. századtól lehet írásos emlékekkel szemléltetni (Benkő 1957 „mezőségi *a*-zás” néven említi ezt a fonetikai jelenséget).

A jelenség a *város* esetében sem érvényesül kizárólagosan: az első iratban *Nemes Város*-ról esik szó. A jelenség tehát igen szórványosnak tekinthető, éppen ezért a megítéléséről sem lehet semmit állítani – nem olvasható ki az adatokból a beszélők, lejegyzők értékszemelete.

A mássalhangzók

A mássalhangzók tekintetében jóval kevésbé jelentősek a különbségek a magyar területi és szociális változatok között, mint azt a magánhangzók esetében láttuk. Éppen ezért az írnokok értékválasztása a szövegek mássalhangzóinak előfordulásaiban sokkal kevésbé érhető tetten. Az egyedüli jellemző mozzanat, hogy a lejegyzéskor rögzítik a magánhangzóközi helyzetben megkettőződő mássalhangzókat: *világossan, törvényesen, tellyessen* stb, nem tekinthették tehát a jelenséget normasértőnek az írnokok. Ha az lett volna, igyekeztek volna jobban eltüntetni nyomait írott szövegműveikből.

A néhány kiválasztott szöveget csupán egyetlen szempont alapján vizsgáltam. Mindenképpen érdemes lenne a jegyzőkönyvek szövegeit a különböző nyelvváltozatok egymáshoz való viszonya szempontjából tovább kutatni, hiszen a hivatali „bikkfanyelv”, a tanúvallomásoknak a beszélt nyelvet idéző szövegei, a korábbi időkből fennmaradt esküformulák mind-mind érdemes tárgyai lehetnek a részletes vizsgálatnak. Vonzó feladat lenne a szövegek kétnyelvűségének a magyar kifejezésmódra gyakorolt hatását kutatni.

IRODALOM

- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd szerk. 1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III*, Budapest, Akadémiai.
- Bratinka József–Szigeti Ferenc 1991: *Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve 1717–1723 = Tanulmányok Csongrád megye történetéből 18*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- Inczeffi Géza 1959: Szeged XVIII. századi nyelvéről, *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 33–39.
- Papp László 1961: *Nyelvjárás és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában = Nyelvtudományi Értekezések 25*, Budapest, Akadémiai.

MISCHUNG VON SPRACHVARIETÄTEN IM ERSTEN PROTOKOLL DES RATES DER STADT SZEGED

MIKLÓS NÉMETH

Im Aufsatz werden ausgewählte Texte aus dem ersten Protokoll des Stadtrates Szeged untersucht. Mein Ziel war, die Mischung der einzelnen sozialen und dialektalen Sprachvarietäten in den Texten des Protokolls zu zeigen und danach zu suchen, welche sprachlichen Formen die Stadtschreiber für normgerecht, welche dagegen für vermeidenswert hielten.

Die Untersuchung konzentrierte sich auf die phonetischen Variablen: aus dem Gesichtspunkt der zeitgenössischen Beurteilung der Dialektizität tragen die Zahlenwerte dieser Variablen – auch schon wegen des hinreichend bearbeiteten einschlägigen dialekthistorischen Materials – die meisten Informationen hinsichtlich der Beurteilung der einzelnen regionalen Varianten. Bei der Behandlung des Problems spielte die Häufigkeit des hervorstechendsten phonetischen Charakteristikums des südlichen Dialektgebietes, die des sog. ö-Sprechens (ung. ö-zés) eine eminent wichtige Rolle.

ANMERKUNGEN ZU MORPHONOLOGISCHEN UND SYNTAKTISCHEN ASPEKTEN DER POSTPOSITIONEN DES NGANASANISCHEN

MICHAEL KATZSCHMANN

Die uralischen Sprachen besitzen ein ausgeprägtes postpositionales System meist zum Ausdruck lokaler Verhältnisse und in Ergänzung der Lokalkasus. Das zahlenmäßige Verhältnis zwischen Kasus und Postpositionen ist innerhalb der finnougri-schen aber auch der samojedischen Sprachen dagegen sehr Unterschiedlich.

Dies spiegelt sich auch in ihrer Gewichtung bzw. dem ihnen innerhalb der Forschung beigemessenen Stellenwert wider. So erstaunt es, daß Hajdú (1968) im selkupischen Teil seiner Chrestomathie ganz ohne Darstellung der Postpositionen auskommt, andere ihnen jedoch einen breiten Platz einräumen (vgl. Očerki 1980: 310–313). Mikola (1975) hat allein für die alten Postpositionen des Nenzischen eine eigene Monographie vorgelegt. Zweifelsohne verdient die Frage der Postpositionen also näherer Betrachtung.

Dabei ist zunächst ihre Stellung innerhalb des grammatischen Systems von Bedeutung. Die russische Fachliteratur stellt die Postpositionen gerne zu den Hilfswörtern, also Hilfsverben wie 'sein' u.ä. Dem widerspricht jedoch bereits ihre nominale Herkunft (vgl. Castrén 1854: 581ff.). Auch Mikola befindet sich in einer Zwickmühle, denn er stellt einerseits fest, daß Postpositionen (und dies wohl nicht nur in bezug auf das Jurakische) eher (sic!) eine syntaktische als eine semantische Funktion erfüllen (Mikola 1975: 15), räumt andererseits aber ein, daß sie nur schwer oder gar nicht von den Adverbien einer (semantisch) selbständigen Wortart also zu trennen sind (vgl. Mikola 1975: 18f.).

Es ist deshalb nötig, Morphologie und Syntax der Postpositionen einmal etwas genauer zu betrachten. Wie die Auflistung zeigt, haben die nganasanischen Postpositionen Entsprechungen in den meisten samojedischen Sprachen, wenn auch nicht immer als Postpositionen. Die J-Angaben beziehen sich auf Janhunen (1977), die Ziffer nach / bezeichnet eine (fiktive) laufende Numerierung, die U-Angaben beziehen sich auf die Seitenangaben im *Uralischen Etymologischen Wörterbuch* (UEW). Die etymologischen Kurzangaben J E S K beziehen sich auf das Jurakische, Enzische, Selkupische und Kamassische:

<i>bêbêté</i>	‘statt’	J –	
<i>bêntu</i>	‘oben’	J –	
<i>jadikuñ**</i>	‘entgegen’	J44/135	J E S K
<i>jerañ*</i>	‘mitten’	J43/133	J E S K
<i>judeñ*</i>	‘zwischen’	J47/146	- E (<i>jore</i>) S: (<i>site-koteä</i> nd) K: (<i>tede</i>)/ U102f.
<i>jude-jeañ*</i>	‘mitten zwischen’		
<i>fealemane*</i>	‘außer/seitwärts von’	J120/427	J – S K / U362f.
<i>fuañ (xuo-)**</i>	‘hinter’	J129/461	J E S K / U401
<i>kajañ**</i>	‘neben/bei/Seite’	J57/187	J E S K
<i>kundjeñ**</i>	‘innen/im’	J74/256	J E S K
<i>moku</i>	‘hinter/Rücken’	J85/296	J E S K / U276f.
<i>nAñ*</i>	‘zu’	J99/350	J E S (=CxAbI) K
<i>ñiñ*</i>	‘auf’	J26/53	J E S K / U573f.
<i>ñlJAñ*</i>	‘nach e. Gegend’		
<i>ñarañ (nerê)**</i>	‘vorn’	J110/389	J E S K
<i>ñaru"añ**</i>	‘quer’	J21/29	J E S K
<i>ñadune*</i>	‘angesichts’	J –	
<i>ñileañ*/ñiliñ**</i>	‘unten/unter’	J24/46	J E S K / U6
<i>tagañ**</i>	‘hinter’	J154/551	J E S K / U507
<i>t'ibañ (čübê)*</i>	‘bis’	J –	

Die mit einem Asterisk gekennzeichneten Postpositionen sind nach Castrén ausschließlich Postpositionen, die mit zweien kommen auch als lokale Adverbien vor. Die reinen temporalen und lokalen Adverbien werden hier nicht weiter berücksichtigt.

Offenbar nicht als Postpositionen bei Castrén vorkommend sind: *bêbêté* (DAT) ‘statt’, *bêntu* ‘oben’ und *moku* ‘hinter’ (vgl. *nêmyñê bêbêté* ‘vmesto moej materi’ (T73: 273), *tu bêntunu* ‘nad ognem’ (T79: 200), *boθum’ü mok’imany* ‘pozadi izgorodi’ (SN2: 111/25)). Der hier angeführte *moku*-Beleg ist leider der einzige für postpositionalen Gebrauch dieses Nomens. Er dürfte mit dem singulären Beleg *turku sêté* ‘v seredinu ozera/ozera v serdce’ (T79: 304) (von *sê* ‘serdce’) vergleichbar sein. Ein Unterschied besteht jedoch darin, daß *sê* nicht adverbial gebräuchlich ist. Bisher nicht ausdrücklich zu den Postpositionen gezählt wurden: *bêjtê* (DAT) ‘v’ bzw. *bêjmény* (PRL) ‘v tečenie’ zum Stamm *bêu-/bêj-* mit der Bedeutung einer ‘Bewegung’ (vgl. *têj-/têu-* ‘fliegen’, *koj-/kou-* ‘zurücklassen’), *bazê* (ABL?) ‘so vremeni’ mit unklarer Etymologie und *komê*: ‘krome’ eine offenbar russische Entlehnung (vgl. *tanda koma* ‘krome togo’ (SN2: 111/25)).

Dagegen wurden Verbindungen zu den Castrén'schen Aufzeichnungen nicht immer hergestellt. So fehlen entsprechende Hinweise bei Tereščenko für:

Castrén	Tereščenko	
<i>t'ibañ</i>	<i>čübê</i>	'do'
<i>ñadune</i>	<i>ñêzuny</i>	'pri [kem-čem-l.]'
<i>judeñ</i>	<i>dütyê</i>	'promežutok'
(vgl. auch das Adverb:		
<i>ñait'ea</i>	<i>näčiniê</i>	'zapad, na; vverh')

Es kommt teilweise auch zu Überschneidungen wie z.B. bei *xuo* 'zadnij; zadnjaja čast'; nazad/hinten; hinter' : *moku* 'nazad; spina/hinten; hinter; Rücken' : *tagê* 'mesto pozadi; za; posle; dal'se/hinten; hinter'.

Morphologie

Die Mehrzahl der Postpositionen geht auf (ehemalige) Nomina zurück, ein Prozeß der offenbar heute noch möglich ist (vgl. z.B. *bêu-/bêj-*). Dennoch weichen sie in ihrer Flexion vom Nomen ab, da sie (mit wenigen Ausnahmen) keine Koaffixe annehmen! Sie bilden auch (in der Regel) ein defektes Paradigma, bei dem die sog. grammatischen Kasus fehlen. Die Flexionsparadigmata der häufigsten nganasanischen Postpositionen lauten (T79: 299):

	DAT	LOC	ABL	PRL
'na'	<i>nl</i>	<i>nini</i>	<i>nitê (nizê)</i>	<i>nimê:ny</i>
'k/po napr.'	<i>na</i>	<i>nanu</i>	<i>natê</i>	<i>namênu</i>
'niz/pod'	<i>ñile</i>	<i>ñilenu</i>	<i>ñilezê</i>	<i>ñilemênu</i>
'vovnutr'/v'	<i>kundi</i>	<i>kunsyny</i>	<i>kunsyzê</i>	<i>kunsymêny</i>
'za/pozadi'	<i>tagê</i>	<i>takênu</i>	<i>takêzê</i>	<i>takêmênu</i>

Andere Postpositionen haben ein auf ein-zwei Kasus reduziertes Paradigma, so z.B. *bêjtê* (DAT) 'v', *bêjmêny* (PRL) 'v tečenie', *bazê* (ABL?) 'so vremeni', *bêbêté* (DAT) 'vzamen', *ñadune* (LOC) 'angesichts', *fealemane* (PRL) 'außer; seitwärts von'.

Im Nordsamojedischen haben sich neben den grammatischen Kasus (Nominativ, Genitiv und Akkusativ), vier lokale bzw. nicht-grammatische Kasus herausgebildet: der Dativ-Lativ (DAT), der Lokativ (LOC), der Ablativ (ABL) sowie ein Prolativ (oder auch Prosektiv) (PRL). Zwei weitere Kasus postpositionaler Herkunft, der Allativ *-d'a* und der Comitativ *-na* haben sich vor noch nicht allzulanger Zeit im Kasussystem etabliert. Mikola (1988:237) führt folgende protosamojedische (PS) Grundformen für die Lokalkasus an:

	PS	NGA	ENZ	JUR
DAT-LAT	<i>ntV</i>	<i>tê/da</i>	<i>d/t</i>	<i>n'/d'</i>
LOC	<i>kana</i>	<i>tênu</i>	<i>hVn(e)</i>	<i>hVna</i>
ABL	<i>kata</i>	<i>gêta</i>	<i>hVz</i>	<i>hVd</i>
PRL	<i>mana</i>	<i>mênu</i>	<i>(m)on(e)</i>	<i>βna/mana</i>

Die (hier vereinfachten) Vergleichsformen sind Tereščenko (T66a: 369) entnommen. Das Nganasanische weicht im Lokativ nur hinsichtlich des Koaffixes (-tê- statt -ka-) ab. Mit „V“ wird ein „beliebiger“ Vokal bezeichnet. Die Postpositionen bedienen sich dieses Kasussystems mit Ausnahme der sog. Koaffixe.

Ein Problem besteht darin, den postpositionalen „Grundkasus“ zu klassifizieren. Castrén kennzeichnet die (heute) endungslose Grundform als Dativ und notiert dafür die Endung -ñ, wobei er annimmt, daß es sich bei(m nominativischen) -tañ/-dañ um eine Entlehnung aus dem Mongolischen handelt (vgl. C54: 111, § 227), in der -ta/-da offenbar die Koaffixe repräsentieren. In der Tat ist ein dativisches -ñ (auch für das Nomen gemeinsamojedisch) nicht belegt!

Die den Postpositionen sehr nahestehenden (Lokal-)Adverbien zeigen im Vergleich, mit Ausnahme von *bêndi* 'naružu' eine abweichende Grundform auf -u"ua/-i"ia. Auch bei ihnen könnte die Endung -ñ geschwunden sein. Dennoch muß die Struktur der Grundform etwas anders aufgebaut gewesen sein, wie eine Darstellung der Flexionsparadigmata der häufigsten Adverbien vermuten läßt (T79: 282f.):

DAT	LOC	ABL	PRL	
'vpered'	<i>nera"a</i>	<i>nerêny</i>	<i>nerêzê</i>	<i>nerêmêny"</i>
'nazad'	<i>xu"ua</i>	<i>xuonu</i>	<i>xuozê</i>	<i>xuomênu</i>
'vverh'	<i>bêndu"ua</i>	<i>bêntunu</i>	<i>bêntuzê</i>	<i>bêntumênu</i>
'vniz'	<i>ñilä"a</i>	<i>ñilenu"</i>	<i>ñilEzê</i>	<i>ñilemênu</i>
'naružu'	<i>bêndi</i>	<i>bêntini</i>	<i>bêntizê"</i>	<i>bêntimêny</i>
'nazad'	<i>mêki"ia</i>	<i>mêkini</i>	<i>mêkizê</i>	<i>mêkimêny</i>

ALLAT

'daleko'	<i>kuntêga"adâ</i>	<i>kuntêga"atênu</i>	<i>kuntêga"agêtê</i>	<i>kuntêga"amênu</i>
----------	--------------------	----------------------	----------------------	----------------------

Auch ein Vergleich mit den auch ihnen zugrunde liegenden Nomina verdeutlicht noch einmal die ungewöhnliche Endung -u"ua/-i"ia:

	ADVERB	NOMEN	
‘vpered’	<i>nera" a</i>	<i>nerê:</i>	‘pered/perednjaja chast’
‘nazad’	<i>xu"ua</i>	<i>xuo-</i>	‘zadnij/zadnjaja chast’
‘vverh’	<i>bêndu"ua</i>	<i>bêntuo</i>	‘verhnij’
‘vniz’	<i>ñilä" a</i>	<i>ñile</i>	‘niz/pod/iz-pod’
‘nazad’	<i>mêki"ia</i>	<i>mêku</i>	‘spina’
(abweichend:)			
‘daleko’	<i>(kuntêga"adä)</i>	<i>kuntêgu</i>	‘dal’; <i>kuntêguo</i> ‘dalekij’
‘naružu’	<i>bêndi</i>	<i>bêntiê</i>	‘vne doma, mesto/ulica’

Herauszuheben ist deshalb *ñilä" a*, dessen postpositionale Grundform *ñile* deutlich vom adverbialen *ñilä" a* abweicht und so die Übergänge der Wortarten zu demonstrieren vermag:

ADV ‘vniz’	<i>ñilä" a</i>	<i>ñilenu"</i>	<i>ñilEzé</i>	<i>ñilemênu</i>
POS ‘niz/pod’	<i>ñile</i>	<i>ñilenu</i>	<i>ñilezê</i>	<i>ñilemênu</i>

Die erheblichen lautlichen bzw. morphologischen Unterschiede zwischen den Postpositionen und den Nomen deuten darauf hin, daß sich diese beiden Wortarten ziemlich früh auseinander entwickelten. Hier noch einmal eine Gegenüberstellung:

CX	NOMEN	ADV : POSTP
DAT	<i>-tê</i>	<i>(-ñ) : -u"ua(ñ?)/-i"ia(ñ?)</i>
ABL	<i>-gêtê</i>	<i>-tê/-zê</i>
LOC	<i>-têny/-tênu</i>	<i>-ny/-nu</i>

Der Prolativ (PRL) ist jedoch allen gemeinsam: *-mêny*.

Es gibt jedoch auch Ausnahmen von diesem Muster. Besonders die erst später in das Postpositionalsystem hineingelangten Postpositionen flektieren wie ein Nomen (*kuntêga"adä*, *kuntêga"atênu*, *kuntêga"agêtê*, *kuntêga"amênu* ‘daleko’), teilweise auch gemischt (vgl. *jerne* (LOC), *jerkata* (ABL) von *jerañ* (DAT) ‘mitten hinein/mittenhin’).

Manche Belege, wie z.B. *kundi"jañ* ‘längs’, heute: *kundi"iä* ‘poperek’ deuten die Möglichkeit an, hier eine Kombination mit der Postposition *(-)jA(ñ)* anzunehmen (vgl. oben: *jude-jerañ* ‘mitten zwischen’ aus: *judeñ* ‘zwischen’ und *jerañ* ‘mitten’). Obwohl Castrén selbst z.B. bei *ñlJAñ*; *nijAñ*; *ni"Añ* von einer derartigen Kombinationserklärung ausgegangen ist, sah er doch auch Schwierigkeiten, wenn er schreibt: ‘Von diesen Postpositionen hat sich die zuerstgenannte durch Zusammensetzung von *ñiñ* und *jañ* gebildet, über die Bildung der übrigen kann ich keinen Bescheid geben’ (C54: 582, § 565,b). Wollte man dieser Erklärung folgen, müßte man diese Entwicklung aufgrund

der Vokalharmonie, die der *i-* bzw. *u-* Stämme entspricht (vgl. *mêki''ia* : *bêndu''ua*; vgl. auch: H94: 199f.), bereits sehr früh ansetzen.

In der Form *kuntêga''adä* läge dann eine Suffixverdoppelung vor, wobei die alte Form *kuntêga''a* analog zu *nadä* 'okolo'; *nIdä* 'na'; *čibédÄ* 'do'; *tagêdä* 'za' weiter gebildet wurde.

Morphosyntax

Zwischen Morphologie und Syntax ist die Kasussubstitution angesiedelt. Die Postpositionen ergänzen das Kasusystem besonders an zwei Stellen. So komplettieren sie zum einen die (offenbar) nicht flektierbaren Personalpronomen in den Lokalkasus, nicht nur im Nganasanischen sondern auch den anderen nord-samojedischen Sprachen. Besonders geeignet ist dabei die Postposition *na* 'k', die auch dem Comitativ zugrunde liegt (vgl. T79: 163f.; T66c: 447):

	NG	ENZ	
NOM	<i>mênê</i>	'ja'	<i>módi/mod'</i>
GEN	<i>mênê</i>	'menja'	<i>mod' siñ</i>
AKK	<i>mênê</i>	'menja'	<i>mod' si''</i>
DAT	<i>(mênê) nanê</i>	'mne'	<i>mod' noñ</i>
LOC	<i>(mênê) nanunê</i>	'u menja'	<i>mod' noneñ</i>
ABL	<i>(mênê) nagêtênê</i>	'ot menja'	<i>mod' nozoñ</i>
PRL	<i>(mênê) namêunê</i>	'po mne'	<i>mod' noonëñ</i>

Zum anderen übernehmen die Postpositionen dies auch bei den nicht-grammatischen Kasus eines Nomens mit Dualsuffix, so z.B. im folgenden nganasanischen Paradigma (vgl. T66b: 422):

NOM	<i>bigajkêj</i>	'dve reki'
GEN	<i>bigajki</i>	'dvuh rek'
AKK	<i>bikagi</i>	'dve reki'
DAT	<i>bigajki na</i>	'k dvum rekam'
LOC	<i>bigajki nanu</i>	'okolo dvuh rek'
ABL	<i>bigajki natê</i>	'ot dvuh rek'
PRL	<i>bigajki namênu</i>	'po dvum rekam'

Aber auch andere Postpositionen wie z.B. *bigajki kundi* 'v dve reki' u.a. sind dem Sinn entsprechend zu finden.

Syntax

Eine weitere wichtige Funktion der Postposition betrifft die Syntax. Denn obwohl das Tempus an ein finites Verb geknüpft ist, scheinen auch die gewöhnlich loka-

len Postpositionen einfache temporale Relationen ausdrücken zu können, z.B. bei:

<i>kouⁿder</i>	‘polden’	(T79:198,252)
<i>kičezê nerêny</i>	‘za mesjac’	(T73:258) [837]
<i>huoⁿnikanu</i>	‘v prežnee vremja,’	(SN2:109/23) [74]
<i>têndê tagê</i>	‘pozadi, mesto/za/posle/dal’še êtot’	(H94:78;139) [536]
<i>têndê tagêdâ</i>	‘za/posle/êtot dal’še’	(H94:77;139) [527]

(Anm.: Mit [^] bzw. _ werden Trennungen bzw. Zusammenziehungen, d.h. Korrekturen in der Quelle bezeichnet!)

Dabei liegt offenbar eine Umdeutung eines ursprünglich rein lokalen Ausdrucks wie z.B. *kou(n)der* von ‘mitten in der Sonne’ in eine temporale Funktion wie ‘mittags’ vor.

Eine Untersuchung über die Funktion der temporalen Partizipialkonstruktionen mit Postpositionen im Wogulischen (vgl. Skribnik 1996) kann hier auf das Nganasanische nicht übertragen werden, da sich im Nganasanischen das *tuo*-Partizip lediglich in Verbindung mit dem Dativ/Lativ (*Ntê*) als *-tundê* (+Px), z.B. *săzytyndêty* ‘kogda okončil’ (T79: 186), evtl. durch den Partitivus negativus *-mêtuma*“a mit dem *tuo*-Partizip des Sein-Verbs (*isâ* ‘byt’) *ičutê* (+Px), z.B. *tujmêzuma*“a *ičutê* ‘prežde čem prišli’ (K92: 77), findet.

Das Nganasanische nutzt im Gegensatz zum Wogulischen ein anderes Mittel zum Ausdruck der temporalen Relation zweier Handlungen, nämlich das flektierte bzw. unflektierte Verbalnomen meist in Verbindung mit Postpositionen. Hier sind vor allem das Verbalnomen auf *-xüⁿê/-büⁿê* mit und ohne Possessivsuffix (Px) (vgl. die Belege Kovalenkos 1992: 81ff.) sowie die seltener belegten Verbalnomen auf *-mu/-my* zu nennen (vgl. T79: 115). In Verbindung mit dem Verbalnomen auf *-xüⁿê/-büⁿê* finden sich die Postpositionen *xuonu* ‘posle’, *čübê* ‘do’ und *bazê* ‘s’.

Generell erfüllen sie demnach Nebensatzkonstruktionen. Sie stehen dabei in einem (genitivischen) Abhängigkeitsverhältnis, das nur durch ein mit Hilfe von genitivischen Possessivsuffixen ausgedrücktes Agens oder den am abhängigen Nomen auftretenden Stufenwechsel erkennbar wird, da der Genitiv (heute, mit wenigen offenbar erstarrten Ausnahmen wie z.B. *kou-n-der*) formal unbezeichnet ist. Das Possessivsuffix kann dabei eine betonende Funktion übernehmen oder unterschiedliche Handelnde in Haupt- und Nebensatz darstellen. Das Vorkommen einzelner nominativischer Possessivsuffixe (PxNom) wird hier auf einen Druckfehler (*mê* statt *nê*) zurückgeführt!

Es soll versucht werden, diese interessanten Nebensatzkonstruktionen (erstmalig möglichst) umfassend darzustellen. Dabei wird nur formale Vollständigkeit angestrebt, identische und parallele Belege werden nicht berücksichtigt, obwohl jedoch nach Quellen gewichtet wird. Die Originalübersetzung wurde nur in wenigen Fällen durch

eine (erläuternde) Übersetzung ins Deutsche ergänzt. Ziffern in eckigen Klammern verweisen auf Syntaxbelege, die hier auch angeführt sind.

Zunächst wäre die Postposition *bazê* anzuführen, die (bisher) nicht in lokalen Belegen nachgewiesen werden konnte. Es scheint sich dabei um Konstruktionen zu handeln, die eine Nachzeitigkeit der Haupthandlung darstellt, in der der erreichte Zustand jedoch noch andauert. Hierfür gibt es mit einer Ausnahme nur Belege bei Kovalenko (1992):

derêgimxi"ê bazê 'so vremeni zabolevanija' (K92: 85) [421]

tujxü"ê bazê 'so vremeni priezda' (K92: 85) [422]

soxabi"ê bazê 's teh por kak leg sneg' (K92: 85) [423]

ñuonê derêgimxi"ê bazê mênê nintym düotürê" basuzêdä 's teh por kak u menja zaboleta noga (= nogi moej zabolevanie so vremeni), ja ne hožu ohotit'sja' (K92: 85) [421]

giolêgi" tujxü"ê bazê numanañku" ñana"sanê toroukasuo sytyñ nanuntuñ 's teh por kak k nam priehali geologi (= geologi priezda so vremeni), molodež' rabotaet u nih' (K92: 85) [422]

sürü"soxabi"ê bazê dälý" česagimi"ê" [< česagimi] 's teh por kak leg sneg, dni stali holodnymi' (K92: 85) [423]

Belege für durch Possessivsuffixe (Px) erweiterte Konstruktionen:

mêlêmuxü"êni bazê 's teh por kak my possorilis'' (K92: 85) [424]

düzürxü"êtu bazê 's teh por kak on s-ezdil' (K92: 85) [425]

norudä mêlêmuxü"êni [< mêdêmuxü"êni] bazê nintymi bü" nänidä 's teh por kak vesnoj possorilis', my ne razgovarivaem drug s drugom' (K92: 85) [424: nachdem wir uns im Frühling gezankt hatten, sprachen wir beide nicht mehr miteinander.]

moskvatênu düzürxü"êtu bazê syty nikêty sylygal'čeny [< silygal'čeny] buo" 's teh por kak on s-ezdil v Moskvu, on ni s kem ne razgovarivaet' (K92: 85) [425]

Der einzige Beleg außerhalb Kovalenkos ist:

(1) *četo^b'íθo xō boud'üomu" to^ čüxō baθa, tono ñimynto kunda d'ötüra" tono munkutod'ä, kuñíni tono xöti" basumumbañuñ* 'prošlo sorok let s teh por, kak ty ne podnimalsja v svoju tajgu, gde ty obyčno ohotilsja' (06-SN2: 115/37) [322]

Der Beleg fällt besonders durch seine Kombination mit der Postposition *čübê* 'do' auf. Da der demonstrativpronominale Stamm *tê(-)* 'dieser' selbständig nicht (mehr) belegt

ist, muß er schon sehr früh mit *čubê* eine Verbindung eingegangen sein, die wiederum fehlinterpretiert und mit einer weiteren Postposition verbunden wurde.

Das für *bazê* gesagte, trifft im großen ganzen auch für den Lokativ der Postposition *xuonu* zu, nur daß hier die vorzeitige Handlung abgeschlossen erscheint:

tujhüöna huonu 'posle vozvraščenija moego' (SN2: 111/26) [170]

kuntubü"ê xuonu 'posle togo kak usnul' (K92: 85) [427]

moliptixi"ê xuonu 'posle togo kak zastrjal' (K92: 85) [428]

ňamakabü"ê xuonu 'posle togo kak poeli' (K92: 85) [426]

sêu"myênê xuonu 'posle vystrela moego' (T79: 115) [378]

(165) *tujhüöna huonu tyň hotarahäsy konysytary* 'posle moego vozvraščenija vy kupat'sja pojdete' (SN2: 111/26) [170: nach meiner Rückkehr geht ihr zum Baden \Lernen?\]

bëndê kuntubü"ê [*< këntubü"ê*] *xuonu mAzê kunsynê nisyê sylygałče sojbu* 'posle togo kak vse usnuli, v dome stalo tiho' (K92: 85) [427]

küzêtudä tujkêtum satêrê moliptixi"ê xuonu deňujče 'utrom prihožu posle togo, kak pesec zastrjal v kapkane' (K92: 85) [428]

nüo" ñamakabü"ê xuonu mênê nöptakasuom kidanä 'posle togo kak deti poeli, ja stala myt' posudu' (K92: 85) [426]

sêu"myênê xuonu deptu têu"o 'posle moego vystrela gus' vyletel' (T79: 115) [378: nach meinem Schießen flog die Gans fort]

Belege für durch Possessivsuffixe (Px) erweiterte Konstruktionen:

hozakab'üönduň huonu 'posle načala uroka' (SN2: 111/26) [171]

(166) *hozakab'üönduň huonu boňtiaθy šimäjmopty"e* 'posle načala uroka na ulice tiho stalo' (SN2: 111/26) [171: nach dem Beginn (ihres!) Unterrichts wurde es auf der Straße still]

Waren die Konstruktionen mit den Postpositionen *bazê* (ABL?) und *xuonu* (LOC) auf einen Kasus beschränkt, finden sich bei *čubê* sowohl (singulär) der Lokativ (*čuhany*) als auch der Allativ (*čibêdä*). Gewöhnlich steht jedoch die 'Grundform' *čubê*, die eine zeitlich eingegrenzte Handlung 'do/poka ne' ausgedrückt:

čibê šudä"müê '[do] kōnčit'sja' (H94: 44, 145) [167]

xiň"xi"e čuba "išö 'do večera byl' (SN2: 115/29) [319]

k'üzähü"ö čuba 'do utra' (SN2: 108/22) [36]

koptaxü"ê čubê 'poka ne pogas' (K92: 85) [430]

koptua (isä konybi"êty) čubê 'poka ne stanet vzrosloj [byt']' (K92: 86) [433]

<i>nemymxi"ê čübê</i>	‘[do] mater’ju stat’	(H94: 75, 146) [507]
<i>ñoxêbü"ê čübê</i>	‘[do] dojtí/dostič’	(H94: 66, 146) [401]
<i>siramxü"ô čübê</i>	‘do zimy’	(T73: 272) [885]
<i>süsübü"ê čübê</i>	‘poka ne končilis’	(K92: 86) [432]
<i>ñonêj" siramxü"ô čübê</i>	‘do sledujuščeje zimy’	(T77: 139)
<i>têñumxü"ô čübê</i>	‘do leta samogo’	(T73: 151) [489]
<i>tujxü"ê čübê</i>	‘poka ne [aus: do togo kak] pošel’	(K92: 85) [429]
<i>xojmêgimxi"ê čübê</i>	‘poka ne stemnelo’	(K92: 85) [430]
<i>hiñhi"ä čubo</i>	‘do večera’	(SN3: 3/5) [3]
<i>konybi"atʸ^ čubo</i>	‘[do stanovenija]’	(SN3: 25/30) [383]
<i>šüsübüê°</i>	‘poka ne končili’	(SN2: 120/41) [440]
<i>čuba koundermh"i"e" čubo</i>	‘do obeda’	(SN2: 115/29) [305]

tê: xirê mênêñunê šudä"müê čibê nintêbiamby" biari ‘s tem, čtoby do zaveršenija moego kamlanija oni ne ostavalis’ otkrytymi.’ (H94: 44) [167]

(313 [< 312]) *xiñ"xi"e čuba "isö d'edity kađanu* ‘do večera byl okolo otca’ (SN2: 115/29) [319: bis zum Abend war er bei seinem Vater]

(35) *ñerapfúk'ü" ña" xiñ"xie čuhany ñatázase xiñxiegata k'üzähü"ô čuba* ‘prežde šaman v večernee vremja šamanil s večera do utra’ (SN2: 108/22) [36: früher schamanisierte der Schamane während der Nacht, vom Abend bis zum Morgen]

myñ buodemu" [<buodemu] xojmêgimxi"ê čübê, tUnu" [< tUnu] kop-taxü"ê čübê ‘my razgovarivali, poka ne stemnelo, poka ogon’ ne pogas’ (K92: 85) [430]

tati nômte botugori" koptua isä konybi"êty čübê ‘étu devušku vyrastite, poka vzrosloj ne stanet’ (K92: 86) [433]

mAgê: diñizirñe degi"miê xuêntê: xursi"mia"ku nêñxê nY mazu" nemymxi"ê čübê xunsê"kuê ñuê daly, mI"nikê deñkêžezi! ‘moego krepkogo perevjazyvaniya pupoviny za razrezaniem posledovavšaja (= rodivšajasja posle razrezanija) plohon'kaja ženščina (=devuška) Hursimjaku do togo, kak stanet mater'ju čumov, izmeničivij božij den', poblizhe sjuda ogljanis'!’ (H94: 75) [504–509]

têndê deryzybinîñe, agusta"ku nY, (...), byrêtêtyñ nilutê ñoxêbü"ê čübê nilytyê dalyzêmê koturê, syrêzê ñuču"sutêrêku ‘esli êto ja ugadaju, (to) ženščinoj Avgustoj, (...), do dostiženija žizni v polnuju ih silu

(= do polnoj zrelosti i samostojatel'nosti) živoj den' (= dni žizni)
dlja menja Kotura i Syrada, kažetsja, otpustjat (ne otberut).' (H94:
66) [397–402]

êmê siêrmi ñonej" siramxü"ô čübê kojgumi 'ostavim êto delo do sledu-
jušchej zimy' (T73: 272) [885: wir (beide) lassen unser (beider)
Sachen noch zurück, bis es Winter geworden ist]

myñ düžütuliêmu" bitizini süsübü"ê čübê 'my streljali, poka ne končilis'
patrony' (K92: 86) [432]

têñumxü"ô čubê êmny nily"syzêm nândytym 'do samogo leta budu zdes'
žit', kažetsja (pohože, čto budu žit' zdes' do samogo leta)' (T73:
151) [489: bis zum Sommer werde ich hier offenbar leben]

syry tujxü"ê čübê syty xüoti kolyzysyê 'do togo kak pošel led, on vse
vremja rybačil' (K92: 85) [429]

*myñ buodemu" [< buodemu] xojmêgimxi"ê čübê, tUnu" [< tUnu] kop-
taxü"ê čübê* 'my razgovarivali, poka ne stemnelo, poka ogon' ne
pogas' (K92: 85) [430]

(2) *θ'ajba ñinyd'e" küzatund' agata hiñhi"ä čubo baθukêndu"* 'sem'
brat'ev s utra do večera ohotit'sja hodili' (SN3: 3/5) [3: die sieben
Brüder jagten vom Morgen bis zum Abend \pfl egten zu jagen?]

(48) *tati ñömta botugora koptua"iśä konybi"aty^čubo* 'êtu devočku
vyrastiš', devuškoj, poka ne stanet' (SN3: 25/30) [383: dieses
Mädchen (Kind) sollst du großziehen, bis es Mädchen (zu einem
Mädchen) wird (herangewachsen ist)]

(119) *myñ düžütüliêmu", bonDika"j b'itiziñi süsübüê° čubo* 'my stali
streljat', poka ne končili vse patrony' (SN2: 120/41) [440: wir
würden schießen, wenn nicht alle Pfeile ausgehen würden]

(299 [<298]) *kou^ñ^d'ermh'i"e čuba ñuój" kal'čä tunty ñisye
d'ery"ma"* 'do obeda ni odna lisa ne popalas' (SN2: 115/29) [305:
bis zum Mittag wurde nicht ein Fuchs gefangen (?)]

Belege für durch Possessivsuffixe (Px) erweiterte Konstruktionen:

bêjkÜmtübü"êtê čubê '[do starenija]' (H94: 47, 146) [202]

tujxü"omê čubê [PxNom!?] 'do prihoda moego' (MU86: 36) [331]

xämêbi"ênê čübê 'do teh por poka ne zadyhat'sja stal' (K92: 86) [434]

d'ähorabü"ötu^ čuba '[do] dokrasna' (SN4: 175/176) [491]

čenyntyhi"ettyñ čubo 'pust' privyknut' (SN3: 38/45) [589]

kotubü"ënë řübē 'do toho kak ja ubil' (H94: 220)

biantimia"ku, bArbēmē, ēmē mazajča" xorü" nanu bējkŮmtübü"ēiē čübē nēndi"sytē ixününtē, mujmu buēzu xonyjxuambuñ
'Bjantimjaku, moj hozjain, s licami ētih gostej do tvoego starenija raz tebe prednaznačeno stojat', zavestnoe slovo ty, govorjat, deržiš' pri sebe.' (H94: 47) [200–204]

mēnē tujxü"omē [PxNom!?] čübē ñaxu niny nanu nilydiēgēj 'do moego prihoda sestra s bratom vdvoem žili' (MU86: 36) [331: bis zu meiner Ankunft lebten sie beide, die Schwester zusammen mit dem Bruder]

mēnē xojkudüom xümēbi"ënë čübē 'ja bežal do teh por, poka ne stal zadyhat'sja' (K92: 86) [434: ich ging bis zum Außer-Atemkommen]

(1) *baθa tU"kund'i čihī"em d'āhorabü"ötu^čüba* 'železo ogon' topil dokrasna' (SN4: 175/176) [491: ich schmolz das Eisen im Feuer bis zum Rotwerden]

(103) *čenyntyhi"ettyñ čubo θejmyčā čenyntibitiñ kattarađa – horata^đaziküñi nonđiθyta ninynta mā*", (...) 'pust' privyknut tvoi glaza, a kogda privyknut k svetu, naprotiv tvoego lica budet stojat' tvoego brata čum, (...) (SN3: 38/45) [589: gewöhne deine Augen an das Licht, wenn du dich daran gewöhnt hast, wird deinem Gesicht gegenüber deines Bruders Zelt stehen, (...)]

Eine interessante, wahrscheinlich stilistische Variante ist der Allativ von *čübē*:

diēgēlxi"ē čibēdĀ 'do obernut'sja' (H94: 39;146) [107]

ñēlilebi"ē čibēdĀ 'do osilit'; pobedit'; pereborot'' (H94: 97;146) [773]

dendilebi"ē čubēdĀ 'do spravit'sja moč'; sposobnym byt'; silah, v' (H94: 87;146) [655]

sejmy"xi"ënë čubēdĀ 'do toho, kak ja vižu' (H94: 76, 146) [521]

ñonēi" diēgēlxi"ē čibēdĀ, ñamajčumē bl" xüē 'do toho, kak on snova vozvratitsja, do devjanostogo goda' (H94: 9) [107f.]

nĀgēi" deryzybininē, xotēryē byzē kuru xiñga"iletēbaxurē labsēkē: katarā"ku, byrēnty ñēlilebi"ē čibēdĀ 'esli ja horošo ugadaju, to Vodnogo Byka Xotaryē ty, govorjat, budeš' ispol'zovat' kak podušku mladšim Kataraku do obretenija polnoj sily.' (H94: 97) [769–773]

byrênty dendilebi"ê čubêdĀ mltê: katara"ku, kou kobtua nimti nim-tidiêdeê, ... 'do ego vhoždenija v polnuju silu (radi) bližnego (= sledujuščego za nim v sem'e) Kataraku, imja ktoromu dano dočer'ju solnca, ...' (H94: 87) [655ff.]

sejmy"xi"ênê čubêdĀ, laza"muêmtê ñaza"si"sā, ... 'do toga, kak ja uvižu, tvoj obrubok ispol'zuja v kačestve uprjažnogo olenja, ...' (H94: 76) [521f.]

Mit einem (zudem unklaren) Lokativ findet sich nur der folgende Beleg:

xiñ"xie čuhany 'v večernee vremja' (SN2: 108/22)

(35) *nerap'tuk'û" ña" xiñ"xie čuhany ñatsázase xiñ'xiegate k'üzāhū"ô čuba* 'prežde šaman v večernee vremja šamanil s večera do utra' (SN2: 108/22) [36: früher schamanisierte der Schamane während der Nacht, vom Abend bis zum Morgen]

Zwar gibt die Zahl der jeweiligen Belege einen Anhaltspunkt über die Häufigkeit der einzelnen Postpositionen. Über ihren Gebrauch kann man sich jedoch erst durch die Berücksichtigung und den Vergleich konkurrierender Konstruktionen Klarheit verschaffen. Hierfür bietet sich der Stamm *tu(j)-* 'priiti' an, der nicht nur mit jeder der angeführten Postpositionen belegt ist, sondern auch Belege ohne Postpositionen, so dem Nominativ (*tujxū"omê*), dem Allativ (*tujxū"êdā*) und dem Ablativ (*tujxū"êgêtety*) aufweist:

tujxū"ê bazê 'priezda so vremeni' (K92: 85) [422]

tujhūōna huonu 'posle vozvraščeniya moego' (SN2: 111/26) [170]

tujxū"ê čübê 'poka ne pošel; do toga kak' (K92: 85) [429]

tujxū"omê [PxNom?!] čübê 'do priezda moego' (K92: 18) [12]

tujhūōna čubad'ā 'do vozvraščeniya moego' (SN2: 111/26) [168]

tujxū"omê 'kogda ja prišla' (MU86: 34) [293]

tujxū"êdā 'k priezdu' (K92: 81) [398]

tujxū"êgêtety 'prohoždenie ot ego' (K92: 84) [418]

giolêgi" tujxū"ê bazê numanañku" ñana"sanê toroukasuo sytyñ nanun-tuñ 's teh por kak k nam priejali geologi (= geologi priezda so vremeni), molodež' rabotaet u nih' (K92: 85) [422]

(165) *tujhūōna huonu tyñ hotarahäsy konysytary"* 'posle moego vozvraščeniya vy kupat'sja pojdete' (SN2: 111/26) [170: nach meiner Rückkehr geht ihr zum Baden \Lernen?]

syry tujxū"ê čübê syty xüoti kolyzysyê 'do toga kak pošel led, on vse vremja rybačil' (K92: 85) [429]

syty ñomtütü mēnē tujxü"omē [PxNom?!] čübē 'on sidel do moego priezda' (K92: 18) [12]

(163) *mona tujhüöna čubad'ä sylygal'če ñiñry" ñölhoθu" dāzatu* 'do moego vozvraščeniya k sebe nikogo ne vpuskajte' (SN2: 111/26) [168: bis zu meiner Rückkehr laßt niemanden für sie hinein]

bol'nisēdā mēnē tujxü"omē lekyr kuntagaj mēnē sañursüo 'kogda ja prišla v bol'nicu, vračiha dolgo menja smotrela' (MU86: 34) [293]

mēnē ñäntumē tujxü"ēdä myñ konysytēmy" [< konysytēm] mendäe mAtē 'k priezdu moego syna (= moj syn moj k priezdu), my perejdem v novyj dom' (K92: 81) [398]

syry tujxü"égētēty nemēmē xüoti dāryzysiē 's teh por, kak pošel led, mat' vse vremja bolela (= led prohoždenie ego ot mat' moja vse vremja bolela ona)' (K92: 84) [418]

Es wird an den Beispielen von *tujxü"égētēty* (ABL + Px), *tujxü"ēdä* (ALLAT) und *tujxü"omē* (NOM + Px) deutlich, daß die Verwendung von *bazē* und *čübē* in diesen Funktionen dem allgemeinen Kasusgebrauch vergleichbar ist.

Ergänzend und kontrastiv lassen sich auch Formen mit dem Verbalnomen auf *-mu/-my* für diesen Stamm belegen, leider ohne Postpositionen, zwar mit dem Prolativ, nicht jedoch mit den bei Tereščenko erwähnten Ablativ-Formen:

myñ tumomu" 'v kotoroe my ehali' (K92: 81) [394]

tumomtē '(čto) ty včera priehal' (K92: 80) [392]

tujmomēnu" 'pro moj priezd' (MU86: 17) [326]

myñ tumomu" koruzē byzē bêra^nē isüo 'selo, v kotoroe my ehali, bylo na beregu reki (= my hoždenie naše selo ih na beregu reki bylo)' (K92: 81) [394]

mēnē nemymē [<nämēmē] derusuo tēnē talo tumomtē 'mat' moja ne znala, (čto) ty včera priehal (= priezd tvojj)' (K92: 80) [392]

syty dindisuo tujmomēnu 'on uslyšal pro moj priezd' (MU86: 17) [84: er hörte von meinem Kommen]

dindixi"ēzy tujmomēnu" tamäny" [< taläny"] tusüo 'kak tol'ko on uslyšal, čto my priehali, srazu prišel' (MU86: 36) [326: als er von unserer Ankunft hörte, kam er sofort]

Es zeigt sich also, daß auch das Verbalnomen *-mu/-my* in den Kreis der Nebensatzkonstruktionen gehört. Tereščenko kennt hier nur die Verbindung des Verbalnomens auf *-mu/-my* + ABL (1979: 115). Hierdurch wird ein Handlungsziel bezeichnet, oben-

drein mit einer implizierten Verneinung. Obwohl sie -"muo/-"myê als anderes Suffix mit der Bedeutung einer vom betreffenden Ort ausgehenden Handlung ansieht, dürfte es sich um eine Variante bzw. Ableitung zu -mu/-my handeln:

<i>képtuamugêtê</i>	‘čtoby ne pogas’	(T79: 115)
<i>kêntymygêtê</i>	‘čtoby ne ozjab’	(T79:115)
<i>bümügêtêtê</i>	‘čtoby ty ne uehal’	(T79: 116) [383]
<i>sêumygêtêtê</i>	‘čtoby tvoј vystrel ego’	(T79: 116) [384]
<i>nijkumugêtê</i>	‘čtoby ne potet’	(T79: 116) [385]
<i>xymmygêtêty</i>	‘čtoby ne ispugas’	(T73: 262) [856]

bümügêtêtê tAče nōčipty"em ‘čtoby ty ne uehal, ja otpustil tvoih olenej’
(T79: 116) [383: damit du nicht fortgehst, lasse ich deine Rentiere frei]

sêumygêtêtê kuntêga"a isüo ‘on nahodilsja sliškom daleko, čtoby tvoј vystrel ego dostig’ (T79: 116) [384: er war (zu) weit (weg), daß du ihn treffen könntest]

nijkumugêtê xi"êkâli dôžürxü" nĀgê ‘čtoby ne potet’, nado hodit’ bez sovika’ (T79: 116) [385: es ist gut ohne Sovik zu gehen, um nicht zu schwitzen]

ny nüo xymmygêtêty syty dŭrymysy säzy"e ‘čtoby devočka ne ispugas’, on končil rasskazyvat’ (T73: 262) [856: damit das Mädchen sich nicht fürchtet, hörte er auf zu erzählen]

Am Beispiel des Stammes *sêu-/sêj-* läßt sich eine Verbindung der -mu/-my-Konstruktionen zu denen mit den verschiedenen temporalen Elementen wie dem Verbalnomen auf -xü"ê/-bü"ê und Postpositionen aufzeigen, da hierfür auch ein postpositionaler Beleg existiert:

<i>sêj"xü"ôrê</i>	‘streljal ty, kogda’	(T79: 261) [1200]
<i>sêumygêtêtê</i>	‘vystrel ego dostig, čtoby tvoј’	(T79: 116)
<i>sêu"myênê xuonu</i>	‘posle vystrela moego’	(T79: 115) [378]

turku takêzê sêj"xü"ôrê mênê kasadıoñ dizu ‘kogda ty streljal iz-za ozera, menja čut’ ne zastrelil’ (T79: 261) [1200: dein Schießen von hinter dem See, schieß nur nicht auf mich]

sêu"myênê xuonu deptu têu"o ‘posle moego vystrela gus’ vyletel’ (T79: 115) [378: nach meinem Schießen flog die Gans fort]

Bisher in der Literatur wenig beachtet, aber ebenfalls in diesen Problemkreis gehören die beiden postpositionalen Formen *bêjtê* (ABL) und *bêjmêny* (PRL). Sobanski behan-

delt sie neben anderen, z.B. *čúbé* als substantivischen Ausdruck für 'Zeit'. Dem scheint zunächst die Grundbedeutung des Stammes *bêu-/bêj-*, nämlich der Ausdruck einer „Bewegung“ entgegen zu stehen. Er gehört jedoch offenbar zu den vereinzelt wortartambivalenten Stämmen des Nganasanischen, da er sowohl verbal ('perejti/ projti') als auch nominal ('perehod') wie bei *bêjtê* und *bêjmêny*, vorliegen kann.

Tatsächlich läßt sich bei ihnen eine gewisse temporale bzw. adverbale Affinität in Verbindung mit Tages- und Jahreszeiten feststellen:

däly[^] bêjtê ' [v] [<na] dnja' (T73: 253) [796]

xI[^] bêjtê ' [v] noč' (T73: 276) [902]

êmê sêñkutuo ñojbuoza nâkêli "êmi sizi *däly[^] bêjtê* 'étu tjaželuju rabotu my-2 vzjali na dva dnja' (T73: 253) [796: wir (beide) nahmen diese schwere Arbeit für zwei Tage (auf uns?)]

mazajčü tujčütê sêñkêlêsinî " *xI[^] bêjtê* 'posle priedza gostja perenočevali noč' (T73: 276) [902: nachdem der Gast angekommen war, übernachteten sie während der Nacht]

däly bêjmêny 'celyj den'' (FN3b: 37/39) [9]

xi[^] bêjmêny 'v tečenie noči' (T73: 264) [861]

sürü bêjmênu 'vsju zimu' (T79: 202) [901]

têñê bêjmêny 'za celoe leto' (T79: 261) [1206]

noru bojmány 'v tečenie vesny' (SN2: 115/29) [320]

hüa " *bojmany* 'v tečenie vremeni' (SN2: 108/23) [62]

däly bêjmêny babij tanerise 'celyj den' gonjalsja za dikimi olenjami' (FN3b: 37/39) [9: während des ganzen Tages folgte er den Rentieren]

bêndä najbêgê xi[^] bêjmêny nera "a xezytysyêmy" 'v tečenie vsej dlinnoj noči my šli tol'ko vpered' (T73: 264) [861: während der ganzen langen Nacht gingen wir vorwärts]

Auch bei Mikola (1970) finden sich Belege für eine temporale Verwendung in Verbindung mit dem Verbalnomen auf -*mu/-my* + Px, durch die sich eine Verbindungslinie zum Verbalnomen auf -*xü*"ê/-*bü*"ê ziehen läßt:

ñilymyntyñ bê'jmêny 'folyamán életük' (M70: 68/68) [3]

hošitêmenty bê'jmêny 'folyamán verése' (M70: 68/69) [12]

lañürmüntü bê'jmêny 'alatt kiabálása' (M70: 68/69) [13]

(2) *ñilymyntyñ bê'jmêny têndê mé'untê'ntuñ koly kêmüzügêtu* " *h[^]akyzitiñ [h[^]akyzitiñ] musykandy* " 'életük folyamán halat fogtak és jukolt készítették ezen a földjükön' (M70: 68/68) [3]

- (11) *hošitēmēnty bē'jmēny kūrégē banaizē* 'amíg verte (verése folyamán) teljesen elfáradt' (M70: 68/69) [12]
- (12) *lañürmüntü bē'jmēny d'amozu kūrégē šíñi"ē* 'kiabálása alatt a hangja teljesen elveszett' (M70: 68/69) [13]

Nicht zuletzt durch die Formen Mikolas läßt sich der (relativ neue) „postpositionale“ Stamm *běj-* eindeutig den Postpositionen zuordnen. Denn wir haben Berührungspunkte beim Kasus, bei den Postpositionen (als Kasusmodifikation) und im Punkt der Verbalnomen.

Zusammenfassung

Für den Gebrauch der Verbalnomen ergibt sich anhand des untersuchten Materials folgendes Schema:

Nominativ	mit Postposititon	mit Kasus (Cx)
	<i>tujxü"ē bazē</i>	<i>tujxü"ēdä</i>
	<i>tujxü"ē čübē</i>	<i>tujxü"ēgētēty</i>
	<i>tujhüöna čubadä</i>	
	<i>tujhüöna huonu</i>	
<i>tujxü"omē</i>		
<i>sěj"xü"örē</i>		
	<i>sēu"myēnē xuonu</i>	<i>sēumygētētē</i>
	<i>lañürmüntü bē'jmēny</i>	

Es läßt sich zusammenfassend feststellen, daß sich die Postpositionen zwar im Rahmen und in der Nähe der Kasus (be)finden, dabei jedoch weiterhin ihre Unabhängigkeit bewahren. Sie sind zwar von Natur aus (meist) lokal, erhalten aber durch Umdeutung resp. Verbindung mit einem Verbalnomen temporale Funktion. In diesen Fällen konkurrieren sie mit den Kasus. Daß die Temporalität nicht eigentlich mit der Postposition verknüpft ist, kann man anhand nominativischer Verbalnomen erkennen, die ebenfalls temporale Funktion erfüllen. Eine temporale Affinität findet sich allein bei postpositionaler Verwendung des Stammes *běj-/bēu-* evtl. *bazē*.

Auf jeden Fall stellt die Postposition einen wichtigen Faktor in diesen Konstruktionen dar. Denn es werden nicht alle (potentiell möglichen) Kasus im Zusammenhang mit den Postpositionen verwendet (und umgekehrt), sondern offenbar nur ganz bestimmte:

Kasus (Cx)	Postposition
—	<i>čübē</i>
DAT/LAT	<i>bējtē</i>
ALLAT	<i>čibēdä</i>

LOC	<i>xuonu</i> <i>čuhany</i>
ABL (?)	<i>bazê</i>
PRL	<i>bêjmêny</i>

Dies weist darauf hin, daß die Semantik der Postpositionen in diesen Konstruktionen wahrscheinlich eine ebenso wichtige Rolle spielt wie die Kasus. Dies „disqualifiziert“ die Postpositionen des Nganasanischen als Hilfswörter und begründet ihre Stellung als selbständige Wortart neben Nomen, Pronomen, Adverbien u.a.

Obwohl die meisten Postposition bzw. ihre Stämme uralischen bzw. samojedischen Ursprungs und somit sehr alt sind, zeigen die einzelnen samojedischen Sprachen nicht unerhebliche Abweichungen, aber auch Parallelen. Bei der Zu- und Einordnung der Postpositionen scheint es deshalb nach wie vor Schwierigkeiten zu geben, wobei hier nur die „temporal“ relevanten Postpositionen berücksichtigt werden konnten.

Als unerläßlich für die Temporale Konstruktion erwiesen sich die Verbalnomen auf *-bü"ê/-xü"ê*, *-mu/-my* bzw. *-my"ê* (+Px), also sowohl mit als auch ohne Postpositionen, wodurch die Rolle der Postpositionen relativiert wird.

LITERATURVERZEICHNIS

- Castrén, M. A. ; Schiefner, A. (Hrsg.) 1854: *Grammatik der samojedischen Sprachen*. St. Petersburg.
- Castrén, M. A. ; Schiefner, A. (Hrsg.) 1855: *Wörterverzeichnisse aus den samojedischen Sprachen*. St. Petersburg.
- FN3b = Kazys Labanauskas (Red.) 1992: *Folklor narodov Tajmyra 3: Nganasanskij folklor*, Dudinka, Tajmyrskij Okružnyj Centr Narodnogo Tvorčestva.
- Hajdú, Péter 1968: *Chrestomathia Samoiedica*, Budapest, Tankönyvkiadó (Darin: III. Szölkup chrestomathia, 121–193.)
- H94 = Nadežda Kosterkina–Evgenij A. Helimskij 1994: *Malye kamlanija bol'sogo šamana*, in Evgenij A. Helimskij. (Red.): *Tajmyrskij étnolingvističeskij sbornik*, 17–106. [Nebst: Evgenij A. Helimskij (Comp.): *Ukazatel' slov tekstam kamlanij*, 107–146.] Moskva, Rossijskij Gos. Gum. Universitet.
- Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz: gemeinsamojedische Etymologien = Castrenianumin toimitteita 17*, Helsinki.
- Kovalenko, N. N. 1992: *Infinitnye formy glagola nganasanskogo jazyka*, Novosibirsk, Nauka.

- Kuznecova, A. I. – E. A. Helimskij – E. V. Gruškina 1980: *Očerki po sel'kupskomu jazyku: Tazovskij dialekt 1*, (Publikacii otdelenija strukturnoj i prikladnoj lingvistiki: Ser. monografij 8), Moskva, Izd. Moskovskogo Universiteta.
- Mikola Tibor 1970: Adalékok a nganaszan nyelv ismeretéhez (Materialy k zapasu poznanij o nganasanskom jazyke), *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 59–93.
- Mikola, Tibor 1975: *Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)*, kand. Diss., Budapest, MTA.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen, in D. Sinor ed.: *The Uralic languages: description, history and foreign influences*, Leiden–New York–København–Köln, Brill, 219–263.
- MU86 = M. I. Čeremisina (Compiler)–N. N. Kovalenko (Compiler) 1986: *Metodičeskie ukazanija k kursu Obščee jazykoznanie (na materiale nganasanskogo jazyka)*, Novosibirsk, Novosibirskij Gos. Univ. im. Leninskogo Komsomola.
- SN2 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa 2. Ng.: 107–123*. Sammler: E. P. Nojfel'd [=Bol'dt]: 107–115; Petrovskaja, L. S.: 115–123. – Tomsk, Izd. Tomskogo Univ., 1976.
- SN3 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa 3. Ng. 3–54*. Sammler: Mačkinis, E. I.: 3–48 [1–5]; Stoljarova, A. K.: 48–54 [6–7]. – Tomsk, Izd. Tomskogo Univ., 1980.
- SN4 = *Skazki narodov Sibirskogo Severa 4. Ng. 159–177*. Sammler: Stoljarova, A. K.: 159–175 [1–5]; Bol'dt, E. P.: 175–177 [6–8]. – Tomsk, Izd. Tomskogo Univ., 1981.
- Scribnik, E. K. 1996: Die temporalen Partizipialkonstruktionen mit Postpositionen im Wogulischen, *Studia Uralica Upsaliensia* 26, 299–309.
- Sobanski, Florian (in Vorbereitung): Substantivische Ausdrücke für 'Zeit' im Nganasanischen, in: *Europa et Sibiria*.
- T66a = Tereščenko, Natalija M. 1966: Samodijskie jazyki, in Vasilij Lytkin (Red.): *Jazyki Narodov SSSR 3*, Moskva, Nauka, 363–375.
- T66b = Tereščenko, Natalija M. 1966: Nganasanskij jazyk, in Vasilij Lytkin (Red.): *Jazyki Narodov SSSR 3*, Moskva, Nauka, 416–437.
- T66c = Tereščenko, Natalija M. 1966: Ėneckij jazyk, in Vasilij Lytkin (Red.): *Jazyki Narodov SSSR 3*, Moskva, Nauka, 438–457.
- T73 = Tereščenko, Natalija M. 1973: *Sintaksis samodijskich jazykov: prostoe predloženie*, Leningrad, Nauka.
- T77 = Tereščenko, Natalija M. 1977: O prirode služebnyh slov v nganasanskom jazyke, *Voprosy finno-ugorskoj filologii* 3, 137–152.
- T79 = Tereščenko, Natalija M: *Nganasanskij jazyk*, Leningrad, Nauka.
- UEW = Rédei, Károly (Red.) 1988–1991: *Uralisches etymologisches Wörterbuch 1: Uralische und finnisch-ugrische Schicht; 3: Register*, Budapest, Akadémiai.

MEGJEGYZÉSEK A NGANASZAN NÉVUTÓK MORFONOLÓGIÁJÁHOZ ÉS SZINTAKSZISÁHOZ

MICHAEL KATZSCHMANN

A tanulmány témája a nganaszan névutórendszer, a névutó helye a szófajok között, különös tekintettel azokra a jegyeire, amelyek a határozószóhoz közelítik, illetve attól elhatárolják, valamint az ezzel kapcsolatos problémák. A névutók száma folyamatosan nő (*bajta* (Dat.) 'v', ill. *bajmāny* (Prol.) 'v tečenie', *baza* (Abl?) 'so vremeni', *čüba* 'do', *kome* (orosz jövevénytől?) 'krome') emellett pedig az újabb (és régebbi) keletkezésű névutók segítségével a hagyományos esetmegfeleléseken (*bigajki na* 'k dvum rekam') és esethelyettesítéseken túl ((*māna*) *nana* 'mne') teljes temporális mellékmondat-szintagmák is képezhetők.

A tuo-participiumtól eltérően (*säzytyndaty* 'kogda okončil', *tujmazuma* "ičutä 'prežde čem prišli') a *χuonu* 'posle', *čüba* 'do' és *baza* 's' névutók főképpen a -*χü*"*ä*-*bü*"*ä* + Px végződésű deverbális névszókkal együtt alkotnak egy szerkezetet. Ezek azonban nominatívuszi alakban (*tujχü*"*äma* 'kogda ja prišla'), más esetben (pl. ablatívuszban: *tujχü*"*ägatäty* 'prohoždenie ot ego'), valamint névutókkal (*tujχü*"*ä baza* 'so vremeni priezda') is állhatnak, s ebben hasonlóságot mutatnak a ritkán előforduló -*mu*/*my* (+ Px) végződésű deverbális névszókkal, melyek általában ablatívuszban állnak: *bümügätä* 'čtoby ty ne uehal'. Léteznek azonban olyan névutós szerkezetek is, mint pl.: *n'ilymnytyj bajmāny* 'életük folyamán'. A -"*muol*/"*myä* és *säu*"*myäma χuonu* 'posle vystrela moego' szerkezetek pedig azt bizonyítják, hogy a -"*muol*/"*myä* és a -*mul*-"*my* végű deverbális névszók összefüggésben állnak egymással.

A nominatívuszban álló deverbális névszó alapján felismerhetjük, hogy a temporalitás tulajdonképpen nem a névutóhoz kötődik. Mindazonáltal bizonyos (képzett) névutók használata arra utal, hogy ezek a temporális szerkezetek fontos tényezői, szemantikájuk szerepe tehát igen jelentős, mivel az egyes esetragok közvetlenül a deverbális névszóhoz is kapcsolódhatnak. Ezért a névutót mint szófajt (esetleg az adverbiumok szintjén) a névszók, névmások, igék stb. mellett önálló hely illeti meg.

INKLUZÍV SZEMÉLYES NÉVMÁS A FINNUGOR NYELVEKBEN? VOTJÁK *ми ~ асьмеос*

KOZMÁCS ISTVÁN

Az általánosan elfogadott vélemény szerint az egymással oppozícióban lévő *inkluzív* és *exkluzív* személyes névmások csak Közép- és Dél-Kelet Ázsia, Óceánia, Ausztrália, Amerika, Afrika nyelveiben találhatók. A finnugor, török és indo-európai nyelvek nem tartoznak az inkluzív és exkluzív személyes névmásokat használó nyelvek közé.

Matti Larjavaara is így nyilatkozik a finn deixisről írott munkájában Majtinskaja-ra hivatkozva (Larjavaara 1990: 71, 306; Majtinskaja 1969: 162–163). Maga Majtinskaja egy későbbi összefoglaló jellegű munkájában külön pontban azt említi ugyan, hogy a mordvinban van inkluzív személyes névmás, de az ott említett alakok láthatóan csupán egy módosító szó értékű partikulával vannak ellátva, s nem inkluzív személyes névmások, jelentésük ‘én is’, ‘te is’ stb (Majtinskaja 1979: 191–192). Honti a számjelölésről írott munkájában nem tér ki a névmások inkluzív–exkluzív megkülönböztetésre (Honti 1997: 1–126).

Larjavaara a már említett helyen a finn személyes névmások tárgyalásakor Majtinskaja (1969: 164) és Anderson–Keenan (1985: 263–264) nyomán felsorolja az ausztráliai vororo nyelv ‘mi’ névmásainak hat különböző jelentésszerkezetét:

- (1) *mi* = én + te
- (2) *mi* = én + ő
- (3) *mi* = én + te + te/ő
- (4) *mi* = én + ő + ő
- (5) *mi* = én + te + te/ő + te/ő (+... + te/ő)
- (6) *mi* = én + ő + ő + ő (+ ... + ő)

Az (1) és (2) duális, a (3) és (4) triális, az (5) és (6) plurális névmás.

A magyarban, (miként a finnben és sok más nyelvben) ahogy várható, egyetlen *mi* személyes névmás szolgál ennek a hat lehetséges jelentésnek a kifejezésére. Nincs külön, a hallgatót magába foglaló ill. kizáró többes szám első személyű személyes névmás. A magyarban (finnben stb.), mint duálist és triálist nem ismerő nyelvben, a ‘mi’ névmásnak tkp. négy jelentése van, mivel *ti* = *te* + *te* ill. *ti* = *te* + *ők*(*k*). Így a *mi* ‘mi’ fejezi ki a (3) *én + te + te/ők*, ill. az (5) *én + te/ti + ők* jelentést is. (a fenti számjelölésekkel):

- (1) *mi* = *én* + *te*
 (2) *mi* = *én* + *ő*
 (3) és (5) *mi* = *én* + *ti*
 (4) és (6) *mi* = *én* + *ők*.

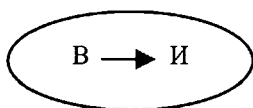
A négy jelentés között nyelvi és nyelven kívüli eszközökkel lehet különbséget tenni. A magyarban például:

- (1) *Mi is menjünk?* (a megszólítottra nézve vagy mutatva = inkluzív 'mi')
 (2) *Mi is menjünk?* (tőled kérdem, s az ajtóban álló barátomra mutatok = exkluzív 'mi')
 (3) *Veled együtt hárman megyünk.*
 (4) *Mi (akiket itt látsz) hárman megyünk hozzád v. hozzátok.*
 (5) *Ha te is jössz, akkor mi is mindannyian megyünk.*
 (6) *Mi mindannyian megyünk hozzátok.*

Ez a helyzet a többi finnugor nyelvben is. A permi ágba tartozó udmurt azonban, eltérően a többi finnugor nyelvtől, meglepetéssel szolgál. Lássunk néhány példát arra, hogyan fejezi ki az udmurt a 'mi'-t.

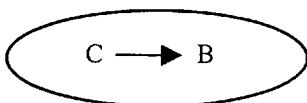
(Л Лена, И Иван, В Виктор, С Сергей) Az udmurt névmások után zárójelben a vororo megfelelő száma.

- (7) *мон + тон = (1) = асьмеос*

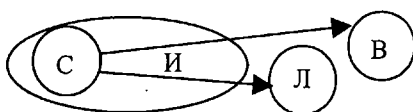
Иван, асьмеос чуказе ку пумиськом?
Иван, асьмелэн чуказе кыче нунал?

- (8) *мон + тон = (1) = асьмеос*

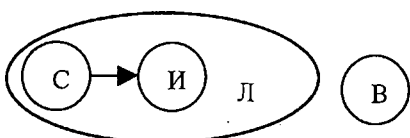
Асьмеос, Виктор, со объект сярысь кӧня ке вераським вал ук, ни, озьы-а?

- (9) *мон + со = (2) = ми*

Толон Иванэн пумиськи.
Собере ми Карамас-Пельгае ветлӧм.
Ми удмуртъёс ӧвӧл ук, кытысь (ми) сое тодом?

- (10) *мон + тон + со = (3) = асьмеос*

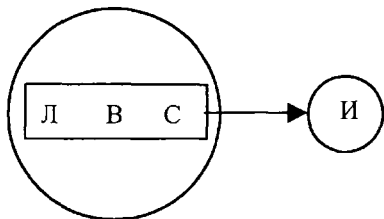

(Иван, Лена но мон гуртысь бертӧм. Виктор юа: ку бертӧды?)

Иван, асьмеос туннэ кӧня часэ гуртысь бертӧм?
(Иван: Мон зуч, сое уг тодӧськы. Тон тодӧськод-а?)

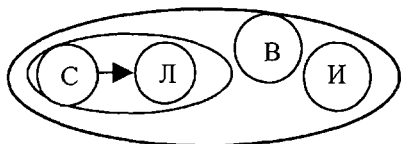
Асьмеос удмуртъёс ӧвӧл ук, кытысь сое (асьмеос) тодом?

(11) мон + со + со (= мон + соос) = (4) = ми

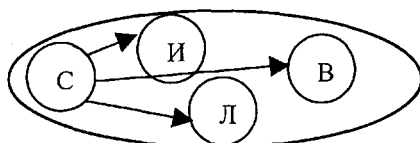
Улчаын Ленаен но Викторен пумиськи.
Иван, ми чўказе библиотекае мынїськом,
тон мынод-а?
Иван, милям чўказе удмурт кыляя урокмы
библиотекаын луоз.

(12) мон + тон + со + ... + со (= мон + тон + соос) = (5) = асьмеос

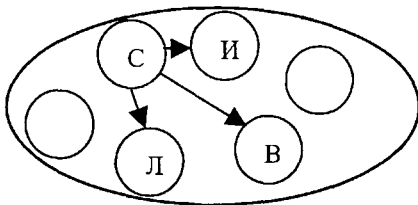
(Лена дышетїсь.)
Лена, асьмеос ку та темаез ортчом?

(13) мон + тон + тон + тон (= мон + тїй) = (5) = асьмеос

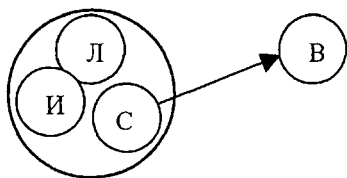
Асьмеос туннэ сур юом-а, ум-а?
Асьмеос та ужез оскомы Викторлы. (vö. 10.)

(14) мон + тон + тон + тон + со + ... + со (= мон + тїй + соос) = (5) = асьмеос

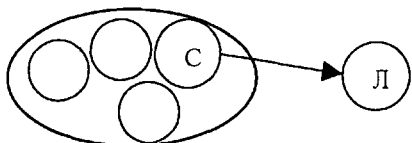
(Урокын дас адями пуке. С, Л, В но И
верасько.)
Асьмеос туннэ объектэз ортчомы.

(15) мон + со + со + ... + со (= мон + соос) = (6) = ми

Ульчаысь Викторен пумиським.
– Ми (Лена, Сергей но Иван) туннэ сур
юыны малпаськом.
Виктор оломар вераз.
– Ми та ужез оскомы тыныд.

(16) мон + со + со + ... + со (= мон + соос) = (6) = ми

(Лена дышетїсь.)
Лена, ми туннэ урокмы дась өвөл.

A példákból láthatóan az udmurtban két, egymással oppozícióban lévő P11 névmást találunk. A *mu* esetében (9, 11, 15, 16) csak a szituáció, ill. a szövegkörnyezet segítségével dönthető el, hogy az *én* mellett hány *ő* értendő a névmásba. Hasonló a helyzet az *acъmeoc* esetében. A névmás specifikus jelentése a *mu*-vel szemben az, hogy a beszélő *legalább egy hallgatót* önmagával azonos csoportba sorol. A beszélővel és a hallgatóval azonos csoportba azután korlátozás nélkül tartozhatnak *te*-k és *ő*-k. De hogy hány *te* és *ő* értendő a névmással megjelölt csoportba – azt a *mu*-hez hasonlóan – csak a szituáció vagy a szövegkörnyezet segítségével dönthetjük el.

Az udmurt tehát a vororóban (2), (4), (6)-tal kifejezett, a hallgató(ka)t kizáró exkluzív P11-re a *mu* személyes névmást alkalmazza, az (1), (3), (5)-nek megfelelő mondatokban pedig a hallgató(ka)t magába foglaló (inkluzív) P11 *acъmeoc* névmást. A személyes névmást alanyként az udmurtban csak akkor kell kitenni, ha nyomatékot kap, hiszen a személyt az igei személyragok is kifejezik. Mivel azonban az exkluzív és inkluzív igei P11 személyragok között nincs különbség (azaz nincs külön inkluzív ige-ragozás), a két P11 névmás gyakrabban kap nyomatékot, jöllehet a szövegösszefüggés és a szituáció sokszor eligazít a névmás használata nélkül is.

A *mu* az uráli eredetű P11 személyes névmás folytatása, az *acъmeoc* a visszaható *ач-*, *ac-*, *acъ-* ‘maga’ névmás P11 alakja.

A két névmás használatában az alapvető (visszaható ~ nem visszaható) különbség mellett az inkluzív–exkluzív funkciómegoszlás az udmurt nyelv külön életében jött létre. A két közeli rokon nyelvben nincs ilyen megkülönböztetés. Az inkluzív névmás keletkezésére magyarázatot valójában nem tudunk adni. Az mindenesetre fontos adalék, hogy az udmurtok nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy nyelvük ezen eszközzel elhatárolhatják magukat másoktól.

* * *

Köszönöm Sergej Maksimov segítségét, amelyet az udmurt példák összeállításához adott.

Az udmurt mondatok fordítása:

- (7) Iván, mi reggel mikor találkozunk?
Iván, holnap nekünk milyen napunk lesz?
- (8) Viktor, mi már beszélgettünk valamennyit a tárgyesetről, igaz-e?
- (9) Tegnap Ivánnal találkoztam.
Aztán mi Karamasz-Pelgába mentünk.
Mi nem vagyunk udmurtok, hát honnan tudnánk?
- (10) (Iván, Léna és én visszajöttünk a faluból. Viktor kérdezi: mikor jöttetek meg?)
Iván, mi ma hánykor is jöttünk meg?
(Iván: Én orosz vagyok, azt nem tudom. Te tudod?)
Hisz mi sem vagyunk udmurtok, honnan tudnánk.
- (11) Az utcán Lénával és Viktorral találkoztam.
Iván, mi holnap könyvtárba megyünk. Te jössz?
Iván, a mi udmurt óránk holnap a könyvtárban lesz.
- (12) (Léna a tanár.)
Léna, mikor vesszük át ezt a témát?
- (13) Ma mi iszunk-e sört?
Mi elhisszük azt a dolgot Viktornak.
- (14) (Az órán tíz ember ül a teremben. Szergej, Léna és Viktor beszélgetnek.)
Mi ma a tárgyesetet fogjuk venni.
- (15) Az utcán Viktorral találkoztunk.
– Mi (Léna, Szergej és Iván) ma sört fogunk inni.
Viktor mond valamit.
– Mi elhisszük neked.
- (16) (Léna a tanár.)
Léna, mi nem készültünk mára.

IRODALOM

- Anderson, Stephen. R. – Edward L. Keenan 1985: Deixis, in Timothy Shopen szerk.: *Language typology and syntactic description 3: Grammatical categories and the lexicon*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Honti László 1997: Numerusprobleme (Ein Erkungungszug durch dem Dschungel der uralischen Numeri), *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54, 1–126.
- Larjavaara, Matti 1990: *Suomen deiksis*, Helsinki, Suomen Kirjallisuuden Seura.
- Majtinskaja, Klara 1969: *Местоимения в языках разных систем*, Moszkva, Nauka.
- Majtinskaja, Klara 1979: *Историко-сравнительная морфология финно-угорских языках*, Moszkva, Nauka.

**INKLUSIVES PERSONALPRONOMEN IN DEN
FINNOUGRISCHEN SPRACHEN?
WOTJAKISCHES *ми ~ асьмеос***

ISTVÁN KOZMÁCS

Im Aufsatz wird der typologisch ungewöhnliche inklusive Gebrauch des wotjakischen Reflexivpronomens der ersten Person Plural behandelt.

A NYELVÉSZET OKTATÁSA ÉS KUTATÁSA A SZEGEDI EGYETEMEN*

MIKOLA TIBOR

I. 1921–1940

1. A Kolozsvárról Szegedre menekült Ferenc József Tudományegyetem Bölcsész-, nyelv- és történettudományi Karán két nyelvészeti tanszék is létesült 1921-ben: a Magyar Nyelvtudományi és Nyelvészeti Intézet, valamint az Uralaltáji Philológiai Intézet.

Az oktatás első évében mindkét tanszék vezetői posztja betöltetlen maradt. A magyar nyelvészeti oktatás Dézsi Lajosnak (Magyar Irodalomtörténeti Intézet) és Csengery Jánosnak (Latin Filológiai Intézet) a segítségével indult meg. Az I. félévben ők hirdettek meg összesen 6 órát. A II. félévben a magyar nyelvészeti oktatás is szünetelt. Az uráli filológia oktatása az 1921/22. tanévben nem kezdődött meg. A nyelvészeti intézetek helyzete az 1922/23. tanévben rendeződött Horger Antal (magyar nyelvészet) és Mészöly Gedeon (uráli filológia) kinevezésével. Mindketten a legkiválóbb magyar nyelvészek közé tartoztak. Az akkor 50 éves Horger és a 42 éves Mészöly is az MTA levelező tagja volt.

A 20-as években a hallgatói létszám csekély volt, s a bölcsészkarai intézeteket is az intézetvezetők alkották egy személyben, ők oktatták valamennyi tárgyát. A magyar nyelvészet oktatását ellátó Horger is minden fontos témakörben hirdetett előadásokat: hangtörténet, név- és igeragozás, szóképzés, nyelvmlékek, szófejtések, általános fonetika. 1931-ben lett az 1926 óta „Magyar Nyelvészeti Intézet” elnevezésű tanszék magántanára Csefkó Gyula „A szó- és szólástörténet” tárgykörből.

Az Ural-Altáji Filológiai Intézetben (1926-tól Uralaltáji Nyelvészeti Intézet) hasonlóan szerveződött az oktatás. 1930-ig minden foglalkozást Mészöly vezetett. Finnugor összehasonlító nyelvészet mellett meghirdetett finn, vogul és cseremiszi nyelvet is, de – lévén a magyar nyelvtörténetnek is kiváló művelője – a Halotti Beszédről is tartott előadásokat. 1930–31-ben kapcsolódott be az oktatásba Virányi Elemér magántanító, aki finn nyelvet tanított. A 30-as évek közepén az intézet gyakornoka volt Erdődi József, a későbbi jeles finnugor nyelvész.

2. A két világháború közötti időben nyelvtudományunkban az a módszer uralkodott, amelyet Bárczi „budapesti iskola”, „budapesti nyelvtörténeti iskola” néven emleget, s amelyet Benkő – körültekintőbben, a valóságnak jobban megfelelően – „magyar nyelvtörténeti irányzat”, „magyar nyelvtörténeti iskola” névvel illet. Mindkét szegedi

*Az írás a József Attila Tudományegyetem új almanachja számára készült, ott is olvasható lesz.

professzort ezen irányzat jeles képviselőjének tartják, bár Mészöly olyan eredeti személyiség volt, hogy őt aligha szabad beskatulyázni.

A magyar nyelvtörténeti irányzat az újgrammatikus tanításokra támaszkodott, ki-fejlesztett egyfajta nyelvészeti realizmust, amely az adatokra, a valóságra épül, de az adatokat értelmezi, a hézagokat alkotó fantáziával kitölti. Később jelentős hatást gyakorolt nyelvészeinkre Wundt lélektani irányzata.

A trianoni tragédiát követő gazdasági hanyatlás a magyar nyelvtudományt is sújtotta. A folyóiratok akadozva jelentek meg, a nagyobb lélegzetű munkák, szintézisek kiadása súlyos akadályokba ütközött. Az ország szellemi életében, így a nyelvészetben is bizonyos elzárkózás vált érezhetővé, ami nem kedvezett a külső hatásoknak. Jellemző, hogy a szomszédunkban kibontakozó prágai iskola sem keltett jelentősebb visszhangot nálunk.

A szegedi egyetem nyelvészprofesszorainak a tevékenységét is ez a háttér határozta meg.

3. Horger Antalt (1872–1946) mindenki ismeri Magyarországon, hiszen József Attila kizárásával szerencsétlen módon beírta nevét a magyar irodalom történetébe. Nyelvészeti munkásságáról szólva tárgyilagosan le kell szögezni, hogy Horger korának legjobb szakemberei közé tartozott.

Szegedre való kerüléséig mindenek előtt a magyar nyelvjárások kutatásában tűntette ki magát. Másfél évtizeden át áldozta nyári szabadsága jó részét a székely nyelvjárások tanulmányozására, s gyűjtőmunkájának eredményei egész sor dolgozatban láttak napvilágot.

Sokat tett a nyelvészeti oktatás fejlesztéséért. Egyetemi segédkönyveket készített, amelyek a magyar és az általános nyelvtudomány több területét lefedték: „A magyar szavak története” (1924, 193 l.); „A nyelvtudomány alapelvei”, 2. kiadás (1926, 126 l.); „Általános fonetika” (1929, 144 l.); „A magyar igeragozás története” (1931, 158 l.); „A magyar nyelvjárások” (1934, 172 l.).

„A nyelvtudomány alapelvei” 1. kiadása 1914-ben hiánypótló volt. Horger mindenek előtt Hermann Paul és Wundt munkáira, valamint saját gyakorlati kutatásainak elvi tapasztalataira épít. A példatárat is magyar adatok sokasága teszi az olvasó számára érthetőbbé, természetesebbé. A Wundt utáni irányzatokat egy újabb kiadásban sem vette figyelembe, a jóformán az egész hazai nyelvtudományra jellemző bezárkózás nála is megmutatkozik. A nyelvszakos tanárok évtizedeken át „A nyelvtudomány alapelvei”-ből szerezték nyelvészeti alapismereteiket. Erre a szerepre alkalmassá tette világos fogalmazása, élvezetes stílusa, a szerzőnek tárgya iránt érzett szeretete, amiről könyve bevezetésében így vall (5. l.): „... a nyelvtudománynak... főtárgya... *maga a nyelv*, a lélektani, élettani és társadalmi törvényeknek e legcsodálatosabb közös eredménye, amely százával és ezrével tárja eléink az érdekesnél érdekesebb jelenségeket... Minden tudomány szép, az egyik ezért, a másik másért, s van bizonyára akárhány, amely éppen olyan szép mint a nyelvtudomány, de ennél *szébb* bizonyára nincs”. Horger lelkes szavait még egyes nyelvészek is naívnak nevezték, pedig bizonyára igaza van. A nyelvtu-

domány bonyolultságban, fontosságban, szépségben nem marad el más tudományágaktól, de ez nem minden nyelvész munkáin érződik.

„A magyar szavak története” című kiadványa (1924) a hazai etimológiai kutatásokra épül, amelyből Horger is kivette a részét. Ezt a könyvét is a leendő magyar szakos tanároknak és a művelt közönségnek szánta. Ma is haszonnal és élvezettel olvasható.

Egyetemi kézikönyvnek készült „Általános fonetika” című műve is (1929), amelyben az újabb fonetikai szakirodalmat dolgozta fel saját megfigyeléseit is hasznosítva. A legrészletesebben a hangképző szervek működését, a hangok osztályozását és a beszédhangok kapcsolatait tárgyalja.

„A magyar igeragozás története” (1931) az igeragozás fejlődését igyekszik bemutatni a finnugor kortól kezdve. Ennek a műnek egyetemi előadásai képezték az alapját. A könyvnek különösen a finnugor korra vonatkozó szakaszát marasztalta el a korabeli kritika, mára már meghaladottnak tekinthető.

„A magyar nyelvjárások” című könyve a huszas évek elején készült, de csak 1934-ben jelenhetett meg. Komoly hiányossága a könyvnek, hogy az egyes nyelvjárások jellemző vonásait nem írja le. Részletesen leírja viszont a nyelvjárási sajátosságok kialakulását. A hangtani sajátosságokat tárgyalja a legrészletesebben, de szól az alak- és mondattani jellegzetességekről is.

Tanulmányainak a tematikája széles. Legtöbb írásában a hang- és szótörténet problémáit feszegeti. Okkal írja róla Sági István szép nekrológja végén: „Horger Antalnak fészázadon keresztül fáradhatatlan lelkeséggel végzett kutató és tanító munkája, könyvei és értekezései szebbé, gazdagabbá tették a magyar tudományosságot. Minden munkájával önzetlenül szolgálta a magyar nyelvtudományt.” (MNY. 51, 77).

Új területtel gazdagította a Magyar Nyelvészeti Tanszék munkáját Csefkő Gyula (1878–1954), aki 1931-ben magántanár lett a szó- és szólástörténet tárgykörből. A szólások vizsgálata során tekintettel volt a nyelv és az élet, a nyelv és a társadalom összefüggéseire, így tanulmányai számos művelődéstörténeti, néprajzi tanulsággal is szolgáltak. Ő is hozzájárult a szegedi nyelvtörténeti műhely sajátos arculatának a kialakításához.

1937–1944 között két félévben előadásokat tartott a magyar nyelv szókincséről és nyelvm emlékeiről Juhász Jenő (1893–1960), a magyar szótan tárgykör magántanára.

4. Mészöly Gedeon (1880–1960) szegedi kinevezésekor már jelentős munkásságot mondhatott a magáénak. Eredményeivel kiérdemelte, hogy 1921-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja lett.

1922-ben nevezték ki az Ural-Altaji Philologiai Intézet tanárának, feladata lett a finnugor nyelvészet oktatása és művelése. Érdeklődésének középpontjában a magyar nyelvtörténet és a művelődéstörténet állt. Finnugor témájú írásaiban is rendszerint a magyar nyelvtörténet valamely problémájából indul ki, a finnugor vonatkozások elemzése annak megoldását szolgálja.

Eljárását így indokolja meg (MNY. XI. 299–300): „Induljunk ki nyelvünk története kutatásakor tulajdon nyelvünkéből! Ha tehát némely tájnyelvi adataink ellenkezőnek

némely vogul adatokból kiolvasott véleménnyel, vessük fel azt a kérdést: köznyelvünknek a hiányosan ismert vogul-e a közelebbi rokona, vagy egy-egy bármikor tanulmányozható nyelvjárásunk”. Ez a megfontolás nem abból adódott, hogy Mészöly nem ismerte volna ki magát a finnugor nyelvészeti szakirodalomban. Ha a magyar nyelvtörténeti elemzés után vallatóra fogta a rokon nyelveket, mindenkor biztos tájékozottságról tett tanúbizonyságot. Számos finnugor és ugor eredetű szó magyar vonatkozásait tisztázta, helyezte olykor váratlan módon, de igen meggyőzően új megvilágításba (*esküszik, üldöz, síkság* stb.). Vitába szállt Zichy, Hóman és mások azon nézetével, hogy az előmagyarokat leigázta egy török nép, s az tette gyalogos elődeinket lovas néppé. Mészöly meggyőzően felsorakoztatja a lótarással kapcsolatos ugor nyelvekbeli bizonyítékokat és leszögezi (NNyelv. I, 212): „Ha tehát nyelvünk vallomásait nem akarjuk elnémitani, akkor el kell fogadnunk azt, hogy a mi finnugor őseink még az osztyák-vogul-magyar egység korában váltak lovon járó néppé.”

Az, hogy a nyelvtörténeti kutatások szerves részévé tette a művelődéstörténet, a stílustörténet és a néprajz eredményeinek a felhasználását, hogy a szavakat nem elszigetelten, hanem szócsaládok kereteiben vizsgálta, munkásságát nemzetközi színvonalúvá, bizonyos tekintetben úttörő jellegűvé tette. Nagy kár, hogy egyetlen szótörténeti tanulmánya sem jelent meg idegen nyelven, s a külföldön is olvasottabb Nyelvtudományi Közleményekben is csak kevés, s így eredményeinek nemzetközi visszhangja, hatása alig volt.

Fontosabb morfológiai írásaiban a Halotti Beszédet elemzi: „A Halotti Beszéd hangtörténeti és alaktani sajátosságai” (1926, 43 l.), „A Halotti Beszéd tárgyas elbeszélő múlt alakjai magyar és finnugor szempontból” (1931, 145 l.).

A történeti alaktani fejtegetéseiben a különböző toldalékolt alakok mondatbeli funkciójából indult ki, és jutott több ízben meggyőzően meglepő, új eredményekre (pl. a *-nyi* képző eredetének a magyarázata). A határozóragok és az igevelek kapcsolatáról vallott nézeteit nem fogadták el, de az kétségtelen, hogy mind a magyarban, mind számos uráli nyelvben olyan hangtani egyezések figyelhetők meg a két kategória között, amelyek magyarázatot kívánnak. Termékeny volt Mészölynek az a gondolata is, hogy több testesebb határozóragunk ragok halmozása útján keletkezett. Ezt a magyarázatot ma is számon tartják, s azóta az is kiderült, hogy a balti-finn, a volgai és a szamojéd nyelvekben számos esetrag jött létre raghalmozás útján.

Nem csak a névszóragozás történetéről volt új mondanivalója. „Az ikes ragozás *-ik* ragjának eredete” című írásában (NyK LI, 1–13) mondattani alapon oldja meg igeragozási rendszerünk egyik fontos problémáját, s új megvilágításba helyezi a tárgyas igeragozás geneziséét is a Halotti Beszédet elemző említett monográfiáiban. A korábban uralkodó nézetekkel szemben Mészöly kétségtelenné teszi, hogy a tárgyas igeragozás nem a birtokos személyragozásból keletkezett, s hogy e két paradigma egymással párhuzamosan fejlődött ki.

Mészöly munkásságában tehát a magyar nyelvemlékek vallatása, a magyar nyelvtörténet problémáinak vizsgálata szervesen kapcsolódott össze a finnugor nyelvészettel.

A sokoldalú Mészöly irodalomtörténészként, fordítóként, sőt íróként is próbára tette tehetségét. Ilyen irányú tevékenységét Ilia Mihály foglalta össze (MNy. 77, 284–287). Irodalomtörténeti munkáiból kiemeli a Tinódi-monográfiát (1906, első publikációja) és a „Kölcsy Hymnusa és a Hymnus Kölcsyje” című tanulmányát (1939). Mészöly számos régi szerző munkáját rendezte sajtó alá. Több nyelvből fordított: latin (Seneca, Janus Pannonius, Johannes Secundus, Rogerius), ógörög (Homérosz, Sappho stb.), finn (Manninen), francia (Racine, Toussaint), orosz (Puskin).

Életrajzi regényt írt Csokonairól (1935), nagyobb visszhangja lett azonban Tótágas című politikai töltésű satirikus bohózatának, amelyet 1927-ben mutattak be Szegeden. A Kisgazdapárt a Parlamentben interpellált az ügyben, s a szerző kevés híján elvesztette egyetemi állását.

Mészöly egyetemi pályájának későbbi szakaszáról a továbbiakban még lesz szó.

II. 1941–1956

1. 1940-ben a második bécsi döntéssel Észak-Erdély újra Magyarország része lett, s a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem visszaköltözött Kolozsvárra. Szeged azonban nem maradt egyetem nélkül, mert a kormányzat új egyetemet létesített Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem néven. 1944-ben az egyetem elnevezése Szegedi Tudományegyetemre változott.

Ezek a változások az egyetem nyelvészeti tanszékeit is igen nagy mértékben érintették.

A Magyar Nyelvészeti Intézet elnevezése 1942-ben Magyar Nyelvtudományi Intézetre módosult, a tanszék vezetését 1940. október 19-én Klemm I. Antal vette át, aki Pécsről jött Szegedre a bölcsészkarral együtt. A tanszéken oktatott Csefkó Gyula és Juhász Jenő mint magántanár.

Az Uralaltáji Nyelvészeti Intézet Mészöly Kolozsvárra való távozásával megszűnt, az oktatást a Magyar Nyelvtudományi Intézet vette át. Az előadásokat Klemm tartotta, Szabó Aladár lektor és Kispál Magdolna díjtalan gyakornok segítette a munkáját.

1947 elejétől újra két nyelvészeti tanszék működött az egyetemen: megalakult a Finnugor Nyelvészeti Intézet. Vezetője a Kolozsvárról visszatért Mészöly Gedeon lett, aki nyugdíjazásáig, 1958. augusztus 31-ig irányította a tanszék munkáját.

Klemm Mészöly visszatérése után is tartott finnugor órákat (finn és mordvin nyelv, finnugor népek és nyelvek).

A Magyar Nyelvtudományi Intézetet 1955. augusztus 31-ig vezette Klemm I. Antal, akkor nyugdíjba vonult. A tanszéken több félévben Temesi Mihály is hirdetett előadásokat. Az 50-es évek elején új oktatók kerültek az intézetbe, Vecsernyés János

majd Velcsov Mártonné. A kinevezésekkel párhuzamosan egyre több külső előadó tartott órákat a tanszéken. A továbbiakban csak a főállású oktatók munkájáról adunk számot.

A háborús évek alatt Mészölynek több, mint 50 tudományos dolgozata jelent meg Szegeden, Budapesten és Kolozsváron, köztük olyan fontos írások mint a „Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján” (1942, 112 l.) és „Az ó-magyar Mária-siralom nyelvtörténeti és stílustörténeti magyarázata” (1944, 79 l.). Klemm 1942-ben publikálta a „Magyar történeti mondattan” 3. részét (381–660 l.).

2. A II. világháború után 2-3 év telt el a felsőoktatás és a tudományos élet újjászervezésével, majd ellentmondásos folyamatok rajzolódtak ki. A nyelvtudomány fejlődésére igen pozitívan hatott az, hogy folyamatosan nőtt a nyelvtudományi műhelyek, a nyelvészetet művelő szakemberek száma: 1949-ben megalakult és 1951-ben az MTA közvetlen irányítása alá került a Nyelvtudományi Intézet. Egyetemünkön is bővült az oktatói létszám a nyelvészeti tanszékeken.

A nyelvtudományi kutatások keretétől az 1949-ben készült ötéves terv szolgált. Ebben célul tűzték ki az erők összefogását az aktuális feladatok megoldására.

A magyar nyelvészet területén a következő főbb munkák elkészítését vették számba: 1. a Nyelvatlasz, 2. nyelvjárási monográfiák és szótárak, 3. képes magyar értelmező szótár, 4. rendszeres magyar leíró nyelvtan, 5. nyelvtörténeti források és adattárak, 6. jövevényszó-rétegek monográfiái.

A finnugor nyelvészetben a következő célokat tűzték ki: 1. a kiadatlan rokonnyelvi gyűjtemények sajtó alá rendezését, 2. rokon nyelvi szótárak kiadását, 3. egy finnugor etimológiai szótár előkészítését, 4. a finnugor népekre és nyelvekre vonatkozó ismeretek összefoglalását, 5. rokon nyelvi kresztomátiák megírását.

Az ötéves terv nemcsak teljesíthetetlenül sokat markolt, hanem fontos problémákat mellőzött is. Nem tűzte ki célul elméleti kérdések vizsgálatát, az általános nyelvészet eredményeinek számba vételét és alkalmazását. Bár a tervmunkák jó része jelleghénél fogva nemigen tette szükségessé elméleti-módszertani problémák elemzését (szövegkiadások, szótárak), az új (nyugati) irányzatok megismerésének súlyos politikai akadályai is voltak a hidegháborús 50-es években.

Az elszigeteltség érzését a szegedi egyetemen az is növelte, hogy az orosz kivételével valamennyi idegen nyelvű és a klasszika-filológia szakon több éven át szünetelt a képzés (1950–1956).

3. A 40-es évek végén Mészöly szinte csak irodalmi feladatokkal foglalkozott. Előbb Puskin Anyeginját, majd Racine Fédráját jelentette meg magyar fordításban. Egyik utolsó műve is a világirodalom egyik klasszikus művének, az Odisszeának a fordítása volt.

Az 50-es években még egyszer előtérbe kerül munkásságában a nyelvészet. Fontos dolgozatokat tesz közzé az ugorkori sámánosságról és vadászletről. 1956-ban a Tankönyvkiadó adja ki „Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal” című ma is használt művét, amelyben nyelvtörténeti kutatásainak eredményeit foglalja össze.

Mészöly mint tanár is kiemelkedő alakja volt a szegedi egyetemnek. Egyik volt tanítványa így emlékezett rá: „Ma már tudom, hogy az a benyomás, amelyet ... keltett bennem, ... a legmagasabb szintű tudományos komplexitás, interdiszciplinaritás volt... Tiszteltem és csodáltam ... derűt sugárzó énjét... eleven észjárását, ízes beszédmódját, választékos stílusát, rendkívüli memóriáját, kombinatív készségét, ötletességét, harcos, kritizáló, vitatkozó kedvét, szellemességét és humorát... mondanivalójának elhíhető, meggyőző eredjét” (Benkő Loránd, MNy. 77, 259).

4. Klemm I. Antal professzortársához, Mészöly Gedeonhoz hasonlóan 80 évet élt meg (1883–1963), 15 évig dolgozott a szegedi egyetemen (1940–1955). Amikor Pécsről Szegedre került, már neves nyelvész volt, 1927-ben az Akadémia levelező tagjává választották. Szakmai és nyelvi felkészültségét Európa több neves egyetemén gyarapította. Párizsi, londoni, római stb. tanulmányait Helsinkiben finn és finnugor, Szentpéterváron orosz és finnugor stúdiumokkal tette teljesebbé. Egyike lett azoknak a nagy nyelvészeknek, akiknél a magyar és a finnugor nyelvtudomány szerves egységet alkot.

Klemm munkássága nem volt olyan szerteágazó, mint Mészölyé vagy Horgeré. Ő egy területre koncentrált, a szintaxisra, különösen a történeti mondatra. Ez a magyar nyelvészet egyik legérdekesebb, de legkevésbé kimunkált területe még ma is. Klemm ezen a tudományterületen a legnagyobbak közé tartozik. Simonyi munkáját folytatta és szélesítette ki. Írásai jelentős hatással voltak a mondattan kutatóira, így pl. Gomboczra is.

Pályája elején finnugor mondat- és alaktani dolgozatokat publikált, elsősorban a vogul, az osztják és a mordvin nyelv területéről, majd a magyar történeti mondat- és kérdései kerültek előtérbe kutatásaiban. Életművét, „A magyar történeti mondat” három kötetét 1928-ban, 1940-ben, illetve 1942-ben adta ki. A 3. kötet tehát már szegedi működése idején jelent meg, de nyilván még korábbi munkahelyén, Pécsen készült el. 660 oldalas könyvében a mai magyar mondat- és jelenségekből indul ki, s az időben visszafelé haladva igyekszik feltárni az eredeti szerkezeteket. Az alaki elemek tárgyalásán belül jól elkülönített jelentéskategóriákat állapít meg, amelyeket bőséges, történeti rendbe állított példaanyaggal szemléltet. Ahol mód van rá, a finnugor nyelvekből is közöl példákat. Hatalmas példatárával, történeti és finnugor adataival, rendszerezéseivel „A magyar történeti mondat” ma is nélkülözhetetlen eszköze a magyar és a finnugor mondat- és alaktani kutatásoknak.

Szegedi működése idején finnugor összehasonlító mondat- és alaktantani dolgozott, amely azonban nem készült el. Sok energiát fordított egyetemi jegyzetek írására: 1948 és 1953 között tucatnyi jegyzetet készített, amelyek a magyar nyelvészet minden fontos területét lefedték, a fonetikától a szókészlet történetéig.

Tanári alkata is sajátos volt. Károly Sándor írja róla (NéprNyelvtud. 17, 47): „Mintha magatartásával tudatosan példázta volna: aki tudománnyal foglalkozik, ne hangsúlyozza önmagát, maradjon háttérben. Előadásmódját is a mérsékelt hangerő, a mérsékelt tempó és a mérsékelt hangközök jellemezték, mondanivalója nyomatékát a

gondolat megismétlésével szerette kifejezni. De ennek a szerény viselkedésnek is megvolt a maga szuggesztív ereje...”.

III. 1957–

1. Mind egyetemen belüli, személyi, mind külső, politikai tényezők indokoltá teszik, hogy 1957-et egy új szakasz kezdetének tekintsük a szegedi nyelvészeti tanszékek történetében.

1956 táján, mint már említettük, változások történtek a tanszékek vezetésében. A Magyar Nyelvtudományi Intézetben egy fél éves átmenet után 1956-ban Nyíri Antal vette át a tanszékvezetést Klemm I. Antaltól. A Finnugor Nyelvtudományi Intézetté átkeresztelt egykori ural-altaji tanszéken pedig 1959-ben Hajdú Péter lépett Mészöly Gedeon örökébe. Közben egy évig Nyíri Antal látta el a tanszékvezetői feladatokat.

1966-ban az egyetemen az intézetek helyére a tanszékek léptek, a nyelvészeti intézetek elnevezése is módosult: Magyar Nyelvészeti Tanszék, ill. Finnugor Tanszék.

1970-ben megalakult az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 1984-ben pedig az Altajisztikai Tanszék.

Így a korábbi két tanszék helyett már négy tanszék látta el a nyelvészet oktatását. A következőkben e négy tanszék közül háromnak a történetét tekintjük át ebben a sorrendben: magyar nyelvészet, finnugor nyelvészet, általános nyelvészet.

2. A Magyar Nyelvészeti Tanszék történetében külön szakaszt képez az a bő 20 év, amikor Nyíri Antal vezette a tanszéket (1956–1977). A tanszék munkatársainak a száma gyarapodott, 1977-ben már 6 oktató dolgozott a tanszéken, közülük hárman tudományos fokozattal rendelkeztek. Több évig tanított Szegeden Rácz Endre (1955–1964) és Szathmári István (1964–1970). Ez a fejlődés lehetővé tette, hogy a magyar nyelvészet valamennyi fő területén kutatások folyjanak.

Nyíri Antal nyugdíjba vonulása után 13 éven belül öt tanszékvezető váltotta egymást: Deme László (1977–1981), Mikola Tibor mint megbízott tanszékvezető (1981–1982), Velcsov Mártonné (1982–1986), Károly Sándor (1986–1988) és Szabó József (1988–1990). A gyakori vezetőváltás nem törte meg a tanszék fejlődését. A magyar szakos hallgatói létszám bővülésével párhuzamosan nőtt az oktatók száma is: 1990-ben már 11 oktatója volt a tanszéknek. Viszonylag hosszabb ideig, négy évig, csak Deme László és Velcsov Mártonné vezette a tanszéket. Deme László tudományos munkássága jelentős befolyást gyakorolt a tanszék oktatóira. Többen is az ő vizsgálati módszereire támaszkodva, az ő megállapításaiból kiindulva jutottak el új eredményekhez, szereztek akadémiai doktori, illetve kandidátusi fokozatot.

1977-ben, már Deme László vezetői megbízása idején indult meg a magyar nyelvtörténeti speciális képzés. E képzés megszervezésében, működtetésében Velcsov Mártonné vállalt magára jelentős munkát. A magyar nyelvtörténeti speciális képzés lehetővé tette a legtehetségesebb hallgatók sokoldalú szakmai felkészítését, és nagy

szerepe volt abban, hogy az újonnan létesült álláshelyeket mind az oktató, mind a kutatómunkára alkalmas fiatalokkal lehetett betölteni.

1990 óta Büky László vezeti a tanszéket. Az 1995. évi elbocsátások során a tanszék elvesztette két munkatársát, így jelenleg 9 oktatója van, közülük heten szereztek tudományos fokozatot. A tanszék munkájának elismerését jelenti, hogy 1995-ben az Elméleti nyelvészet főprogram keretében akkreditálták a magyar nyelvészeti alprogramot.

3. A Finnugor Tanszék vezetését 1959-ben Hajdú Péter személyében olyan szakember vette át, aki nem a magyar nyelvészet mellett művelte a finnugor nyelvészetet, hanem elsősorban uralista volt. A tanszék 1960-ban újabb státust kapott, utána azonban éveket kellett várni az újabb fejlesztésre. Az egy, majd két fős tanszék elsősorban mint a szamojéd nyelvészet és az uráli őstörténetkutatás műhelye szerzett elismerést magának. Az utánpótlás nevelését megkönnyítette, hogy 1964-ben Szegeden is megindult a finnugor C szakos képzés. Az 1963-ban Budapesten bevezetett szak indítását az ELTE Finnugor Tanszéke kezdeményezte, a tantervet azonban Hajdú Péter dolgozta ki, s a tanterv vitája is Szegeden zajlott le 1962-ben.

A 60-as és 70-es évek fordulóján a tanszék fejlődése felgyorsult, 1968 és 1974 között 6 új státus létesült a tanszéken. Róna-Tas András (1969) majd Ivanics Mária (1974) révén megindult az altajisztika művelése, Domokos Péter (1971) pedig a finnugor irodalmak kutatását vezette be Szegeden. A többi új munkatárs az uráli nyelvészet kutatásába és oktatásába kapcsolódott be.

Hajdú Péter 1974-ben Budapestre távozott, s a tanszék vezetését Mikola Tibor vette át. Hajdú Péter távozása együtt járt a két kutatói állás Budapestre történő áthelyezésével. A tanszéken belül ugyanebben az évben létre jött az Altajisztikai Tanszéki Csoport, amely aztán 1984-ben önálló Altajisztikai Tanszékké alakult.

A 4 főre csökkent Finnugor Tanszék néhány nehéz év után stabilizálódott és újra megerősödött. 1975-ben finn lektori, majd 1978-ban tanársegédi állás létesült. 1993-ban mordvin anyanyelvi lektor kezdte meg a munkáját. A tanszék profilja is átrendeződött: a kisebb uráli nyelvek művelése került előtérbe. A tanszék munkájának az elismerését jelenti, hogy a finnugor tanszékek közül 1993-ban elsőként kapta meg a jogot tudományos fokozat adására és PhD-képzés indítására.

4. Az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék 1970-ben kezdte meg a működését Deme László vezetésével. Az új tanszék létesítése nemcsak azért volt jelentős, mert megalakult egy műhely a nyelv elméleti és gyakorlati problémáinak a vizsgálatára, hanem azért is, mert kölcsönösen előnyös szakmai kapcsolatok alakulhattak ki az általános nyelvészet művelői és a szaktanszékek oktatói között.

A tanszék oktatóinak a létszáma a 70-es évek közepére háromra emelkedett. Az oktató- és a kutatómunkában is a szövegnyelvészet, a nyelvművelés és az alkalmazott nyelvészet állt előtérben, ezeken a területeken a tanszék szakmai kisugárzása túlterjedt a Bölcsészkaron. 1975-ben megindult az általános nyelvészeti speciális képzés.

1978-ban Károly Sándor vette át a tanszék vezetését, és az oktatói állomány is kicserélődött. A változások által a tanszék profilja is átalakult. A speciális képzést négy éves általános és alkalmazott nyelvészeti B szakká fejlesztették, amelynek keretében az oktatás az általános nyelvészet minden főbb területét felölelte, s külön gondot fordítottak az újabb irányzatok megismertetésére.

1990-ben Károly Sándor nyugalmomba vonult, s utána Maleczki Márta és Bánréti Zoltán vezette egymást váltva a tanszéket. 1994-ben a végbement változásokat tükrözve a tanszék neve Általános Nyelvészeti Tanszékre egyszerűsödött. Ugyanebben az évben az általános nyelvészet szak öt éves A szakká alakult át, s lett az egyetlen ilyen szak az országban. A tanszék nagyobb szerepet vállalt a magyar szakosok nyelvészeti képzésében. A kutatómunkában a magyar szintaxis, a formális szemantika és a pragmatika problémái állnak előtérben. A tanszék tudományos kvalitásainak az elismerését mutatja, hogy nagy szerepet kapott az 1993-ban akkreditált Elméleti nyelvészet című PhD főprogramban.

5. Az 1956-os forradalom leverése után restaurálták a szocialista rendszert, amely konszolidációja során egyre inkább különbözni kezdett a környező országok szocializmusától. Hatalmának megőrzése végett a Kádár-rendszer igyekezett megbékelni a társadalommal, alkut kötni az értelmiséggel. Bizonyos politikai-ideológiai tabuk tiszteletben tartása fejében a párt eltűrte, hogy viszonylag tág tere nyíljon az alkotói, kutatói szabadságnak.

Az MTA I. osztályának elnöke már az 1958. évi közgyűlésen sürgette, hogy a szakemberek – marxista kritikát gyakorolva – ismerjék meg a külföldi irányzatokat. 1961-ben a Művelődési Minisztérium és a Nyelvtudományi Intézet vitát rendezett a nyelvtudomány elvi kérdéseiről. A Nyelvtudományi Intézet igazgatója teljes szabadságot és támogatást kért mind a (hagyományos) leíró és történeti munkák, mind pedig az új irányzatok számára. A vita utat nyitott a strukturalista, generativista, a számítógépes nyelvi irányzatoknak, a történeti fonológiának, a szemiotikának stb. Egy időre kiélezte az ellentétet a hagyományos nyelvészet művelői és az új irányzatok képviselői között, majd lassan kialakult egy többé-kevésbé békés egymás mellett élés, esetenként kölcsönhatás is.

A további években nem voltak adminisztratív akadályai annak, hogy nyelvészeink kövessék, alkalmazzák, továbbfejlesszék a külföldön jelentkező új elméleteket, módszereket. Valamennyi számottevő irányzatnak volt – és van – visszhangja Magyarországon. Egyfajta lassú integráció megy végbe az egyes nyelvi diszciplínák között: az általános nyelvészet művelői magyar nyelvi problémákat elemezve fejtik ki elgondolásaikat, mutatják be módszereiket, a magyar (finn stb.) kutatói pedig hasznosítják az új irányzatok eredményeit.

6. Nyíri Antal (1907–) 1952 végén lett a magyar nyelvészeti tanszék docense, s 1956 elején vette át a tanszék vezetését már egyetemi tanárként. 1977-ben vonult nyugalmomba.

Már Szegedre kerülése előtt több monográfiája és számos tanulmánya jelent meg: „A Winkler Kódex hangtana és szótana” (1933, 131 l.); „A zselicségi Szenna és vidéke magyar nyelvjárása” (1939, 192 l.); „A kihalt szentesi víziélet néprajzi és népnyelvi maradványai” (1948, 109 l.). Írásaiban megmutatkozott sokoldalú érdeklődése és felkészültsége: néprajz, művelődéstörténet, nyelvtudomány szerves egységet alkot munkáiban.

Nyíri Antal Szegeden, Münchenben és Bécsben végezte egyetemi tanulmányait. Szegedi professzorai örökségét felvállalta, munkásságukat tovább vitte.

Jelentős eredményeket mondhat magáénak a szótörténeti kutatásokban. Az általa vizsgált szavak száma meghaladja a 400-at. A tárgyalt szavak között sok a népnyelvi, szaknyelvi kifejezés. Etimológiai munkássága szókészletünk ősi rétegeire is kiterjed. Kitűnően ismeri és alkalmazza a finnugor nyelvészeti szakirodalmat, s ezzel a legjobb szegedi hagyományokat folytatja.

Számos tanulmányban foglalkozott a magyar igenévképzők eredetével.

Több alapos dolgozatban vizsgálta az alanyi és a tárgyas igeragozás történetét. Hasznosította a finnugor szakirodalom újabb eredményeit, s a magyar nyelvészek közül elsőként haladta meg azt a nézetet, hogy az alanyi és a tárgyas igeragozás elkülönülése teljes egészében belső magyar fejlődés eredménye. Széleskörű érdeklődését mutatja, hogy a hangtörténet és a történeti tótan területén is állást foglalt több vitatott kérdésben.

Nyíri Antal nemcsak a nép életét, nyelvét, a finnugor rokonságot ismeri és kutatja, hanem nyelvméleinket is. Fontos forrást bocsátott a kutatók rendelkezésére, amikor 1971-ben egy hat tagú munkaközösség vezetőjeként megjelentette a Münchener Kódexet, amely addig teljes, hiteles kiadásban nem állt rendelkezésre. Az 1466-ból való Münchener Kódex a huszita eredetű bibliafordítás egyik részét tartalmazza, nemcsak nyelvészeti, hanem irodalom- és művelődéstörténeti szempontból is igen értékes.

Egy újabb hat tagú munkaközösség élén Nyíri tovább dolgozott a Münchener Kódexen, és 86 éves korában, 1993-ban kiadta „A Münchener Kódex magyar-latin szótára” című munkát (376. l.), amelyet méltán fogadott elismerő kritika.

Nyíri Antal nemcsak tudósként, hanem pedagógusként is a legjobbak közé tartozik. Tanított gimnáziumban (Csurgón, Szegeden), főiskolán (Szegeden) és egyetemen. Benkő Loránd így méltatta 70. születésnapja alkalmából: „Nagy szakmai tudással, szívvel, lelkesedéssel és igazi pedagógusi vénával vezette be tanítványait a magyar nyelv rejtjelmeibe, az egyéniségéből átsugárzó tárgyszeretettel mutatva meg számukra a követendő utat az anyanyelv ügyéért való cselekvő gondoskodásra... tudósi-tanári egyéniség, aki a maga csendesen dolgozó, szelíd, szemlélődő karaktere mellett is mindig határozott, kemény tudott lenni, ha igaz ügyért kellett síkraszállnia.” (MNy. 73, 383).

Kilenc évig (1955–1964) dolgozott a magyar nyelvészeti tanszéken Rácz Endre (1922–1992). Elsősorban a leíró és történeti mondattant művelte.

Szegedi működésének ideje élete legtermékenyebb periódusai közé tartozott. Ekkor írta több fontos művét: a Nyelvtani Elemzések II. és III. kötetét (1960, 1964), a

Takács Etellel közösen írt, sok kiadást megért „Kis magyar nyelvtan”-t (1959, 313 l.) és más fontos tanulmányokat.

Szathmári István (1925–) 6 évig dolgozott félállású docensi beosztásban a tanszéken (1964–1970). Személyében a magyar stilisztika, a nyelvművelés és az irodalmi nyelvi kutatások kiváló szakembere segítette éveken át a tanszék szakmai munkáját.

Deme László (1921–) 11 évig volt a JATE Bölcsészettudományi Karának az oktatója: 1970-től 1978-ig vezette az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti, 1977-től 1981-ig a Magyar Nyelvtudományi Tanszéket.

Deme személyében a magyar nyelvtudomány egyik vezető alakja került Szegedre, akinek a szakmai tevékenysége a magyar és az általános nyelvészet egész sor területére kiterjed. Mivel életművében a magyar nyelv kutatása dominál, itt szólunk szegedi működéséről.

Amikor Deme Lászlót kinevezték a JATE professzorának, már gazdag, 30 éves munkásságot mondhatott a magáénak.

Érdeklődési körébe beletartozik a magyar nyelvészet számos területe: nyelvjáráskutatás, leíró nyelvtan, nyelvtörténet, stilisztika, nyelvművelés. Több területen gazdagította az általános nyelvészetet is: fonetika, grammatika-elmélet, mondattan, szövegtan. Hervadhatatlan érdemeket szerzett nyelvtudományunk egyik legimpozánsabb alkotásában, a Magyar Nyelvjárások Atlaszában. A kollektív munkában való részvételen túl igen jelentős egyéni teljesítményekkel is hozzájárult a Nyelvatlasz elméleti problémáinak a tisztázásához és általában a nyelvföldrajzi kutatások föllendítéséhez.

Elméleti és gyakorlati munkájában, a hagyományos és az új nyelvészeti irányzatok konfliktusának a megítélésében abból indult ki, hogy nem szabad a hagyományt és a jelent meg a jövőt szembeállítani, mert ahogy egy helyen írja: „Nem igazi hagyomány az, ami folytatásra alkalmatlan, s nem igazi modernség, ami nem az addigiakból nő ki.”

Szegedi működése idején is szerteágazó munkásságot folytatott. Írásainak széles tematikájából a következő súlypontok rajzolódtak ki: szövegtan, nyelvművelés, közéletiség, a magyar nyelv a szomszédos országokban.

1971-ben jelent meg „Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata” című könyve (406 l.), amely magyar prózai szövegek egybeszerveződéseinek a vizsgálatával számos új törvényszerűséget tárt fel. E monográfiájával és számos hasonló témájú tanulmányával a magyar szöveggrammatikai kutatások úttörője lett.

Deme ízig-vérig tanár, akinek életeleme az oktatás és a nevelés, nemcsak a katedrán, hanem azon túl is. Igazi közéleti ember. Kevés nyelvész tett annyit a nép- és nyelvművelésért, a közélet fejlesztéséért, mint ő. Könyvei, tanulmányai, előadásai, rádió- és televízióműsorai sokakat segítettek hozzá ahhoz, hogy ne csak részesei, hanem tevékeny alakítói legyenek a közéletnek.

Amikor az még nem állt annyira az érdeklődés középpontjában, amikor a hivatalos szervek sem karolták fel az ügyet, Deme akkor mutatott megkülönböztetett figyelmet a szomszéd országok magyar nyelvi műveltsége iránt. A 60-as évek második felében öt évig tanított a pozsonyi Komensky Egyetemen mint vendégtanár, s ott kezdett el

foglalkozni a kisebbségi magyarság nyelvével, s az évek során számos írása jelent meg az anyanyelvi oktatás helyzetéről, a nemzetiségi nyelvművelésről.

Velcsov Mártonné (1929–) 1953-ban lett a Magyar Nyelvészeti Tanszék oktatója. 1982-től 1986-ig irányította a tanszék munkáját. Mind nyelvtörténetet, mind leíró nyelvtant oktatott. Megszervezte a nyelvtörténeti speciális képzést, amely jobb lehetőségeket teremtett az utánpótlás nevelésére. „Antropometrikus mértéknevek a magyarban” című monográfiáján kívül (1974, 104 l.) számos szótörténeti és alaktani tanulmányt publikált. Ő írta meg a „Mai magyar nyelv” című egyetemi tankönyv szófajtani és alaktani fejezetét. Jelentős része volt a Müncheni Kódex kiadásában s a hozzá tartozó magyar-latin szótár összeállításában. 1986-ban vonult nyugalomba.

Szabó József (1940–) 1970 óta dolgozik a tanszéken. Két évig volt tanszékvezető (1978–1980), egyetemi tanárrá 1993-ban nevezték ki. Négy évig (1992–96) tanított vendégtanárként a pozsonyi Komensky Egyetemen.

Munkássága középpontjában a nyelvjáráskutatás áll, több dialektológiai monográfia és számos tanulmány szerzője. Szülőfaluja nyelvjárása több munkájának képezi az alapját: „A mondatszerkesztés nyelvészociológiai vizsgálata a nagykovácsi nyelvjárásban (1983, 277 l.), „Nyelvjárási szöveggyűjtemény Nagykovácsiból” (1982, 170 l.). Kutatómunkájában fontos helyet foglal el a nyelvjárásszigetek vizsgálata. „Magyarországi és jugoszláviai magyar nyelvjárásszigetek” című könyve 1990-ben jelent meg (418 l.).

Részt vett több fontos földrajzinév-gyűjtő vállalkozásban. Névtani kérdésekkel is foglalkozik.

Büky László (1941–) 1974-ben lett a tanszék tanársegédje. 1990-től tanszékvezető. Fő érdeklődési területe a stilsztika. „Képalkotás és képrendszer Füst Milán költői nyelvében” című monográfiája 1989-ben jelent meg (234 l.). A magyar nyelvészeti PhD program vezetője. Az Általános Nyelvészeti Tanszékkel közösen országos konferenciákat szervez „A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei” címmel, amelyek nagy érdeklődést váltottak ki, s jelentős szakmai sikereket hoztak.

B. Fejes Katalin (1946–) 1978-ban került a tanszékre. Fő kutatási területe a szöveg szintaxis. Vizsgálatai Deme László funkcionális rendszerén alapulnak és szociológiai és stilsztikai szempontból is releváns anyaggyűjtésre épülnek. E témakörben számos tanulmányt és két monográfiát publikált: „Egy korosztály írásbeli nyelvhasználatának alakulása” (1981, 156 l.) és „A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben” (1993, 96 l.).

Mokány Sándor (1932–) kárpátaljai származású, kandidátusi fokozatát Észtországban (Tartu) szerezte. 1977 óta dolgozik a tanszéken. Több éven át vendégtanárként működött a pozsonyi Komensky Egyetemen (1982–1989) és Prágában a Károly Egyetemen (1991–1995). 1989–1991-ben az ELTE oktatója volt.

Fő kutatási területei: magyar szófejtés, népetimológia, magyar-kárpátukrán nyelvi kapcsolatok. Számos tanulmánya és egy önálló kötete jelent meg: „Magyar szófejtések” (1980, 66 l.).

M. Korchmáros Valéria (1940–) 1972-től 1978-ig az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék oktatója volt, 1978-ban került át a Magyar Nyelvészeti Tanszékre. Mondattani, leíró és történeti alaktani kérdéseket vizsgál tanúányaiban. 1982-ben jelent meg „Definiteness as Semantic Content and its Realisation in Grammatical Form” című monográfiája (126 l.).

Forgács Tamás (1959–) 1983-ban kapcsolódott be a tanszék munkájába. 1988-tól 1993-ig a göttingeni Georg August Egyetem magyar lektoraként működött. Fő kutatási területe a magyar nyelvtörténet, azon belül főleg a szintakszis, de foglalkozik szinkron mondattannal és esetgrammatikai kérdésekkel is. 1996-ban jelent meg „A valenciaelmélet nyelvtörténeti alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdései” című monográfiája (339 l.).

7. Hajdú Péter (1923–) egyetemi tanári kinevezésével új fejezet kezdődött a szegedi finnugor nyelvészeti oktatás és kutatás történetében (1959). Elődei, Mészöly és Klemm is nyelvtudományunk kiemelkedő személyiségei voltak, akik a finnugor nyelvészetet is értékes eredményekkel gazdagították, elsősorban mégis a magyar nyelvészetet művelték.

A 36 éves korában Szegedre költöző Hajdú Péter már szakterülete legjobbjai közé tartozott. Munkásságának első szakaszában (1943–1959) két témakör áll előtérben: a szamojedisztika és az őstörténetkutatás. Joggal mondhatjuk, hogy Hajdú Péter a magyar szamojedisztika megalapozója. Több szamojéd tárgyú tanulmánya mellett 1950-ben Helsinkiben megjelent első monográfiája is: „Die Benennungen der Samojeden” (112 l.). A Molnár Erik által kiváltott őstörténeti vitában Hajdú Péter komplex módszerrel, a régészet, az antropológia és a néprajz kutatási eredményeinek a felhasználásával fejlesztette tovább az őshazakutatás módszerét, v.ö. „A magyarság kialakulásának előzményei (1953, 92 l.).

Szegedi működésének 15 éve alatt (1959–1974) folytatta szamojedisztikai és őstörténeti kutatásait, de munkássága újabb területek bevonásával is gazdagodott.

A szamojéd nyelvészetnek szinte valamennyi ágát művelte. Vizsgált hangtani problémákat (a szókezdő nazálisok kialakulása, a glottis-zárhangok és a fokváltakozás kérdése, stb.), elemzett fontos alaktani kérdéseket (a predikatív ragozás, az infinitívusz eredete stb.), s a mondattanban is bizonyította jártasságát (a tagadó igei alakok szintakszisa). Érdeklődése a névtanra is kiterjedt. Kiadott fontos szamojéd forrásokat.

Égető hiányt pótol 1966-ban publikált „Chrestomathia Samoiedica” című könyve (239 l.), amely a két legfontosabb szamojéd nyelvnek, a nyenyecnek és a szölkupnak a leírását tartalmazza.

Szamojéd stúdiumai nem szűkültek le a nyelv vizsgálatára, hanem kiterjedtek a szamojedság szellemi és anyagi kultúrájára és történelmére is. „The Samoyed Peoples and Languages” című munkája (1963, 114 l.) sokoldalú tájékoztatást ad a szamojédok nyelvéről, jelenéről és múltjáról.

A 60-as éveknek is megvolt a maga őstörténeti vitája. László Gyulával folytatott termékeny vitájában módosítja őstörténeti nézeteit, és az őshazát az Ob folyó és az Urál hegység táján lokalizálja.

Hajdú Péter jelentős érdemeket szerzett az uralisztika tartalmi és módszertani megújításában. Megállapítja (1965), hogy „A mai nyelvtudományt főleg az jellemzi, hogy az újgrammatikus iskolának a történeti kutatásokat egyoldalúan szorgalmazó beállítottságával szemben új módszereket és alapelveket dolgozott ki a nyelvrendszerek adekvát leírására, s ezzel a leíró nyelvvizsgálatot addigi mellőzött helyzetéből a tudomány rangjára emelte”. Kíváncsún tartja, hogy a történeti-összehasonlító nyelvészet addigi módszerei mellett elterjedjenek a modern leíró nyelvészet metodusai.

1966-ban megjelent „Bevezetés az uráli nyelvtudományba” című tankönyvében (210 l.) tömör, de világos összefoglalást ad az uralisztika feladatairól, módszereiről, elért eredményeiről.

A 60-as évek második felétől nagy érdeklődéssel fordult a tipológia, az univerzálé-kutatás és az areális nyelvészet felé. Az elsők között van, s nemcsak hazánkban, aki a nyelvtudomány ezen látványosan fejlődő ágainak a fejlődését számontartja, s eredményeiket az uráli nyelvek kutatásában alkalmazza.

Tudományos eredményei alapján az Akadémia 1970-ben levelező, 1976-ban rendes tagjává választotta.

A tudományos ismeretterjesztésből is jelentős részt vállalt. 1962-ben jelent meg „Finnugor népek és nyelvek” című könyve (425 l.), amelyben összefoglalja az uráli népek őstörténetét, bemutatja az őstörténetkutatás módszereit, jellemzi a rokonnyelveket, szól nyelvrokonaink jelenéről és múltjáról.

Munkásságát 1974-től Budapesten folytatta. Művei iránt külföldön is jelentős érdeklődés nyilvánult meg: könyveit több nyelvre lefordították, angolra, németre, oroszra, franciára, lengyelre és finnre.

Mikola Tibor (1936–) 1960-ban lett a Finnugor Tanszék oktatója. 1974 óta tanszékvezető. Munkájának középpontjában a szamojéd nyelvek állnak. Több évtized után ő volt az első, aki hosszabb anyaggyűjtéseket közölt az eddig kevésbé ismert enyec és nganaszan nyelvből. Tárgyalta a szamojéd leíró és történeti hangtan és alaktan több kérdését. „Die alten Postpositionen des Nenzischen (Juraksamojedischen)” című monográfiájában (1975, 242 l.) nemcsak a vizsgált nyelv névutóit írja le, hanem új megvilágításba helyezi a névutói kategória kialakulását is. Elsőként adott áttekintést a szamojéd nyelvek történetéről [D. Sinor (szerk.) „The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences” 219–263]. Enyec morfológiai szótára („Morphologisches Wörterbuch des Nenzischen” 1995, 357 l.) nagy mennyiségű forrásanyag feldolgozásán alapul.

Érdeklődése nem szűkül le a szamojéd nyelvekre. Nagy visszhangot váltottak ki a magyar tárgyas igeragozás eredetét új módon bemutató tanulmányai. Szinte valamennyi uráli nyelv történetének a problémái foglalkoztatták. „Materialien zur wotjakischen

Etymologie” című kötete (1977, 188 l.) a votják szótörténeti szakirodalom áttekintését teszi lehetővé.

Hollandról németre fordította le N. Witsen 1962-ben megjelent „Noord en Oost Tartarije” című könyvének az uráli népekre vonatkozó fejezeteit: „N. Witsens Berichte über die uralischen Völker” (1975, 170 l.).

Domokos Péter (1936–) 1970 és 1978 között dolgozott a Finnugor Tanszéken. A 60-as években indult a pályáján: magyar nyelvészeti cikkeket publikált, majd a finnugor irodalmak kutatójaként vált ismertté. Szegedi korszaka igen termékeny volt. 1972-ben jelent meg „A finn irodalom fogadtatása” című műve (211 l.). „Az udmurt irodalom története” (1975, 550 l.) 1993-ban Izsevszkben, az udmurtok földjén orosz fordításban is megjelent. Munkái jelentős visszhangot váltottak ki mind itthon, mind a Szovjetunióban. Irodalomtörténeti írásaiban feltárja a történeti hátteret, a szovjet irodalompolitikát. A kis finnugor népek értelmiségét ráébreszti arra, hogy értékes, vállalható írásbeliségük van, amely folytatásra, fejlesztésre érdemes.

Több kötetet szerkesztett, amelyből a magyar olvasó megismerheti nyelvrokonaink irodalmát: „Vatka meg Kalmez. Votják mesék és mondák” (1974, 338 l.), „Medvénekek. A keleti finnugor népek irodalmának kistükre” (1975, 925 l.).

Tankönyvek írásával is szolgálta az uralisztika oktatását, az uráli irodalmak megismertetését. Hajdú Péterrel közösen írták az „Uráli nyelvrokonaink” című művet, amelyben Domokos Péter adott áttekintést az uráli irodalmakról (1978, 423 l.).

1978 óta Budapesten végzi munkáját.

Janurik Tamás (1938–) 1971-től 1986-ig dolgozott a tanszéken. Főleg a szelkup kutatásában tüntette ki magát: a szelkup nyelv alaktana, szóképzése, nyelvjárási tagolódása témaköréből publikált értékes dolgozatokat.

Mészáros Edit (1958–) 1982 óta a tanszék oktatója. Az erza-mordvin nyelv kitűnő ismerője. Több tartalmas alaktani dolgozata jelent meg. 1998-ban adta ki erza-mordvin tankönyvét.

Sipőcz Katalin (1964–) 1987-ben került a tanszékre. Az obi-ugor nyelvek specialistája. Több tanulmányutat tett Szibériában. „A vogul nyelv színnevei” című monográfiája (1994, 126 l.) mind szemantikai, mind etimológiai szempontból sok újat ad.

8. Az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéken Deme László munkásságáról a Magyar Nyelvészeti Tanszék kapcsán már volt szó.

Károly Sándor (1920–1994) tizenkét évig vezette a tanszéket (1978–1990). Egyetemi tanulmányait Szegeden végezte.

Szegedre kerülésekor a legképzettebb, legproduktívabb nyelvészek sorába tartozott. Bizonyította felkészültségét a magyar nyelvtörténetben („Igenérendszerünk a kódexirodalom első szakaszában” 1956, 239 l., „A Bécsi Kódex nyelvtana” 1965, 249 l.), a hagyományos leíró nyelvtanban (ő írta az akadémiai nyelvtan több fejezetét), a jelentésnyelvtanban („Általános és magyar jelentésnyelvtan” 1970, 414 l.). Az új iránti fogékonyságát bizonyította Az Általános Nyelvészeti Tanulmányok terjedelmes VI. kötetével,

amelynek szekesztője és munkatársa volt. Ez az első jelentős strukturalista-generatívista módszerrel írt kötet a magyar leíró nyelvészet történetében.

Szegedi működése is gazdag tudományos eredményekben. Érdeklődése kiterjed a magyar és az általános nyelvtudomány egész sor területére: nyelvtörténet, történeti és leíró szintaxis, jelentéstan, nyelvelmélet, szövegtan, stilisztika, nyelvművelés stb. Úgy követi és úgy gazdagítja a nyelvtudomány elméletét és módszertanát, hogy az egyes irányzatok értékes elemeit be tudja építeni felhalmozott tudásába. Nem zárkózik be egyetlen új elmélet falai közé sem, lebecsülve, negligálva más kutatási módszereket.

1984-ben jelent meg a „Régi Magyar Glosszárium” hatalmas kötete (805 l.), amelyet Berrár Jolánnal adott ki. Ez a szótár összesen 58 szótári jellegű nyelvműlék anyagát tartalmazza, modern szempontok szerint feldolgozva, s nélkülözhetetlen segédeszköze a magyar nyelvtörténeti kutatásoknak.

Részt vett a Magyar Nyelv Történeti Nyelvtana című nagy kollektív tervmunkában, ő készítette el a szövegtani fejezetet. Jelentéstani, tudománytörténeti és a nyelvi produktivitással kapcsolatos kérdéseket vizsgált, egyebek mellett.

Maleczki Márta (1957–) 1979 óta dolgozik a tanszéken. A Montague-grammatika magyar nyelvre való alkalmazása és a formális szintaxisok (kategoriális nyelvtanok) tanulmányozása után formális szemantikai kutatásokat végzett. Fő érdeklődési területe az igék és argumentumaik kapcsolatának formális szemantikai vizsgálata.

Németh T. Enikő (1964–) 1987-ben lett a tanszék oktatója. Fiaaton kitűnt pragmatikai kutatásaival. 1996-ban jelent meg „A szóbeli diskurzusok megnyilatkozás-példányokra tagolása” című monográfiája (90 l.).

Bánréti Zoltán (1946–) 1990-ben került a tanszékre féléllású docensként. Elméleti felkészültsége alapos, sokoldalú. Jelentős részt vállalt a tanszék új arculatának a kialakításából. A tanszék oktató- és kutatómunkájába elsősorban a szintaxis területén kapcsolódott be.

**GESCHICHTE DER SZEGEDER LEHRSTÜHLE FÜR
SPRACHWISSENSCHAFT:
LEHRTÄTIGKEIT UND FORSCHUNG**

TIBOR MIKOLA

Der Verfasser gibt einen Überblick über die Arbeit der Lehrstühle für Ungarische Sprache, Finnougristik und Allgemeine Sprachwissenschaft seit der Gründung der Universität (1922) bis zur Gegenwart.

ERZA-MORDVIN SZÖVEGMUTATVÁNY

A BASKÍRIAI ANDREEVKÁBÓL

MOLNÁR JUDIT – TÓTH SZILÁRD

1. A gyűjtés körülményei

Az alábbiakban erza-mordvin szövegkiadásunk első részét tesszük közzé.

Az alábbi szöveget 1993 nyarán Tóth Szilárd gyűjtötte az erza-mordvinok lakta Andreevka nevű faluban az 1929-ben született Elizaveta Viktorovna Jurtovától. Andreevka az Oroszországi Föderáció részét képező Baskír Köztársaság (Respublika Baškortostan) Karmaskaly járásában (Karmaskalinskij rajon) található, egy vízmosás választja el a vele majdnem teljesen összenőtt, csuvasok lakta Il'terjakovo nevű falutól. Postahivatala csak Il'terjakovónak van, közigazgatásilag mindkét település a Šajmuratovói (baskirul: Šajmorat) Községi Tanácshoz tartozik. Andreevkából rövid autóúttal megközelíthető a köztársaság elsősorban orosz nyelvű fővárosa, Ufa.

A gyűjtés idejében mordvinoktatás helyben vagy a közelben nem volt, de az erzák közül néhányan előfizettek és olvastak a távoli Mordvin Köztársaságban (Respublika Mordovija) megjelenő erza nyelvű kiadványokat (például a S'atko című irodalmi folyóiratot).

2. Szövegközlés

1. erašt'-aššt' at-at-babat kavoñest. 2. ul'ñeš sint d'evkiñest. 3. babaš kuloš, at'aš urvaks. 4. sajš l'ija ava. 5. l'ija avant'e t'e d'evkiñeš ež večkevt', ež karma večkəmənde. 6. i at'ant'e meři: „jomavtik d'evkiñet', karman martot eřamo, a jomavsak, a karman eřamo.” 7. mešt'ejneme at'añt'e? 8. d'evkiñeš *kak žal'*, še uš avol' d'evkiñe ul'ñeš, a uže pokš, *možna skazat' d'evuška* ul'ñeš. 9. jomavtəmondojak žal', babaškak tuji. 10. žalka. 11. ozavtiže d'evkiñeñt' i uskiže čopuda viřc: 12. uskiže čopuda viřc i meři t'eñende: „ton t'ese ašt'ek a mon moľan, peŋk karman keřamo.” 13. a son šulmaš šočkoñt'e žerďe. 14. i soñš tuš kudov. 15. varmaš puvi, žerďeñt' kodak čarakavsi, žerďeš šočkoñt'e stukad'nevi, a d'evkiñeš dumi, t'et'azo peŋk keři. 16. son kunsoli, meři: „ono, koso t'et'am peŋk keři?” 17. apjat' že varmaš vačkod'si, apjat' meři *eta d'evuška*: „vana koso t'et'am peŋk keři”. 18. ašt'eš, ašt'eš, čopulgaďš čize, i vot, saš soñende jaga baba. 19. saš jaga baba i sajiže ešt'ende, ešende kudiñes. 20. sajiže ešende kudiñes, i „karmat – meři – moñ geďse eřamo, karmat moñe robutamo.” 21. i son targaš t'eñende pondo bišort, bišort pondo. 22. i vot nej meři: „valskes ton t'e pondo bišoroñt' veše keřkšník, t'e pondo bišoroñt'. 23. ješl'i a keřkšñesak, to mon toñ sevd'an.” 24. nu vot, jaga baba tuš kov-bud'in ešende t'evende meľga, t'e d'evkiñeš raŋgi: „pondo bišor, koda mon neñ valskes keřkšñašiñ?” 25. i druk, kijaksoñt' ul'ñeš vařiñe, vařavañt' l'isš čombolske. 26.

čombolkske, t'e meže čombolkskeš, mon azdan. 27. l'íss čombolkske: „mejs avarďat?” 28. „vot jaga baba moňe makšš íšt'amo robuta.” 29. „il'a gořuva, veše ul'i.” 30. t'e čombolkskeš veše keřksniňže pondo eřgent'. 31. valske jaga baba saš, veše gatovojt', d'evkiňeš živste kadovš ežže sevt'. 32. mejl'e omboće čint' pondo eřge t'eňende kad's. 33. i opjat' meřš nie pondo eřgent' veše lovnomast, veše keřksnemast *na busi*. 34. jeřli ton a t'ejsak t'e robutaňt', san, toň mon sevd'an. 35. opjat' *značca*¹ d'evkiňeš rangi, azdi² koda pradžamondo t'e robutaňt'. 36. l'íss kaškasto čombolkske, pomogaš t'eňende. 37. robutaňt' pradiž. 38. omboće čint', kolmoće čint' jaga baba pondo kumbra t'eňende kad's. 39. i opjat' karmavtiže: „jeřli ton *do utra ti ěe šd'elaješ* t'e robutaňt', a t'ejsak t'e robutaňt', mon toň sevd'an. 40. pečkaňt' ušša, i pid'it'aň pečkaso.” 41. kolmoće čint' xot' robutaňt' veše pradiž, *všo ravno* jaga baba *zaxat'ela* sonde pid'imende. 42. pečkaňt' uštiže, psiste kal'izeť, ugul'ijat'neň nardiňže i meři d'evkiňeňt'e: „davaj, psi kojmeňt' langš ozak, mon toň pečkaňt'e jortan”. 43. a d'evkiňeš meři: „a koda ěej ozama? 44. mon a mařtan. 45. daj – meři – ton ěevťik.” 46. jaga baba ozaš psi kojmeňt' langš, d'evkiňeš peckas jortiže jaga babaňt', čombolkske l'íss i t'eňende pomogaš i zaslonkaňt' pekstiž, jaga baba tozo pal'č, a siň čombolkske marto kudov orgod'sť. 47. čombolkske ěevťiže kiňt' d'evkiňeňt'e, kudov zašť³, t'eťazo ěejize d'evkiňeňt' živste, i babaňt' kudosto paňizeť.⁴

3. Fordítás

1. Élt-éldégelt egy öregember és egy öregasszony (házaspár) kettesben. 2. Volt nekik egy kislányuk. 3. Az öregasszony meghalt, az öregember megnősült. 4. Elvett egy másik asszonyt. 5. A másik asszonynak ez a kislány nem tetszett, nem szerette őt. 6. És azt mondja az öregnek: „Veszejtsd el a kislányodat, (akkor) veled fogok élni, (ha) nem veszejted el, nem fogok (veled) élni.” 7. Mit tegyen az öreg? 8. Sajnálja a kislányt, az már nem (is) kislány volt, hanem már nagy, lehet mondani, hogy nagylány volt. 9. Elveszejteni is sajnálja, az asszony is elmegy. 10. Kár. 11. Felültette a kislányt és elvitte egy sötét erdőbe. 12. Elvitte egy sötét erdőbe, és azt mondja neki: „Te maradj itt, én pedig megyek, fát fogok vágni”. 13. Fölkötött a szálfára egy pizskafát. 14. És ő maga hazament. 15. A szél fúj, a pizskafát ahogy megmozdítja, a pizskafa a szálfának ütődik, a kislány pedig azt gondolja, az apja fát vág. 16. Hallgat(ja) és azt mondja: „No, hol vágja apám a fát?” 17. Megint kopog a szél, megint mondja ez a lány: „Lám, hol vágja a fát apám.” 18. Állt, állt, besötétedett, és íme, odajött hozzá a boszorkány. 19. Jött a boszorkány, és elvitte magához, a saját házikójába. 20. Elvitte a saját házikójába, és „(Itt) fogsz – mondja – nálam élni, nekem fogsz dolgozni.” 21. És elővett neki egy pud (apró) üveggyöngyöt, üveggyöngyöt egy puddal. 22. És ím mondja neki: „Reggelre/holnapra ezt a pud üveggyöngyöt mind fűzd föl, ezt a pud üveggyöngyöt. 23.

¹ značitsja

² a sodi

³ sasť

⁴ paňize

Ha nem fűzöd fel, akkor én téged megeszlek.” 24. Nohát a boszorkány elment valahová a saját dolgára, ez a kislány meg kiabál (sír): „Egy pud üveggyöngy! Hogyan fűzöm fel én ezeket holnapig?” 25. És hirtelen, a padlóban volt egy kis lyuk, a lyukon kijött egy menyétke. 26. Menyétke, mi az a menyétke, én nem tudom. 27. Kijött egy menyétke: „Mit sírsz?” 28. „Lám a boszorkány ilyen munkát adott nekem.” 29. „Ne keseregi, minden van (minden rendben).” 30. Ez a menyétke mind felfűzte a pud gyöngyöt. 31. Másnap jött a boszorkány, minden kész, a kislány életben maradt, nem ette meg. 32. Aztán másnap egy pud gyöngyöt hagyott neki. 33. És megint megparancsolta neki, a pud gyöngyöt mind számolja meg, mind fűzze fel. 34. „Ha nem csinálod meg ezt a munkát, jövök, megeszlek.” 35. Megint ím sír ez a kislány, nem tudja, hogyan végezze el ezt a munkát. 36. Kijött a padló alatti részből a menyétke, segített neki. 37. A munkát befejezték (elvégezték). 38. Második nap, harmadik nap a boszorkány egy pud kaurikagylót hagyott neki. 39. És megint megparancsolta: „Ha reggelig nem csinálod meg ezt a munkát, nem végzed el ezt a munkát, megeszlek. 40. Befűtöm a kályhát, és megfőzlek a kályhában.” 41. Harmadnap, bár az egész munkát elvégezték, mégis meg akarta főzni a boszorkány. 42. Befűtötte a kályhát, jó forróra fűtötte, a zsarátnokot kitorölte és mondja a kislánynak: „Nosza, ülj a forró sütőlapátra, bedoblak a kályhába.” 43. A kislány pedig mondja: „Hogyan üljek oda? 44. Nem tudom (hogyan kell odaülni, nem tudok odaülni). 45. Nosza – mondja –, mutasd meg.” 46. A boszorkány ráült a lapátra, a kislány bedobta a boszorkányt a kályhába, a menyétke előjött és segített neki, az ajtót rácsukták, a boszorkány ott elégett, ők hazafutottak. 47. A menyétke megmutatta az utat a kislánynak, hazaértek, az apja meglátta a kislányt élve, és az asszonyt elzavarta a háztól.

4. A transzkripció kérdései

A nyelvi feldolgozást Molnár Judit végezte, a munkában Raisza Sirmankina volt segítségünkre. A szöveget a mordvinisztikában általánosan elfogadott egyszerűsített fonetikus transzkripcióval jegyeztük le.

Az erza nyelvű szövegbe – néhol oroszul ragozott – orosz szavak, kifejezések vegyülnek. Természetesen nehéz a határt meghúzni a között, hogy mikor tér át az adatközlő az oroszra, illetve hogy mikor használ „csak” orosz jövevényszavakat. Az orosz nyelvű részleteket kurzívvval jelöltük, a jövevényszavakat azonban nem.

5. Általános kérdések

A mordvin nyelvjárásoknak fontos jellemzője, hogy nincsenek területileg szigorúan behatárolva, nem egy tömbben helyezkednek el. Ennek oka a mordvinság nagy területen való szétszóródottságában és a migrációban keresendő. Gyakori jelenség az, hogy egy adott terület lakói különböző nyelvjárási csoportokat képviselnek (Cygankin 1979: 4-5).

Új helyekre települve a beszélők gyakran megőrzik eredeti nyelvjárásuk archaikus vonásait, s ezeket új, helyi elemekkel gazdagítják. Sok a kevert – erza-moksa, erza-orosz, erza-tatár, erza-csuvas, erza-baskír stb. – falu, s a másik nyelv is igen erős hatást

fejt ki a mordvin ajkúak nyelvjárásának alakulására. A perifériákon beszélt nyelvjárások – az általunk vizsgált is ilyen – nincsenek kapcsolatban az irodalmi nyelvvel, és az erős idegen nyelvi hatás következményeképpen használati körük gyakran igen leszűkül. A fentiek miatt az erza nyelvterület bonyolult képet mutat, nincsenek tiszta nyelvjárás-típusok (Cygankin 1979: 6-7).

Az általunk feldolgozott szöveg hangtani és morfológiai szempontból a szintén Baskíriában beszélt és a keleti⁵ típusok közé sorolt fjodorovkai nyelvjáráshoz áll legközelebb (leírása: Biuskin: 1968). Nem tartjuk kizártnak, hogy a kérdéses nyelvjárás a fjodorovkainak egyik változata, bár attól néhány vonásában eltér.

A szűzsének nyelvjárásterületenként különböző változatai élnek. (Pl.: Evsev'ev 1964: 180)

6. Hangrendszer

A magánhangzórendszer a következő hangokat tartalmazza: *u, o, a, i, e*. Az *e* igen zárt, artikulációja hangsúlytalan szótagban az *i*-éhez közelít, többtagú szavakban nem első szótagi helyzetben redukálódásra hajlamos, pl. *večkamende* ~ irod. *večkemenze*. Időnként ki is eshet: *erášt'-ašt'* ~ irod. *erášt'-ašt'éšt'*, az irodalmi nyelvi *e*-nek helyenként szövegünkben *i* megfelelése van: *pid'it'an* ~ irod. *pid'et'an*. Az *o* artikulációja többtagú szavak második, harmadik szótagjában időnként szintén laza, például a *jomavtâmondojak* szóban, ahol a harmadik szótagi *o* redukálódott. Ez is gyakran válhat *u*-vá (*robotant'*, *čopolgad's* ~ irod. *robotant'*, *čopolgad's*).

A gyors beszéd és a hangsúlyviszonyok eltolódása okozza három esetben a magánhangzó kiesését: *azdan*, *azdi* ~ irod. *a sodan*, *a sodi*; *ežze* ~ irod. *ežiže*. Ez a jelenség a legtöbb nyelvjárásban előfordul.

A mássalhangzórendszer ugyanazokat a hangokat tartalmazza, amelyeket az irodalmi nyelv. Egy szó esetében figyelhető meg az irodalmi nyelvi *č* helyén *š* megfelelés: *šočkónt'e* ~ irod. *čočkónt'eñ*.

7. Morfológia

Szövegünkben a következő érdekes jelenségek figyelhetők meg:

– az illativusrag és a múlt idejű indet. Vx3Sg affrikálódása likvida után: *viřc* ~ irod. *viřs*; *pal'č* ~ irod. *pal's*

– a detDatSg ragja *-n't'e* alakú: *avant'e* ~ irod. *avant'eñ*; *at'ant'e* ~ irod. *at'ant'eñ*; *šočkónt'e* ~ irod. *čočkónt'eñ* stb.

– az indetDat ragja *-n'e* alakú: *moñe* ~ irod. *moñen*

– a Px3Sg (több tárgy, ill. függő eset) ragja *-ndol-nde*: *večkimende* ~ irod. *večkemenze*; *ešende* ~ irod. *ešenze*; *jomavtâmondojak* ~ irod. *jomavtomonzojak* stb.

⁵A „keleti” terminus földrajzi alapú megjelölés, a Volgán túli, Kujbyšev (Samara), Orenburg környékén, valamint a Tatár és a Baskír Köztársaságban beszélt erza nyelvjárások közös, nem nyelvi szempontú elnevezése (Keresztes 1990: 17).

– a tárgyas igeragozás is szolgál néhány érdekességgel: mássalhangzóval bővült alakokkal, vagy a rag utolsó mássalhangzójának palatalizációjával: *pañizet'* ~ irod. *pañize*, *pid'it'añ* ~ irod. *pid'et'an*; a tárgyas ragozás Sg1 alany, Sg2 tárgy ragjának *t/t'* eleme részlegesen hasonul a többeli zöngés mássalhangzóhoz (ez esetünkben a *v*): *sevd'an* ~ irod. *sevt'an*.

Meglepő maga az a tény is, hogy az adatközlő a határozott tárgyas szerkezetekben mindig tárgyas személyragos igealakokat használt, a „kényelmesebb” megoldást (alanyi ragozás + genitívuszi alaptagú *ejse / ejse* + Px szerkezetet) sohasem.

8. Lexika

Az adatközlő öröndetesen kevés orosz szót használ rendszeresen, bár mind-egyiknek van megfelelője az irodalmi erzában, pl. *d'evkiñe* ~ irod. *t'ejt'erñe*, *t'ejt'erka*; *d'evuška* ~ irod. *t'ejt'er'*; *robutamš* ~ irod. *važod'emš*; *robuta* ~ irod. *t'ev*; *pomogamš* ~ irod. *l'ezdamš*; *xot'et'* ~ irod. *bažamš*; *apjat'* ~ irod. *tago*; *vot* ~ irod. *vana*. Az ezeken kívül előforduló orosz szavak egy részének nincs erza megfelelője (néhány közülük töltelékszó, pl. *značca*), más részük használatát nyilván a gyűjtő jelenléte tette indokolttá.

9. Szintaxis

A mondattan területén az irodalmi nyelvhez képest eltérést nem találtunk.

IRODALOM

- Biuškin, M. S. 1968: *Zvukovaja sistema fedorovskogo dialekta erzja-mordovskogo jazyka na territorii Baškirkoi ASSR*, in: *Očerki mordovskih dialektov V*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo, 199–317.
- Cygankin, Dmitrij V. 1979: *Fonetika erzjanskih dialektov*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Evsev'ev, Makar E. 1964: *Izbrannye trudy 3: Mordovskie narodnye skazki i zagadki*, Saransk, Mordovskoe knižnoe izdatel'stvo.
- Keresztes László 1990: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest, Tankönyvkiadó.

ERZA-MORDWINISCHE SPRACHPROBE AUS DEM ORT ANDREEVKA IN BAŠKORTOSTAN (BASCHKIRIEN)

JUDIT MOLNÁR – SZILÁRD TÓTH

Den Text hat Szilárd Tóth im Jahr 1993 im Dorf Andreevka (Šajmuratovoer Dorfsowjet, Kreis Karmaskaly) von Frau Elisaveta Jurtova aufgezeichnet. Die Gewährsperson sprach einen östlichen Dialekt des Erza-Mordwinischen; das aufgezeichnete Märchen ist in der mordwinischen Folklore in zahlreichen Varianten vorzufinden.

A FŐNÉVI CSOPORT SZÓRENDJÉRŐL A FINNBEN ÉS A MAGYARBAN

SIPŐCZ KATALIN

1.1. Írásomban a magyar és a finn nyelvek szórendi jellemzőit a nyelv egy szűkebb területén, a főnévi csoporton vizsgálom az ezzel a témával foglalkozó finn és magyar szakirodalom és saját megfigyeléseim alapján. Közismert, hogy a magyar és a finn egyaránt ún. szabad szórendű nyelv. A „szabad” elnevezés meglehetősen félrevezető, mivel mindkét nyelvben meglehetősen kötöttek a lehetséges szórendi változatok, azonban a szórend és a szintaktikai kategóriák nincsenek oly módon összekapcsolódva, mint például az angolban. A szórend kötöttségének mértéke a vizsgált nyelvi területtől is függ. A főnévi csoport egyik jellemzője éppen a szilárd szórend. Ha szórendi pozíciója változik is, a bővítmények mindig az alaptaggal együtt mozognak, és a csoporton belüli helyük általában változatlan marad.

1.2. A főnévi csoport főbb összetevői¹ a birtokos (Gen), a determinánsok (Det) (névelők, névmások), a számnevek (Num), a melléknévi jelzők (A) és a főnévi alaptag(N). A szakirodalomban találkozunk a modifikátor (Mod) terminussal is az alaptagon kívüli összetevők megnevezésére (pl. Frawley 1992), és általános a logikai determinánsok kvantorként való megjelölése is. Közismert, hogy az SOV nyelvekre a ModN sorrend jellemző, az SVO nyelveknél ModN és NMod szórenddel is találkozhatunk. Az uráli nyelvek történetileg az SOV típusba tartoznak, s bár a finn ma már gyakorlatilag SVO típusú, a történeti háttérnek megfelelően a finnben és a magyarban is ModN a szórend. A modifikátorok csoportján belül a prenominális nyelveket a DtNumAN sorrend jellemzi, s általánosan – de nem kivétel nélkül – ez a szórend a magyarban és a finnben is.

Ezek a tipológiai egyezéseken túl azonban szembeötlő különbségekre figyelhetünk fel. Egyrészt a finn nyelvben a determinánsok csoportjából hiányzik a határozott névelő, másrészt a finnel ellentétben a magyarban a főnévi csoporton belül nincs kongruencia. (Nem számítva a mutató névmások alaptaggal való egyeztetését, amely inkább toldalékismétlésnek nevezhető /vö.: Szabolcsi–Laczkó 1992: 199/.) A finn kongruencia meglehetősen bonyolult szintaktikai olvasatokat hoz létre:

¹Írásomban csak a főnévi alaptag előtt álló összetevők szórendi kérdéseit tárgyalom, így nem vizsgálom a különféle határozói bővítményes és vonatkozó mellékmondatos szerkezeteket.

– A birtokos mindig genitivusban van, azaz nem kongruáló bővítmény.
 – A számnevek a nem grammatikai esetekben kongruálnak, a grammatikai esetekben viszont nem egyértelmű az alaptag – bővítmény viszony. Hakulinen-Karlsson mondattana szerint (1979: 145) SgNom-ban a számnév tartható főszónak, mivel ilyenkor a számnév után álló szavak SgPart-ba kerülnek, így szintaktikailag bővítménynek tekintendők. Leiwo (1977) ezzel szemben a számnevet minden esetben a főnév bővítményének tekinti. Jokinen (1988: 362) viszont minden számnevet tartalmazó főnévi csoportban a számnevet tartja szintaktikai alaptagnak. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a grammatikai esetekben kvantorcsopontonként is eltérések mutatkoznak a kongruenciában.

– A birtokoson és a számneveken kívül még van a modifikátoroknak egy – szófajlag, szemantikailag be nem határolható – kis csoportja, amely mindig közvetlenül az alaptag előtt áll és nem kongruál: *pikku* ‘kis’, *ensi* ‘jövő’, *viime* ‘múlt’, *joka* ‘minden’, *koko* ‘egész’ stb.

– A fentiekon kívül a főnévi csoport többi (alaptag előtti) összetevője kongruál az alaptaggal.

(A kongruencia kérdésével itt nem kívánok tovább foglalkozni, erről részletebben ld.: a fent említett tanulmányokat és Vilkuna 1996)

1.3. A finn mondattanok (Hakulinen–Karlsson 1979, Vilkuna 1996) a főnévi csoport preminális bővítményeit két területre bontják: *tarkennekenttä* és *kuvailukenttä*. Az első terminus magyarul „pontosító mező”-t jelent. (Vilkuna szerint a *tarkenne* az angol ‘determiner’ elnevezésnek felel meg, pontos megfelelésről azonban nem beszélhetünk, hiszen az angolban idetartozik a finn nyelvből hiányzó névelő kategória, a finnben pedig e csoport tagjaként szerepelnek a számnevek /1996: 49/. Jokinen a ‘specifier’ terminus finn megfelelőjének tartja /1988: 353/.) A *kuvailukenttä* jelentése „ábrázoló mező”. A két csoport jelentéstani elkülönülése elég egyértelmű; az elsőbe tartozó összetevők deiktikus és/vagy kvantorikus jelentést hordoznak, a másodikba tartozóak pedig a főnévi alaptag tulajdonságfogalmait nevezik meg. (Vilkuna 1996: 182)

A nem melléknévi összetevők szórendje

2.1. A magyar nyelvben a nem melléknévi összetevők a főneves kifejezés élén állnak. Ebbe a csoportba tartoznak a determinánsok, a számnevek és a birtokos. Egy főnévi csoportban több idetartozó bővítmény is szerepelhet, de ezek együttes előfordulását logikai körülmények korlátozzák (pl. **mindkét sok tanuló*). A kifejezésben elől vannak a determinánsok és utánuk a számnevek.

Szórendi helyét tekintve a birtokos a determinánsok közé tartozik. Ez tulajdonképpen érthető, hiszen a birtokos a főneves kifejezést határozottá teszi. A birtokos megelőzi a többi determinánst, kivéve a határozott névelőt. Egyéb, a birtokos előtt álló összetevők már a birtokost bővítik. A magyarban a birtokos helye olyannyira kötött,

hogy a magyar birtokos szerkezet „konfigurációs” tekinthető (Szabolcsi–Laczkó 1992: 208). Ha akár a birtokoshoz, akár a birtokszóhoz mutató névmás kapcsolódik, a birtokoson kötelező a *-nak* rag használata.

A birtokoson kívüli determinánsok szórendje szintén meglehetősen kötött. Sorrendjük az alábbi:

mind > határozott névelő > rámutató determinánsok > kvantordeterminánsok
a, az *eme, ezen, e* stb. *valamennyi, bármelyik* stb.
 (É. Kiss 1998: 80)

2.2. A nem melléknévi összetevők a finn nyelvben is megelőzik a melléknévi bővítményeket.

A birtokos szórendi helyzete a magyarhoz képest kevésbé kötött. Ez feltehetőleg összefüggésben van azzal, hogy a finnben a birtokos mindig genitívus ragot kap, tehát a magyar birtokossal ellentétben sohasem lehet jelöletlen. (A birtokszón viszont csak személyes névmási birtokos esetén jelöli a finn a birtokviszonyt, a beszélt nyelvben ez is egyre inkább eltűnőben van.) „Genetiiville on ominaista liikkuvuus: se voi esiintyä vapaasti eri etuattribuuttien joukossa, ei tosin kvanttorikombinaation välissä.” (Jokinen 1988: 359) Ez a „mozgékonyosság” csupán a valódi birtoklást kifejező genitívusra érvényes. A finnben ugyanis elkülönítendő az ún. „külső” és „belső” genitívus (Vilkuna 1996). (Jokinennél /1988/ *tarkennegenetiivi* és *kuvailugenetiivi*.) A külsővel ellentétben a belső genitívus nem fejez ki valódi birtokviszonyt, nincs determináló szerepe, sokkal inkább a melléknévi összetevőkhöz hasonlóan az alaptag tulajdonságszerű jegyére utal. Például: *350-vuotias Helsingin(Gen) yliopisto* ‘a 350 éves helsinki egyetem’, *Ritun(Gen) ranskan(Gen) kielen(Gen) taito* ‘Ritu francia nyelvi tudása’ (a példák: Vilkuna 1996). Az utóbbi példánál a három genitívusi esetből csupán a legelső tekinthető valódi birtokosnak, a többi belső genitívus. A belső genitívusok magyar megfelelői többnyire összetételi előtagok vagy melléknévi jelzők, azaz nem birtokosok. Névmás belső genitívusként nem állhat, ez következik a névmások determinatív jellegéből. A külső genitívus lehetséges helyváltoztatására később visszatérek.

Penttilä (1967a) a nem melléknévi összetevőket kombinációs lehetőségeik alapján öt csoportra osztotta, és a csoportok szórendi pozícióit is meghatározta. Ezt a csoportosítást később átvette Hakulinen-Karlsson is (1979: 114). Ez alapján a főneves kifejezés élére az univerzális kvantorok kerülnek (*kaikki* ‘mindenki, minden’, *koko* ‘egész’, *jokainen* ‘mindegyik’ stb.). Ezután következnek a mutató névmások és az „egyedítő” kvantorok (például *joka* ‘minden (egy)’, *joku* ‘valaki’). A következő csoport a numerális modifikátoroké (például *eräs* ‘egy’, *harva* ‘néhány’, *moni* ‘sok’), ide tartoznak a tőszámnevek is. A negyedik pozíció szintén numerális jellegű, de már közelít – morfológiailag és/vagy szemantikailag – a melléktalálékhoz (például *sama* ‘ugyanaz’, *muu* ‘másik’, *seuraava* ‘következő’, és itt szerepelnek a sorszámnevek is). Az ötödik pozícióban pedig a hasonlítást kifejező névmási melléktalálék vannak

(például *sellainen* ‘ilyen’, *tuommainen* ‘olyan’). Jokinen (1988) e két utóbbi csoport tagjait már a melléknévi összetevőkhöz helyezi. Az egyes pozíciókat egy-egy kifejezésben legfeljebb egy tag képviselheti. A gyakorlatban mindenesetre ritkán kombinálódik egymással kettőnél több ilyen összetevő. Penttilä (1967b) egy tanulmányában hasonló pozíciócsoportokat mutat be a magyar nyelvben is.

Úgy vélem, a fentebb bemutatott, É.Kiss Katalintól átvett magyar determinátor-sorrend megegyezik a finn csoportok sorrendjével, bár nem annyira részletező. A részletek azonban inkább a logikai-szemantikai kombinációs lehetőségekből következnek.

A finn (külső) birtokos helye nem határozható meg egyértelműen e pozíciókon belül: *kaikki minun ystäväni* ~ *minun kaikki ystäväni* ‘(az én) minden barátom’. A szórendi csere általában jelentésváltozást vagy hangsúlybeli eltérést eredményez: *tämä pojan uusi kirja* ‘a fiúnak ez az új könyve’ ~ *pojan tämä uusi kirja* ‘a fiúnak ez az új könyve (és nem az a másik új)’. Jellemzően jelentésváltozást okoz a számnévi összetevőkkel való szórendi csere (ez a számnév és egyéb összetevők viszonyára is érvényes). Például: *hänen kaksi poikaansa* ~ *kaksi hänen poikaansa* ‘két fia’. Ha a számnév a főszó előtt áll (első példa), akkor a mennyiség nem lehet több, ha a főszótól távolabb, akkor több is lehet. (Vö.: Hakulinen–Karlsson 1979: 116) A magyarban csupán szórendi változtatással ilyen különbségeket nem fejezhetünk ki, erre más nyelvi eszközöket használunk: *két fia* / *a két fia* vagy *mindkét fia*. A számnevekkel kapcsolatban megemlítendő, hogy ezek a magyarban is kevésbé kötött helyzetűek, helyük cserélődhet bizonyos participiumokkal (*elmúlt, következő*), de más esetben is előfordulhatnak a melléknévi bővítmények után (*a két tegnap feladott levél* ~ *a tegnap feladott két levél*). (Dezső 1970: 405)

A melléknévi összetevők² szórendje

3.1. A főnévi csoport melléknévi összetevőinek sorrendjében sokkal több változat lehetséges, mint az előző csoportnál, hiszen az idetartozó szókészlet elemek száma is lényegesen több³. A főnévi csoport bővítményei között is nagyobb számban szerepelnek a melléknévi, mint a nem melléknévi, egy felmérés szerint ezek aránya a finnben 63% – 37% (Hakulinen–Karlsson 1979: 114).

Ezen a területen nem találunk olyan szabályszerűségeket, mint a birtokos, a determinánsok és a kvantorok szórendje esetében, de szórendi tendenciákkal itt is számolhatunk. Dixon például az alábbi sorrendet állapította meg az angolban a tulajdonságfogalmak szemantikai csoportosítása szerint: logikai tulajdonság (ez a determinánsok és a kvantorok helye) > minőség > dimenzió > fizikai tulajdonság > sebesség > emberi tulajdonság > kor > szín (pl. *five long smooth old brown table*). (Dixon 1982) További, más nyelvekre is kibővített vizsgálatok sok esetben hasonló eredményre jutottak, még

²Ebbe a csoportba sorolom a participiumokat is.

³Az ezzel a témával foglalkozó szakirodalomhoz hasonlóan én sem tárgyalom a melléknévi összetevők további bővítményeinek szórendi kérdéseit.

ha nem is pontosan ezeket a szemantikai csoportokat használták. (Hetzron és Dixon ilyen jellegű kutatásaiban szerepel a magyar nyelv is.) A nyelvek zömében általában az alábbi szórendi tendencia érvényesül: minőség > dimenzió > kor > fizikai tulajdonság > szín (Frawley 1992: 482–3).

Seiler (1978) szerint a modifikátorok hatóköre határozza meg a szórendet. Szerinte minél nagyobb egy modifikátor hatóköre, annál nagyobb az applikációs képessége, és annál távolabb helyezkedik el az alaptagtól. Hetzron (1978) viszont a modifikátorok szubjektivitásában és objektivitásában próbál magyarázatot találni. Azaz, minél szubjektívebb egy modifikátor, annál távolabb található az alaptagtól, és minél objektívebb, annál közelebb van az alaptaghoz. Mindkét magyarázat – bár sok esetben igaznak bizonyul – alapvetően problémás, hiszen nem határozható meg egyértelműen, hogy mely modifikátornak nagy a hatóköre, vagy mely tekinthető szubjektívnek, illetve objektívnek. Frawley úgy véli, hogy a szórend a modifikátorok intenzionális, illetve extenzionális jellegével van összefüggésben⁴. Az intenzionális modifikátor megelőzi az extenzionálisat, és ez végeredményben összhangban van Seiler és Hetzron elméletével is. Az intenzionalitás többnyire összekapcsolódik a szubjektivitással, szélesebb az alkalmazási köre, az extenzionalitás pedig az objektivitással, és szűkebb az alkalmazási köre. (Frawley 1992: 487–495)

3.2. A magyar nyelvre vonatkozóan Dezső László végzett hasonló szórendi vizsgálatokat, és összefüggéseket mutatott ki a modifikátorok sorrendje és azok mélyszerkezeti típusai között: „A mélyszerkezet sajátosságai tükröződhetnek a szórendben is: különböző mélyszerkezetű jelzők helye más lehet.” (Dezső 1970: 400)⁵ Tanulmányában megállapítja, hogy a mélyszerkezeti okok csak az esetek egy részére kínálnak megoldást, a pragmatikai tényezők jelentős mértékben befolyásolnak, és az idézett tanulmány pedig elsősorban a melléknévek szemantikáját, egyszerű illetve deszubsztanciális vagy deverbális jellegét tekinti vizsgálati szempontnak. Ezer, több melléknévvél bővített főnévi csoport alapján a fontosabb szórendi tendenciák a következők (uo. 406–420):

⁴Az intenzionális modifikátor az alaptag csoportján belül hasonlít, a modifikátor által kifejezett tulajdonság a minősített dolog belső szerkezetére vonatkozik. Az extenzionális modifikátor ezzel szemben „függetlenebb” az alaptagtól, annak egészére vonatkozik. Frawley egyik példája jól megvilágítja ezt a különbséget: *dark house* ‘sötét (kivilágítatlan) ház’ [intenzionális] – *dark house* ‘sötét (sötét színűre festett) ház’ [extenzionális] (Frawley 1992: 490).

⁵Dezső egyik példájával szemlélítve: a *szép erkélyes kerti ház* főnévi csoportban azért a megadott szórend az optimális, mert a mélyszerkezetben a *szép* jelző önálló melléknévi állítmányként állhat (*A ház szép.*), s ez az „önállósága” a felszínen abban nyilvánul meg, hogy az alaptagtól legtávolabbra kerül. A következő jelző birtoklás-mondatra vezethető vissza (*A háznak erkélye van.*), állítmányi szerepben nem általános (**A ház erkélyes.*), azaz kevésbé önálló, s így jobban kötődik a főnévhez. Az ígés-létigés mondatra visszavezetett jelzők (*A ház a kertben van.*) még kevésbé képzelhetők el állítmányi szerepben, ezért kerül a *kertes* jelző közvetlenül a főnév elé. (Dezső 399–400)

(a) A főnévhez legközelebb a nép- és színnevek állnak, ezek elé kerül a többi melléknév.

(b) A minősítő melléznevek helye meglehetősen változékony, ezekből gyakran áll több egymás mellett. Ha ezek szinonim vagy antonim jelentésűek, helyük felcserélődhet. (Ezt még kiegészíthetjük azzal, hogy két – sokszor szinonim – melléknév esetében a nagyobb hatókörű jelző megelőzi a kisebb hatókörűt, pl.: *jó meleg csizma, szép csinos lány*.)

(c) A méretet jelölő melléznevek megelőzik az alakot jelölőket. (Ez megfelel Dixon és Hetzron dimenzió > fizikai tulajdonság sorrendezésének.) A méretet jelölő *kis* és *nagy* melléznevek azonban gyakran kerülnek közvetlenül a főnév elé, ilyenkor a szerepük kicsinyítés illetve nagyítás.

(d) A deszubsztanciális melléznevek általában közelebb állnak az alaptaghoz, mint az egyszerű melléznevek.

(e) A deverbális melléznevek és a participiumok – ha őrzik igei természetüket – távolabb vannak a főnévtől.

A fenti tendenciák között vannak erősebben és gyengébben érvényesülők. Például a színnevek és a népnevek alaptaghoz való kötődése többnyire legyőzi a deszubsztanciális melléznevek hasonló tendenciáját. (Kivételt jelentenek a szempontot jelentő képzett melléznevek /uo. 411/.) Általános jelentéstani elvként megfigyelhető, hogy azok a melléznevek, amelyek valamilyen állandóbb tulajdonságot fejeznek ki, a főnév elé kerülnek. S ez végeredményben összhangban van a fentebb említett szemantikai alapú szórendi megállapításokkal (3.1). A főnév előtt állnak azok a melléznevek is, amelyek valamilyen lényeges jeggyel egészítik ki az alaptagot, például a jelző és a jelzett szó együtt a dolgok valamely jellegzetes fajtáját jelöli, s ez gyakran állandósult szókapcsolattá (idővel akár összetétellé) válik. A színnevekkel és népnevekkel kapcsolatban megemlítendő, hogy ezek szófajilag is legközelebb vannak a főnevekhez, könnyen főnevesülnek. Hozzájuk hasonlóak az anyagnevek is, de a magyarban ezek jellemzően főnevek, és jelzői használatban gyakran összetételi előtagként szerepelnek. Ez egyébként az uráli nyelvek ismert vonása. A magyarhoz hasonlóan a finnben is inkább főnévi formában, összetételi előtagként szerepelnek (például *puulelu* 'fajáték', *posliinimalja* 'porcelánváza'), de melléknévképzővel ellátott alakjaik is használatosak⁶ (*puinen* 'fából való, fa-', *posliininen* 'porcelánból való, porcelán-').

A színnevek és a népnevek közül a népnevek kerülnek általában közelebb a főnevekhez (*piros japán autó*), a finnben ezek gyakran összetételt is alkotnak (*suomalaislapset* 'finn gyerekek', *saksalaisryhmä* 'német csoport').

⁶Az anyagnév általában akkor szerepel melléknévi jelzőként, ha a jelölt tárgy nem olyan gyakori: pl. *puinen polkupyörä* 'fabicikli'.

A modifikátorok sorrendjét befolyásolhatja az is, hogy azok rendelkeznek-e további bővítményekkel.⁷ A szerkezetes igenévi jelzők többnyire megelőzik az egytagúakat (Rác 1968: 342), de ezt a tendenciát nagy mértékben befolyásolhatja az igenév és a főnévi csoportban szereplő többi jelző szemantikája (Dezső 1970: 417).

3.3. Ezek után vizsgáljuk meg ugyanezen összetevők sorrendjét a finn nyelvben. A modifikátorok szemantikája szerint gyakorlatilag a magyarral azonos tendenciák figyelhetők meg. A melléknévi jelzők sorában elől állnak azok, amelyek „ornamentálisabb” (Holma 1966: 37), ideiglenesebb vagy szekundér (Penttilä 1967a: 263) jelentésűek, az állandóbb, primér jelentésű melléknevek (Penttilä uo.) pedig az alaptaghoz közelebb kerülnek. Hakulinen és Karlsson mondattana (1979: 135) szerint is a szubjektív minősítő jelzők az elsők, és a további jelzők az alábbi szemantikai sorrend szerint rendeződnek: alak > kor > szín > eredet > anyag (pl.: *iso vanha punainen kiinalainen muovinen ruusu* ‘nagy régi piros kínai műanyag rózsza’). Mint fentebb említettem a két utolsó kategória (eredet, anyag) gyakran alkot összetételt az alaptaggal. Holma szerint a jelzők sorrendjében az általános → konkrét tendencia érvényesül (Holma 1966: 68). Penttilä utal az észti nyelvre is, ahol szintén minősítő jelző > színnév > anyagnév a sorrend (Penttilä 1967a: 263). A nem szemantikai alapú megállapítások alapján a finnben jellemző, hogy a bővíthető melléknevek megelőzik azokat, amelyek nem kaphatnak bővítményt: *suora pohjaton putki* ‘egyenes feneketlen („nyitott végű”) cső’ ~ *hyvin suora pohjaton putki* / **suora hyvin pohjaton putki* (*hyvin* ‘nagyon’). Továbbá, az egyszerű melléknevek megelőzik a képzetteket: *halpa pitkänomainen kuorrutettu kakku* ‘olcsó hosszúkás cukormázás torta’ (Hakulinen–Karlsson 1979:135) E két utóbbi tendencia párhuzamba állítható azokkal a magyar nyelvi megállapításokkal, amelyek szerint a bővítményes jelzők megelőzik az egytagúakat, illetve a deszubsztanciálisak pedig a főnevekhez húznak.

A finn szakirodalmak szerint a szórendet befolyásolja az ún. „viskuri” törvény is, amely az összetevők szótagszáma alapján működik oly módon, hogy a hosszabb jelzők általában követik a rövidebbeket: *oudossa ihmeellisessä maailmassa* ‘furcsa, csodás világban’. Ez más nyelvekben is megfigyelhető általános prozódiai jelenség. A melléknévi jelzők szórendalakító tényezőjeként azonban csak akkor érvényesül, ha más, erősebb (szemantikai, pragmatikai stb.) szempontok nem határozzák meg a szórendet. (Hakulinen–Karlsson 1979:135, Holma 1966:52–53, Penttilä 1967a:263)

⁷A vogul nyelvben a többtagú modifikátorok szinte szabályszerűen megelőzik az egytagúakat, s ez gyakran eredményez olyan szórendet, amely eltér a más nyelvekben általánostól. Így például a színnevek – mivel a vogulban ezek sokszor szerkezetes kifejezések – a modifikátorsor elején állhatnak. A többtagú modifikátorok előre kerülése még a számnevek csoportjára is kihat, így a számnevek gyakran a melléknévi jelzőket követve kerülnek közvetlenül a főnév elé. (Sipőcz 1997)

A fent felsoroltak az esetek többségében összefüggnek egymással, így pl. a képzett szavak általában hosszabbak, mint a képzetlenek, az egyszerű minősítő jelzők többnyire képző nélküliek, rövidebbek stb.

A magyarban és a finnben a főnévi csoport melléknévi összetevőinek szórendjében jelentős eltéréseket nem tapasztalunk. Több finn egyetemistával is lefordítottam a Dezső László tanulmányában szereplő jelzős kifejezéseket, ezeken és általam összeállított példákon „teszteltem” a vizsgált szórendi jelenségeket. Megfigyeléseim szerint a magyarban használatos melléknévi szórend az esetek többségében természetesnek hat a finnben, és ez fordítva is így van. Ingadozások főképpen akkor vannak, ha a melléknévek azonos (vagy közeli) szemantikai kategóriába tartoznak, az alaptag hasonló jegyeire utalnak. Ebben az esetben a jelzők elég szabadon felcserélődhetnek. (A többféle szórendi lehetőség ilyenkor nem csupán a két nyelv összehasonlításában, hanem egy nyelven belül is jellemző.) A finn adatközlők szerint ilyen esetben a kifejezés élére kerülő melléknév hangsúlyosabb lesz. A melléknévek sorrendje annál szabadabbnak tűnik, minél több van belőlük. Két jelző esetén általában egyértelműen adódik a szokásos szórend, sok jelző használata viszont a kifejezést „felsorolás” jellegűvé változtatja, amelyben szabadabban cserélődhet a tagok helye. (Ezzel összefügg, hogy azokban a kifejezésekben, amelyekben kettőnél több melléknévi jelző szerepel, a jelzők általában azonos szemantikai kategóriát képviselnek.)

A finnben és a magyarban is alapvető szórendi tényező a kifejezés parataktikus, illetve hipotaktikus jellege. A hipotaktikus kapcsolatnál az elől álló melléknév egyértelműen az utána álló kifejezés egészére vonatkozik, a szórend ilyenkor kötött, pl.: *mainitsemani taloustietelliset laskelmat* ‘az (általam) említett gazdasági számítások’ (Penttilä 1967a: 262). A determinánsok és a számnevek mindig hipotaktikus viszonyban vannak a melléknévi modifikátorokkal, vö.: *ez a nagy ház ~ *ez és nagy ház, három magyar diák ~ *három és magyar diák*. A parataktikus kapcsolatnál ilyen egyértelmű szinteződés nincsen: *kedves (és) okos gyerek*. A két kapcsolattípus között nem húzhatunk éles határt, inkább a kifejezések erősebb, illetve gyengébb hipotaktikus/parataktikus jellegéről beszélhetünk. Ez is összefügg a többi szórendi tényezővel, azaz az anyagnevet, népnevet, színnevet tartalmazó főnévi csoporthoz általában hipotaktikusan kapcsolódnak a további (más szemantikai csoportot képviselő) melléknévek (*szőke (finn gyerekek)*). Az azonos szemantikai csoportba tartozó melléknévek kapcsolata általában parataktikus.

4. Írásom csupán rövid áttekintést adott a főnévi csoport szórendi jellemzőiről, a magyar és finn nyelveket érintő főbb eltérésekről és egyezésekről. Úgy vélem, a vizsgált kérdéskör annyira összetett, hogy a főneves kifejezés összetevőinek szinte minden egyes típusa külön tanulmányt, részletes kontrasztív vizsgálatokat érdemelne.

IRODALOM

- Dezső László 1970: A magyar jelzős főnévi csoportok szórendjéről, *Nyelvtudományi Közlemények* 72, 395–423.
- Dixon, Robert M. W. 1982: *Where have all the adjectives gone?* The Hague, Mouton.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 15–184.
- Frawley, William 1992: *Linguistic Semantics*, Hillsdale, New Jersey, Erlbaum.
- Hakulinen, Auli–Fred Karlsson 1979: *Nykysuomen lauseoppia = Suomen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 350, Helsinki.
- Hetzron, Robert 1978: On the relativ order of adjectives, in Hansjakob Seiler szerk.: *Language universals*, Tübingen, Narr, 165–84.
- Holma, Tapani 1966: *Positiivisesta kongruovien edussanetta edeltävien attribuuttien keskinäisistä järjestyksestä huomioon otettuna genetiiviattribuutin paikka*, Jyväskylä, Laudaturtutkielma.
- Jokinen, Kristiina 1988: Suomen substantiivilausekkeen rakenne, *Virittaja* 92, 348–374.
- Leiwo, Matti 1977: *Kielitieteellisiä näkökohtia viivästyneestä kielenkehityksestä = Studia Philologica Jyväskyläensia* 10, Jyväskylä.
- Penttilä, Aarni 1967a: Attribuuttien järjestyksestä, *Virittaja* 71: 259–67.
- Penttilä, Aarni 1967b: *A magyar jelzős szerkezetek szórendjéről = Nytudományi Értekezések* 58: 267–270.
- Rácz Endre 1968: Mondattan, in Rácz Endre szerk.: *A mai magyar nyelv*, Budapest, Tankönyvkiadó, 205–458.
- Seiler, Hansjakob 1978: A functional dimension for interlanguage comparison, in Hansjakob Seiler szerk.: *Language universals*, Tübingen, Narr, 301–28.
- Sipőcz Katalin 1997: Szórendi kérdések a vogulban, az 1997. évi *Ugor Műhely* megjelenés alatt levő anyaga.
- Szabolcsi Anna–Laczkó Tibor 1992: A főnévi csoport szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 1: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 179–298.
- Vilkuna, Maria 1996: *Suomen lauseopin perusteet*, Helsinki.

ZUR WORTFOLGE DER SUBSTANTIVGRUPPE IM FINNISCHEN UND IM UNGARISCHEN

KATALIN SIPŐCZ

Die Wortfolge der Substantivgruppe im Finnischen und Ungarischen ist ziemlich streng geregelt. Im Bereich der pränominalen Ergänzungen der Substantivgruppe ist zwischen den Gruppen der adjektivischen und der nicht-adjektivischen Komponenten zu unterscheiden. An der Spitze der NP stehen die nicht-adjektivischen Elemente mit streng gebundener Wortfolge. Im Ungarischen ist die Reihenfolge: universaler Quantor > bestimmter Artikel > hinweisender Determinant > Quantordeterminant. Die Bezeichnung des Besitzers steht an der Spitze der NP, davor kann lediglich der bestimmte Artikel gesetzt werden. Die Abfolge der nicht-adjektivischen Komponenten im Finnischen ist: universaler Quantor > hinweisender Determinant, individualisierender Quantor > numeraler Modifikator > pronominales Adjektiv. Der „äussere“ Besitzer steht in der Regel an der Spitze der Nominalgruppe, seine Stellung ist jedoch weniger fest als im Ungarischen. Der „innere“ Besitzer steht immer vor dem Grundglied.

Die Reihenfolge der adjektivischen Elemente wird durch semantische, syntaktische und morphologische Gegebenheiten bestimmt. Die Wortfolge in diesem Bereich ist weniger gebunden, die charakteristischen Wortstellungstendenzen stimmen im Finnischen und im Ungarischen in der Regel überein.

A LAPP JOJKA KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE – MÓDSZERTANI FEJTEGETÉSEK

TAMÁS ILDIKÓ

1. Az első nyomok

A jojkáról először vallási kontextusban esik szó és az információ csak (általában pejoratív) ítéleteket tartalmaz, a muzikális faktorokról szó sem esik. Ezek az első és meglehetősen homályos utalások az adott területen működő papoktól származnak, akik nem teljes időben tevékenykedtek a lappok között, csak évente egy-két alkalommal tettek látogatást a számukra kijelölt területre, így nem volt alkalmuk megismerni az ott élő embereket és kultúrájukat.

Az első említésre érdemes mű Johannes Schefferus Lapponia című munkája, mely már a kiadás évében széles körben magára vonja a figyelmet. Az első kiadás latinul lát napvilágot 1673-ban, melyet gyorsan követnek az újabb kiadások: a következő évben angolul és németül, 1678-ban franciául, majd 1682-ben hollandul. Schefferus munkáját különböző lapp (umei, pitei, torniói, lulei) területeken szolgáló lelkészek segítették elmondásaikkal. A zenei aspektus ebben a műben nem kerül elő, a szerző csak mellékesen tesz említést a témával kapcsolatban és nem bonyolódik annak mélyebb és alaposabb tárgyalásába. Schefferus művének megjelenése után így még jó ideig szinte teljes ismeretlenség és tudatlanság fátyolozza el a lappok zenei kultúráját a kívüljárók előtt.

Az 1760-as években egyre több misszionárius utazza be Lappföldet de a jojkát övező sűrű homály továbbra sem oszlik el. A furcsa és szokatlan, primitívnek tűnő éneklési móddal szemben értetlenül állnak az idegenek, elsajátítani és megérteni képtelenek ezt a dalformát, így a lapp samanizmussal egyetemben ördögi eredetű, káros jelenséggént kezelik és ahol csak lehet megpróbálják még a gyökerét is kiirtani a jojkálásnak.

1799-ben két utazó: Giuseppe Acerbi és A. F. Skjöldebrand járja be Lappföldet és jelentet meg aztán könyvet élményeiről, melyek között szó esik a lappok furcsa énekeiről is (meglehetősen pejoratív értelemben). Acerbi (1963: 73) szerint a jojka inkább, madárdal, szarvasbögés vagy szélzúgás, mint népdal.

Az első kották az 1860-as évek elején jelennek meg. Ezek között említésre méltó J. C. F. Haeffner cikke, melyben a szerző a jojkák szabad ritmusáról és az improvizációs technikáról beszél.

A tudományos igényű kutatás egyik úttörője, C. A. Gottlund 1832-ben jelenteti meg írását „Keännöksiä Lapin Kielestä” (Fordítások a lapp nyelvből). Ebben az írásban

már van néhány olyan módszertani alapgondolat (fogalom-meghatározások, vizsgálati mód, kulturális kontextus, előadásmód ...), mely a modern etnomuzikológia rendszerének alapjául szolgálhatott. A cikk jojka-lejegyzéseket is tartalmaz finn nyelvre fordított szöveggel. Gottlund kritizálja Haeffner fent említett írását, felfigyelve a lapp, ill. számi (a lappok önelnevezése) kultúra igen heterogén szerkezetére.

Az eddigiekben említett tudósok, papok ill. utazók egyike sem volt zenetudományban jártas és a nyelvnek sem voltak jó ismerői. A XIX. századot megelőző időszakban a lappokhoz, ill. a kultúrájukhoz való általános hozzáállás (a samanizmus és a jojkálás gyakorlatának betiltása, bűncselekménnyé minősítése) a későbbiekben nagyon megnehezítette a gyűjtők munkáját, mivel a számi emberekbe mélyen belevesződött a félelem, ti. hogy nem szabad jojkálniuk ha el akarják kerülni az egyházi és világi hatóságok büntetését. Jacob Fellman, aki 1820–1832 között volt Utsojoki lelkésze a következő helyzetképet adja (Meurman 1961: 1–7):

„Hat éve éltem már lappok között, amikor tudomásomra jutott, hogy él még az emberek emlékezetében néhány népdal. Amikor tudakozódtam, ismerik-e ezeket (...) mindig azt a választ kaptam, hogy micsoda ördögi tréfa ez, hiszen maga a kormány és a szigorú papság volt az, aki eltüntette (a jojkákat) Isten dicsőségére. Egyszer aztán egy véletlennek köszönhetően volt alkalmam meghallgatni egy lappot jojkálás közben, ő ui. nem tudta, hogy a közelben vagyok. (...) Miután többszörösen biztosítottam afelől, hogy semmi baja nem származik belőle, végül elénekelt nekem néhány dallamot, ezek voltak az elsők, melyeket számi nyelven lejegyeztem.”

Gottlund neve már elhangzott e dolgozatban a jojkakutatás úttörője titulussal, ám az első igazán fontos név e területen ARMAS LAUNISÉ, aki máig a legnagyobb terjedelmű gyűjtést tudhatja magáénak. 1908-ban jelent meg gyűjteménye Lappische Juoigos-Melodien címmel, mely 854 partitúrát tartalmaz. A lejegyzések elsősorban finnországi és norvégiai területekről származnak. Ebben az időben az a nézet vált uralkodóvá, hogy a jojka hamarosan végleg eltűnik, a fő cél tehát a még fennmaradt dallamok felkutatása és összegyűjtése a lehető legteljesebb mértékben, így a minőségi munka és tudományos igényű hozzáállás egy kis időre a háttérbe szorult.

Launis a következőképpen fogalmaz a jojka sorsát illetően (Keresztes 1983: 512):

„Aki ezt a fajta dalt egyszer hallotta, úgy cseng a fülében, mint egy történelem előtti kor hattyúdala. A melódia azonban túl távolinak tűnik ahhoz, hogy egy mai lapp gyermek számára hatással legyen. A múlt idők nocturne-je nem cseng egybe a holnap dalával. Ám ha elmélyülten hallgatja az ember, ellenállhatatlan vágy ébred benne, hogy visszatérjen a tegnap estébe. A hallgatót magával ragadja az ősi dal varázsereje. Ismét és ismét hallani akarja, mert érzi tűnékenységét. Sejtí, hogy ha a varázslók már nem lesznek, ez a titokzatos világba nyíló ajtó örökre bezárul. Mert ha meg tudjuk is menteni ezeket az utókor számára, az élettelen és kifejezéstartalomban lejegyzések segítségével már nem fogjuk tudni rekonstruálni, reprodukálni a szellemüket, belső intenzitásukat. A dalnok sírba viszi magával dallamainak bűvös erejét.”

A jojkát nagyon nehéz és veszélyes feladat az előadás hallgatása közben egyenesen papírra rögzíteni. Még a mai modern technikai készültséget is próbára teszik ezek a dallamok, hiszen a hangkazettákról a különböző lassításokkal történő visszahallgatás után is sok információ marad rejtve (Szomjas 1996: 21). Launis (1908: 84) magnetofon nélkül dolgozott és beismeri, hogy így a lejegyzés, a kottába rendezés „nem volt messze a lehetetlentől”. A terepen történő jojkalejegyzés csak elnagyolt és megközelítő pontosságú képet adhat, az eredeti forma egyszerűsített vázát. Ez Launis gyűjteményére is igaz. A tudós számára jelentős hátrány volt az is, hogy nem ismerte a lapp nyelvet és a tolmács nélkül folytatott gyűjtőmunka sokszor veszélyes és nehéz volt. A kezdeti lapp nyelvű feljegyzések egyenetlenek és hibásak. Második útjára – az első gyűjtőmunka hiányosságaiból okulva – Launis már az Utsjokibeli Piera Klemetings nevű lapp-finn tolmáccsal érkezik.

Egy másik fontos gyűjtőmunkát is meg kell említeni – ha tudományos értékét tekintve nem is ér fel az Armas Launiséval –, melyet a svéd Karl Tirén végzett az 1910-es években. Launissal szemben ő már használt fonográfot, ami a pontosság szempontjából nagyban előre vitte a lehetőségeket. Ennek a gyűjtésnek az eredményeképpen született meg 1942-ben a *Das Lappische Volksmusik* 500 dallamnyi függelékkal. A lapp nyelvtudás hiánya Karl Tirén munkájában is kívánnivalókat hagy maga után. Habár a tudományosság szempontjából több helyen is megkérdőjelezhető, a mű egészét tekintve maradandó érdemet tudhat magáénak, mely előbbre lendítette a jojkakutatást.

Századunk elején a lapp zenei kultúráról ill. kultúrából összegyűjtött információk legfőbb hiányossága az, hogy túl nagy hangsúlyt helyeztek a mennyiségi oldalra a minőséggel szemben, valamint kívülről értékképpel láttak munkához ill. végezték azt, kikapcsolva ezáltal az autentikus kulturális közeget. A jojka viszont éppen ebbe a közegebe beágyazódva nyeri el értelmét, innen jut éltető erőhöz, itt tölti be eredendő funkcióját. Ha kiszakítjuk természetes életteréből a jojkát, akkor lényegi mondanivalóját veszíti el és csak egy meghamisított, lecsupaszított töredék marad vissza, vagyis már a gyűjtés messzemenően nem érheti el a célját tökéletlen anyagot bocsátva analízisra. A végeredmény így nem lehet más, mint a valós állapotok nagymértékű eltorzítása.

Az 1964-ben *The Anthropology of Music* címmel megjelent művében Allan P. Merriam kritizálja a kezdeti etnomuzikológiai kutatásokban azt, hogy túlságosan a zenei építkezés vizsgálatára összpontosít mintegy a kulturális kontextustól idegen jelenségre és elhanyagolja az antropológiai nézőpontot. Az etnomuzikológusnak a dallamokban nem csak a zenei, ritmikai összetevőket kell látni, a dallamokat az adott emberi közösségben élő és működő szervként, jelentést hordozó és közvetítő anyagként kell szemlélni és vizsgálni (Szomjas-Schiffert 1967). A dallam mellett megfejtésre váró tényezők: a zene funkciója, használat köre, elsajátítási módja, az új dallamok születésének körülményei, a zene szimbolikája, a variációs lehetőségek és a változások mint akkulturációs folyamatok a zenében.

Az elmúlt években sok kutató (Tuula Kantola, Szomjas-Schiffert György) a zenetudományi módszerek mellett antropológiai és lingvisztikai eszközöket is felhasznál a

zene vizsgálatában. A zene tehát élő része a kultúrának és használata kötődik a kultúra egyéb aspektusaihoz: a valláshoz, a politikához, a gazdasághoz, valamint más emberi szerveződésekhez és azok működéséhez. A zenéről nem kapunk elégséges és általános érvényű képet csak a hangterjedelem, hangkészlet, ritmus stb. oldaláról közelítve. Sokszor az egy-egy közösségen belüli, zárt konvenció az, ami zenének minősít valamit (amit esetleg egy kívülálló sohasem tekintene annak). A cuna indiánok például nem tesznek különbséget a beszéd és az ének között, ennek következtében különböző beszédstílusokat különítenek el, szám szerint hármat, melyek közül egy időnként éneknek hangozhat a csoporton kívüli hallgató számára. A maorik egyhangú, ritmikus kiabálása, a haka (harci tánc) viszont éneknek minősül, tehát a fenti megállapítás fordítottja is igaz, vagyis a közösség felfogása szerint lehet zene az, amit a kívülálló sosem nem ítélne annak (Herndon – McLeod 1980: 4).

Különböző kultúrák zenei jelenségei kívülről szemlélve egyformának tűnhetnek, jóllehet e kultúrák tagjai egyenesen ellentétesnek érzékelhetik azokat. Mint jelenség a zene egyetemes, de korántsem mindenki által érthető nemzetközi nyelv.

2. A gyűjtőmunka fő szempontjai

A zenekutató saját gyűjtésével tudja elérni a legjobb eredményeket. A gyűjtés színhelyén az adatközlőtől a dallamokon és a szövegeken túl egyéb információkat is kell gyűjteni, pl. a dal szerkezetére, funkciójára, a tanulási folyamatra vonatkozóan. A felhasználható módszerek koncepció szempontjából két nagyobb csoportja ismeretes. Az *etic* ideológiája az előre megfogalmazott célkitűzés, a már meglévő, jól kidolgozott fogalomrendszer és tudományos metódus használata a begyűjtött anyag vizsgálatánál, sőt, már a gyűjtésnél érvényesül egyfajta preconcepció. A másik módszertani kategória az *emic*, melynek fő célja a kutató és a kutatás tárgyát képező személy, tárgy vagy jelenség között meghúzódó aszimmetria feloldása. Kölcsönösség és együttműködés nyilvánul meg már a gyűjtés során a kutató és az adatközlő kapcsolatában. A módszer, a fogalomrendszer az anyaghoz igazodik, a kutatómunka integrálódik a közösség mindennapi, megszokott életébe, olyan adatokat gyűjt és olyan módszerekkel dolgozik, melyek valóban illeszkednek a kutatás tárgyához. Ha a helyzet megkívánja, a kutató saját módszert dolgozhat ki, amely alkalmasabb az anyag kezelésére, mint a meglévő, régebbi módszerek.

A lapp jojkák esetében felszínre kerülnek a hagyományos transzkripció hiányosságai és korlátai, ui. az ezzel a módszerrel lejegyzett, leköttázott dallamok az eredeti információnak csak töredékét képesek megjeleníteni, a konvencionális zenei jelek nem elégségesek a teljesség leírásához. Ezért új, kiegészítő elemeket kell bevezetni, esetleg másfajta transzkripciókat kell kidolgozni és alkalmazni.

Nincs azonban olyan lejegyzési metódus, amely teljes mértékben ki tudná iktatni a lejegyzőhöz, ill. a lejegyző képességeihez kapcsolódó szubjektív tényezők egész sorát. A szubjektivitás különböző aspektusaival kell számolni úgy az adatgyűjtés és a lejegyzés, mint a feldolgozás időszakában (pl. mennyire képes adaptálni a gyűjtő egy tőle idegen zenei-nyelvtani alapokon nyugvó zenét). Nehéz elrugaszkodni egy európai

zenekultúrához szokott embernek azoktól a zenei sablonoktól, amelyekben megtanult gondolkodni és amelyekben otthonosan tud mozogni. Miként a nyelvtanulásban, a zenében is a megszokott, a bennünk mélyen gyökerező, a saját nyelvtan ill. szabályrendszer lehet csak a kiinduló- és vonatkoztatási pont. Ez viszont erősen determinálja azt, hogy mit vagyunk képesek adaptálni egy számunkra újszerű zenei kultúrából és milyen módszerekhez nyúlunk a feldolgozás kezdetén (Honko 1977: 88–89). Más-más zenei anyanyelvvel rendelkező gyűjtő mást és mást fog érzékelni, befogadni és lejegyezni, sőt, ugyanazon zenei kultúrkörhöz tartozó kutatóktól is egymástól eltérő eredményeket, értelmezési lehetőségeket kapunk végeredményként (Kolehmainen 1976: 198). Az ilyen jellegű szubjektivitást kiküszöbölendő, a mai etnomuzikológusok igyekeznek kihasználni a technika nyújtotta különböző lehetőségeket, ám az elektromos készülékekkel végzett analízisek eredményei is gyakran eltérnek egymástól. Az „alapanyagok” olyan színes forgatagában találjuk magunkat, hogy egyfajta módszerrel nem kezdetünk munkához, helyesebb itt módszerek egész rendszeréről beszélni, amelyekből a feldolgozandó anyagból kiindulva és ahhoz alkalmazkodva kell kiválasztani a legmegfelelőbbeket. E problémát (és egyben lehetőséget) szem előtt tartva dolgoztam ki magam is egyfajta metódust a dallamok elemzése során, amely olyan törvényszerűségeket, jellegzetességeket hozott a felszínre, melyek egyéb, hagyományos kutatási módszerekkel rejtve maradtak volna. Természetesen a zenetudomány már jól bevált eszközei nem nélkülözhetők, a teljesség érdekében azonban szükség van a kiegészítésre. Ez némely esetben megkövetelheti egy újfajta jelrendszer létrehozását, mely a kottakép mellett vagy attól függetlenül kiegészítő információkat jeleníthet meg (ilyen esetben gondoskodni kell megfelelő megoldókulcsról, mely bárki számára lehetővé tesz a jelek leolvasását).

Egy másik kérdéskör kiindulópontja lehet az, hogy milyen mértékben lehet autentikus egy lejegyzés. A hallás utáni közvetlen és az emlékezetre hagyatkozó lejegyzés sok hibalehetőséget hordoz magában. Az adatközlő maga is eszközöl különféle változtatásokat egy adott dallam többszöri eléneklése során (Nettl 1964: 101).

A legnagyobb kihívást az ornamentika helyes dokumentálása jelenti általában, mindenesetre azt meg kell itt jegyezni, hogy egy leegyszerűsített, „durva” váz is képes hitelesen megrajzolni a dallam szerkezeti és stílusbeli jellegzetességeit. A hangfelvételek készítése jelentős mértékben előre lendítette a kutatómunkát. A különböző lassításokkal a dallamok olyan apró részletei rajzolódnak ki, melyek az eredeti ritmikai viszonyok mellett szinte kivehetetlenek, a frekvenciamódosítás pedig az éneklés technikájáról szolgált új, újszerű információkat (Nettl 1964: 101–102).

A konvencionális lejegyzés során állandóan előkerül az a probléma, hogy mennyire pontos mását adja az eredeti dallamnak, adhat-e teljesen pontos képet egyáltalán a vizuális szférába átvitt, grafikus jelekkel megelevenített ábra az akusztikus élményről? Másképpen fogalmazva: ha a grafikus jeleket a megfelelő átváltási szabályokkal visszahelyezzük az eredeti szférába, a kiindulási ponthoz jutunk-e? Milyen pontossággal valósul meg az audio-vizuális transzformáció? A válasz erre a műzene kapcsán nagyon biztató, nagyon jó hatásokkal működik az átváltás, különbség leginkább csak a hango-

kat kísérő érzelmi töltet milyenségében lesz tapasztalható, mely az előadó értelmezési és adaptációs képességének, ill. alkátának a függvénye. Népdalok esetén viszont más a helyzet, itt nem előadó-művészetről van szó (az esetek jelentős részében), mint a műzene esetében és a lejegyzés nem előzi meg a kész, kidolgozott előadást. Állandónak itt csak a zene mélyszerkezetét tekinthetjük (a szöveg kérdéskörét itt nem tárgyalom), azt az alapstruktúrát, amelyhez hozzáadódnak a díszítőelemek, variánsok, az előadásmód és sok minden más.

Míg a műzenében a lekottázott hangjegyek szolgáltatják az alapot az előadandó zenéhez, a népzenei produktumok esetén az előadott dallamnak csak viszonylagos pontosságú mása lehet a kottakép (mivel írásos rögzítés híján nagyon instabil ez a zenei anyag, amely horizontálisan és vertikálisan egyaránt mobilitást mutat, vagyis a változást nem lehet csak diakrón jelenséggént kezelni, hiszen sosem beszélhetünk homogén szinkrón állapotról az egy időben és egy helyen tapasztalható variánsok miatt).

3. A jojka etnomuzikológiai kutatása

A jojka és a hozzá kapcsolódó hagyomány etnomuzikológiai kutatása nehéz és vesződséges feladat egy nem számi kutató számára (Kantola 1984: 32). Bár a lappok Európa őshonos lakói, zenéjük nem mutat rokonságot egyetlen európai népzenei stílussal sem (bizonyos fokú megfeleléseket csak a busmanok és egyes amerikai indián csoportok körében találhatunk, de erről az esetleges analógiáról még nem született beható vizsgálatra alapozott tanulmány).

A lapp zene megértése nem kapcsolható csupán a dallam, a ritmus és az egyéb zenei tényezők analizálásához való képességhez, a kultúra egyéb területein, a szociális és társadalmi viszonyok rendszerében is otthonosan kell mozognia a kutatónak (Szomjas-Schiffert 1967). A kizárólag kottafajokban történő gondolkodás metafizikus hiba. A jojka ui. azon túlmenően, hogy státusszimbólumként funkcionál a lappok között, a vallásnak, a közösség ünnepeinek nélkülözhetetlen eleme, valamint a kommunikáció és az önkifejezés egyik legfőbb eszköze.

A jojka kommunikációs jellege kizárólag csak a beavatott közösségben mutatkozik meg, hiszen a hétköznapi beszédétől eltérő, attól elkülönített jelrendszere van ennek a közlésformának. Ezt a különleges lexikát egy kívülálló – még ha egyébként a nyelvet ismeri is – nem birtokolhatja. (Egy másfajta kommunikáció eszköze is lehet a jojka, ami kizárólag a sámánok használnak, hiszen a szellemvilággal folytatott párbeszédnek is a hétköznapi szóhasználatától eltérő szótára van – a szellemek ui. csak a különleges, szokatlan hangokra, szavakra figyelnek fel –, és ennek ismerete kizárólag a beavatottak, a lapp sámánok, a *noaiddek* privilégiuma.) A jojka ősi funkciójára vonatkozóan az 1950. évi *Standard Dictionary of Folklore* a következő megállapítást teszi: „szertartási zsolozsma: varázsnének, vagy ima, a halott ősök hívására, akiket a lappok imádnak, segítségül hívnak és engesztelnek. A szellemek nem veszik figyelembe az emberek mindennapi beszédét, de figyelnek a rendkívüli szavakra és hangokra. Ez okból a juoiggosok szövege a hétköznapi szóhasználat területén kívüli szótár részére van fenntartva. Lefor-

dítása kívülállók részére tilalmas, viszont minden lapp férfi már zsenge gyermekkorában megtanulja.”

A jojkálás minden bizonnyal a legtávolabbi múltba visszatekintő és máig fennmaradt énekes hagyományok közé tartozik. Kezdeteit még az emberiség kialakulásának hajnalán kell kutatnunk. Ősidők óta a lappok egyik legfőbb kifejezőeszköze, létük elválaszthatatlan kelléke, melyben mindmáig az ősi arktikus életközösségek nyomait lehet esetleg feltételezni, ám ezen a területen csak találgatásokra szorítkozhatunk.

A ma élő jojkát korántsem kezelhetjük homogén anyagként és valószínűleg a kezdetek kezdetére sem lenne helyénvaló egységes stílusjegyeket feltételezni. A tipologizálás lehet durvább vagy árnyaltabb és részletekbe bocsátkozó attól függően, hogy milyen szempontokra alapozzuk a felosztást. Az mindenestre nyilvánvaló, hogy az európai és a szibériai arktikus népek zenei típusaitól a lapp jojka élesen elkülönül (Lomax 1976: 38). Ami viszonylagosan egységesnek tekinthető ebben a meglehetősen heterogén „masszában”, az a sajátos éneklési stílus és technika, amely a hangszálak erőteljes igénybevételével, mintegy hangszerként való kezelésével és a rekeszizmok összehangolásával elérhető mély rezonancia.

A lappok lakta különböző területeken egymástól eltérő módon jojkálnak, így kirajzolható a zenei nyelvjárások térbeli eloszlása (Lomax 1976: 38). Nagyon éles határok természetesen nem húzhatók, hiszen az areális érintkezés egymást kisebb-nagyobb mértékben átfedő izoglosszákat létrejöttéhez vezetett. A zenei nyelvjárások feltérképezése máig még nem történt meg a teljesség igényével, de a különböző területeken megnyilvánuló főbb jellegzetességek jól körülhatárolhatók. (Eddig többek között Arnberg, Laitinen és Kantola végeztek csoportosítást.) Legnagyobb eltérések a keleti és a nyugati zóna énekes gyakorlatában rajzolódnak ki, a határt, helyesebben fogalmazva az átmeneti tartományt az Inarinál meghúzott É–D irányú zóna képezi. Részletesebb felosztást követve azonban le kell választani az ún. északi típusú jojkálás tartományát. A keleti típusú területre a következő főbb települések tartoznak: Menesjärvi, Lemmenjoki, Angeli, Karigasniemi és Karasjoki, majd a Tenotól délre elterülő részek Utsjokiig és Pulmankig.

4. A keleti (kólai) jojka stílus

A kólai lappok népdala, a leu'dd szövegét és dallamát tekintve is különbözik a nyugatra élő rokonaikétól. Ezek a dalok az epikus költészet jegyeit viselik magukon: hosszú, elbeszélő prózai költemények ezek, melyek a karjalai epikus hagyomány eredményeként nyerték el mai formájukat (Laitinen 1981a: 194). A sorok szabadverselésűek, a ritmus szabályos és szabálytalan egyaránt lehet. A leu'ddnak sajátos dallammin-tája van, az egész előadás alapját egy bizonyos dallamsor képezi. Ez a sor jelentkezik legalább egyszer minden szakaszban és minden alkalommal valamilyen variáns formában. Emellett a dallamsor első és utolsó része megismétlődik legalább egyszer, de gyakran több alkalommal is. A strófák szerkezeti felépítése egyébként nem kapcsolódik szigorú szabályokhoz. A hangterjedelem kvarton, kvinten esetleg sexten belül mozog, de ismeretes egy hangból álló „dallam” is. Az újabb dallamok hangterjedelme elérheti

akár az oktávot is. A dallamskálák általában hiánytalanok, néha találkozunk pentaton metszetekkel vagy tiszta pentaton építkezéssel is. A dallamvonal szinte mindig ereszkedő (a finnugor nyelvekre jellemző keleti típusú ereszkedő beszédvonallal összhangban).

5. A nyugati jojka stílus

A nyugati lapp jojkák fő jellegzetessége a rövidség. A valódi szavakkal elmondott anyag nagyon szűkös, inkább a mondandó elrejtése, ködösítése, a hétköznapi értelemben vett értelmetlen szavak, partikulák használata jellemző inkább. A partikulák rejtő, hangulatfestő és érzelem-nyilvánító funkcióval bírnak, melyek nem tartoznak a mindennapi verbális kommunikáció jel- és eszköztárába (Laitinen 1981a:183 és Leisiö 1978: 4).

6. Az északi jojka stílus

Ennek a stílusnak legfőbb jellemzője a félhang lépés nélküli pentatónia, tehát a skála öt, egymástól nagy szekund és kis terc lépésnyi távolságban lévő hangból áll össze. Ebben az ötfokú gondolkodásmódban a hangok egyenrangúak, a dallam bármelyik hangon megállhat, befejeződhet. A melódiák általában egy-két sorosak, a sorok olykor teljesen eltérőek, gyakoribb azonban az a típus, amikor a dallam sorai csak kisebb részleteikben térnek el egymástól, mindössze egy vagy két hangot érintő módosítással. Az északi lapp területeken belül megkülönböztethető az ún. keleti vagy tenői terület, ahol a jojkák előadásmódja lassabb és „énekszerűbb”, mint más helyeken (Laitinen 1981a: 190). Az északi sáv nyugatabbi területein énekelt jojkáknak pedig az a jellegzetessége, hogy a dallamvonal gyakrabban ugrál oda-vissza, tehát erősen hullámzó. A dúr hármashangzatok használata gyakran megfigyelhető (Laitinen 1981a: 187). Másfelé élő lapp emberek megfigyelése szerint erre a területre a kiáltozó jojkálás jellemző és az énekesek sokkal erőteljesebb és élesebb hangzással szólaltatják meg a dalokat (Arnberg 1969: 50).

7. A déli jojka stílus

A svéd-lapp területek jojkáira jellemző a szűk tonális terjedelem, legfeljebb kvintlépéssel találkozunk. Nagyon rövid, többnyire csak néhány hangból álló dallam-motívumokból és azok ismételtetéséből áll össze a melódia (Arnberg 1969: 50). Egy másik sajátosság pedig az előadásmódhoz kapcsolódik, ui. az éneklés ideje alatt állandóan növekszik a hangmagasság. A díszítő- és csúszóhangok használata általánosan elterjedt. A zene tulajdonképpen alapjául viszont a ritmus szolgál (Arnberg 1963: 54–56). A lélegzetvétel gyakran független a zenei egység határától és a hangszalagok rezgése gyakran folytatódik a levegő befelé áramlásánál is (ciklikus légzés). Az éneklés technikai bravúrai közé tartozik, hogy a nyelv hátsó része akadályoztatva van egész idő alatt abban, hogy a szájpadrásnak feszüljön. A jojkát éneklő gyakran kimerülten fejezi be az előadást, mivel már fizikai értelemben nem bírja tovább. A hangszalagok ily módon történő rezgetésének következménye az, hogy a hang váratlanul elakad, megszakad egy glottis gégezárhangra emlékeztetve. A hangmagasság lassú és folyamatos emelése

mellett az előadás eszközei közé tartozik még az egyik hangról a másikra történő csúszás, a bonyolult fforitúra, valamint a hangszín, a gesztusok és a mimika (Laitinen 1981a: 188).

8. A tradicionális jojka jellemzői

A jojka strófa nélküli, egyedül vagy többek által közösen előadható énekforma, mely a lappok életének és világának információs tárháza. Az elsősorban zenei eszközökkel, a dallam és a ritmus segítségével és néhány szót vagy partikulát használva a jojkáló bemutatja hallgatóinak a jojka tárgyát (Valkeapää 1968, lemezmelléklet). A téma bármi lehet, pl. az ember, a rénszarvas, a tundra, a lakóhely vagy valamilyen esemény. Egy lapp soha nem fogalmaz úgy, hogy egy bizonyos emberről vagy helyről énekel, többet tesz annál: megénekli az embert és a tájat, vagyis a jojka aktuális témáját (Ersson–Hedin 1977: 155). A jojka sohasem szól a szerelemről, a tundráról vagy az emberről általában, mindig csak konkrét, ismert dolgot / élőlényt énekel meg erőteljes érzelemnyilvánítás kíséretében. Ez az jól látható érzelmi megnyilvánulás jól tükrözi a jojkáló személy éneke tárgyához fűződő viszonyát. Mondhatjuk úgy: a jojka testre szabott, legalábbis a jojkáló szubjektív ítélete alapján. Egy lassú, komótos embert bemutató ének ritmikailag lassúbb, vontatottabb, egy energikus embert viszont dinamikus és erőteljes hangzású dallal festenek meg (Jensletten 1978: 110). A lappok tehát hangokat és hangszíneket mesterien használó „festőművészek”.

A jojka kifejezhet hízelgést, kedveskedést, köszönetet, úgy mint iróniát és gúnyt. Minden szempont lehetséges. Szívesen jojkálnak kétértelműen, játékosan, úgy, hogy a dal alanya ne rajzolódjon ki a kívülállók előtt. A szavak tehát dekódolatlanok maradnak azok számára, akik a szóban forgó személyt nem ismerik. A célzások a jojkában asszociációkat keltenek a hallgatóban. Sokszor nem szükséges „valódi” szavakat használni, gyakran helyettesítik azokat különféle érzelmi árnyalatú szótagokkal, partikulákkal, mint „nun-nun-nun, lul-lul-lul...”. A tradicionális jojka kis közösségek sajátja. A csoport tagjai ismerik egymást, állandó kontaktus áll fenn közöttük, ugyanabban a milióban élnek és nőnek fel (Ruong 1981: 28). Az előadott jojka minden jelenlévő hallgató számára ismert általában. A jojka által áthatott légkörben felnövekvő ember számára természetellenes dolog jojkálni egy kívülállónak bemutatás, „előadás” céljából (Kovács 47. old. in.: Szomjas-Schiffert 1996). A jojka nem tartozik az előadó-művészet tárgyköréhez. Ez a dalforma funkcióját tekintve tehát olyan közösségen belül érvényesülhet, melyet erős kohézió tart össze. Az éneklés tárgya nem csak a jelenlévő személyekhez kapcsolódhat, hanem egy távollevő vagy már elhunyt barátot is jojkába foglalhatnak. A jojka így az időt és teret túllépő összetartozás kifejezőeszköze is.

Egy Karasjokiban élő lapp férfi így fogalmaz: „amikor egyedül vagy kint a tundrán, gondolhatsz egy barátra [és közel hozhatod őt] azáltal, hogy elénekled a jojkáját” (Jensletten 1976: 5).

Johan Turi (1979: 196) így ír könyvében: „A jojka a másokra való emlékezés eszköze”.

Israel Ruong (1969: 38) szerint „A tradicionális jojka valakire vagy valamire történő emlékezés. ... Nem valami többé-kevésbé mechanikus tanulásról van itt szó, hiszen a jojkához mindig kötődik az érzelemnyilvánítás, mely sokszor erőteljes és látványos”.

„A számi miliőben a jojka a mindennapi élethez tartozó szükségszerű kifejező-eszköz, ha valaki olyan dolgot akar mesélni a másiknak, amit általános szavakkal túlságosan ridegen vagy éppen esetlenül, sőt, egyáltalán nem lehet kifejezni” (Jernsletten 1978: 116–118).

A jojka társadalmi, szociális jelentőségét mutatja az a tény, hogy az ember közösséghez való tartozása azáltal nyer leginkább megerősítést, hogy saját, róla szóló jojkát kap. Általános szokás a lappok között, hogy a szülők, ill. a rokonok jojkát adnak a gyerekeknek. Az idő múlásával a gyerekek egyre több jojkát kapnak. A jojka erősíti az identitást a közösségen belül. Ebben az identitásban a rokonokkal és a csoporttal való összetartozás a fontos, nem pedig az ember belső, önálló individuum-tudata nyer hangsúlyozást (Jernsletten 1978: 109–110).

9. A jelenlegi zenei kultúra

A számi kultúra ma erős virágzását éli, feltámadt ui. az abban való hit, hogy ennek a kultúrának van jövője (Laitinen 1981b: 28). Sok területen, ahol a jojka már csak szórványos, eltűnőben lévő jelenség volt, most újra éledezik ez a gyakorlat (Ersson–Hedin 1977: 156). A tradicionális jojka mellett az 1970-es évektől kezdve születnek lapp nyelvű dalköltemények, táncdalok, iskolai énekek és jojkajazz (Laitinen 1981b: 14). A jojkát az utóbbi évtizedekben tudatosan óvják mint kulturális értéket. Manapság már jojka koncertek rendezése sem ritkaság. (Le kell azonban szögezni, hogy ezek az előadásra szánt jojkák ritkán nevezhetők népdaloknak, inkább a „magyarnóta-effektus” lapp megfelelőjével kell itt számolnunk, ui. ezek új szerzemények, már nem hordozzák magukban az ősi, misztikus töltetet, tehát az etnomuzikológiai kutatás szempontjából – amennyiben ősiség és eredetiség után kutatunk –, nem megfelelő anyag.)

10. Univerzális jelenségek nyelvtudományi alapokon – a jojka és a finnugor zene

A nyelvészek az összehasonlító és leíró nyelvészetben egyaránt hasznát veszik bizonyos, szinte mindenütt jelenlévő törvényszerűségeknek, univerzáléknak. A zenében szintén találhatók egyetemes szabályok. A nyelvek beszéddallama a legtöbb esetben tükröződik az adott nép archaikus zenei kultúrájában, a zene és a nyelv hosszú ideig nem tért külön utakra, vagyis nem különült el a kognitív aspektust hordozó beszéd az emocionális aspektust képviselő zenétől. Néhány nyelvben még ma is tetten érhető ez a szoros kapcsolat a prózai és zenei rész között. Ahogy Bernstein is utal rá, a legmélyebb univerzálék, melyek minden emberre jellemzők, indulatból, érzelemből takadnak, mindannyian rendelkezünk a szenvedély, félelem, támadás stb. képességével. A zene képes ezeknek az érzelmi kitöréseknek a kifejezésére, méghozzá egyetemes módon. Egy moll

jellegű hangsor általában lágy, kellemes, melankolikus vagy szomorkás érzetet kelt a hallgatóban, míg egy dúr jellegű dallamhoz keménységet, határozottságot, elszántságot asszociálunk, ennek következtében a különféle indulókra a dúr hangnem jellemző. Tovább folytatva a felsorolást, míg a felhangskála hangjai kellemesek a fülnek, egy kromatikus skála inkább irritálja, felzaklatja a hallgatót.

Az emberek ugyanazokon a hangokon gúnyolódnak a világ minden táján, amely nem más, mint a felhangskála első három, az alaphangtól (C-től) különböző hangja: G, E, A és Bé közötti hang. A gyermekmondókák emelthangú beszéde lekottázva szintén ezeket a hangokat adja (gondoljunk pl. az „Ec-pec kimehetsz...” vagy a „Zsipp-zsupp, kender zsupp...” kezdetű magyar mondókákra).

Európában több népdalrendszer él egymással szorosabb vagy lazább kapcsolatban. E népdalrendszerek területi elhelyezkedésüket tekintve nagy átfedést mutatnak az egyes nyelvcsaládok által kirajzolt térképpel. A finnugor zenei karakter leírásában Lach, Szabolcsi, Szomjas-Schiffert és Väisänen munkássága meghatározó. A finnugor zene jellemzői: az általában szűk ambitus (5–6 hangnyi kiterjedéssel), a nyelv természetes viszonyainak megfelelő ereszkedő penta- és hexachord hangsor, melyben a terch hang bizonytalanul intonált (lengő terc), tehát a hangsor sem dúrnak sem mollnak nem tekinthető. (Magyarországon ez a jelenség a dunántúli népdalokban fordul elő nagy gyakorisággal.) Formailag a motívumismétlő, lai-szerkezet a legősibb forma, melynek kiteljesedése vezetett el az egy-, majd a kétsorossághoz. A fent említett kutatók által felvázolt egységes képet a magyar és a cseremisiz zene bontja meg, itt ui. a török-tatár zenei jellemzők érvényesülnek inkább. A finnugor alapzene ezeknél a népeknél vagy sohasem volt domináns vagy beépült a törökös kultúrába, ill. a háttérbe szorult.

A dó-ré-mi kezdet (zsoltár típusú dallam) egyes finnugor és más eurázsiai népeknél is megtalálható, vagyis szintén egy széles körben elterjedt jelenség, amelyre a mi jojkáink között is akad példa.

Az ősi dallamokra általában – nemcsak a finnugor népek körében – az egyszólamúság jellemző, a dallamoknak egyszerű ütem pár az alapjuk, melyek ismétlődnek. Ezek a dalok aránylag szűk ambitusúak és a pentatónia felé mutatnak. Ezek, az előbbieken felsorolt jellemzők a finnugor népek zenéjére szinte teljes mértékben igazak. Meg kell azonban jegyezni, hogy a népdalhasonlóságok nem egymástól eltanult dallamokból következnek, hanem a hasonló zenei alapformulák a nyelvtörvény hangsúlyviszonyaiból, a közös beszéddallamból fakadó melódiák (Szomjas-Schiffert 1996). Az egyszerű ütem párok meglete elterjedt az archaikus zenében. Ezek az ütem párok vagy általában a rövid motívumok sokszoros ismétlése megtalálható minden primitív nép zenéjében, sőt fejlettebb népek máig fennmaradt ősi hagyományaiban. A gyermekdalok, gyermekjátékok jól őrzik ezt nálunk is, ezért mondhatta Kodály Zoltán, hogy „A gyermekjáték mindennél mélyebb betekintést enged a népzene őskorába”.

11. Utószó

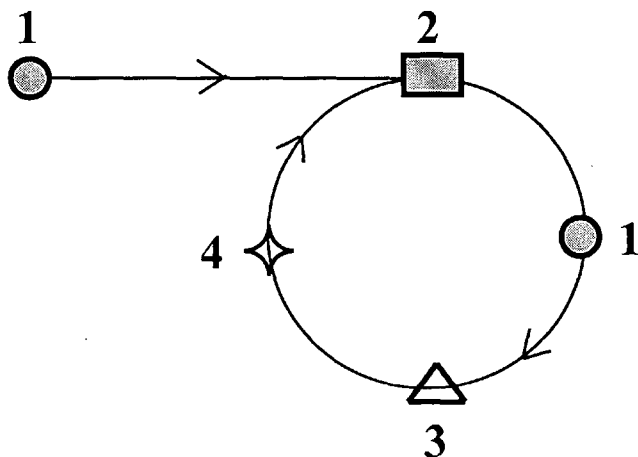
Bár a dolgozat tárgyához nem tartozik szorosan, végszóként említésre érdemes a szóritmus és a dallamritmus koherenciájának gyakori hiánya. A jelenségről már Launis (1908) is említést tesz,¹ mégsem született még tanulmány erről a kérdésről, vagyis hogy miért tapasztalható nagy csúszás a szavak beszédben megnyilvánuló természetes hangsúlya és a dallamritmus hangsúlyozott helyei között. A finnugor nyelvekre jellemző első szótagra eső nyomaték (szóhangsúly) a mai lapp nyelvben is érvényesül, a jojkákban viszont gyakorta látjuk azt, hogy ezek a nyomatékok, a fontos első szótagok a dallamritmus szempontjából hangsúlytalan helyekre esnek. Ez egy további kutatás kiindulópontja lehetne, ti. lehet, hogy egy másfajta hangsúlyozási viszsonnyal beszélt protolapp nyelv emlékét kell látnunk ebben a jelenségben.

12. Függelék

A függelék két lapp jojka különböző notációit mutatja be a kották mellett. A jojkákkal kapcsolatban az eddigi irodalmak nagy része a tradicionális népdallal szemben álló improvizatív, kevés állandóságot magában hordozó jelleget domborították ki. A második fejezetben foglalkoztam azzal a kérdéssel, hogy elégségesek-e az eddig jól bevált módszerek a kutatásban vagy ha az anyag megkívánja, lehetséges-e új módszereket kidolgozni. A következőkben egy saját, új megközelítési lehetőségekkel bíró módszert mutatok be a lenti két példán. A logikai elemző módszer lényege a dallam, a zenei mondat mélyszerkezetének, ill. a felszínen rejtett szabályszerűségeknek a kimutatása. Az adott dallammotívumokat (melyek többnyire egy-egy ütemmel esnek egybe) grafikai jelekkel helyettesítettem, hogy könnyebben átláthatóvá tegyem az esetlegesen felbukkanó törvényszerűségeket. A dallamok vizsgálata igazolta a tudatos szerkesztés egyértelmű nyomait. A két leggyakrabban előforduló szabályszerűség a szimmetria és a ciklikus permutáció, azaz a motívumok adott kód szerinti ismétlődése, körforgása. A szimmetria és a permutáció jelenségét az alábbiakban két konkrét esetben mutatom be (a kották a függelékben találhatók):

¹Egy rövid utalást tesz csupán a szerző és nem tulajdonít nagy fontosságot ennek az észrevételének, ui. a későbbiekben nem tér vissza a témához. A fent említett műben Launis megjegyzi, hogy az énekes sokszor a szóritmustól eltérően alkotja meg a motívumot, pl. egy név hangsúlytalan szótagját hangsúlyozza és meghosszabbítja. A konklúziót, amit ebből levon, nem tartom helytállónak, ui. Launis magyarázata, miszerint a nyílt szótagot hosszabb hanggal könnyebb énekelni, közel sem meríti ki a fenti problémát, sőt, nem is a lényegét, a hangsúlyozási viszonyokat érinti elsősorban (a szótag nyílt vagy zárt mivolta és az első szótagi hangsúlyozás nem teljesen koherens jelenségek).

	I.	II.	III.	IV.	V.
1.					
2.					
3.					
4.					

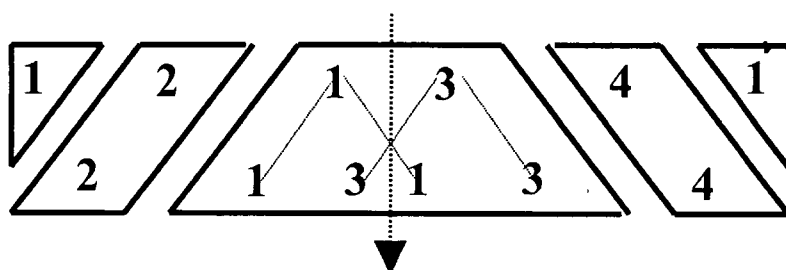
Jelölés: a vízszintes sorok a dallam sorai, az oszlopok pedig az ütemek. A táblázatból kitűnik, hogy az első sor elemei minden következő sorban eggyel balra tolódnak az előző sorhoz viszonyítva. A körábra azt illusztrálja, hogy az első, indító elem kívül marad a körforgáson, a 4-es motívum a 2-es számúba torkollik és így folytatódik a dallam. Az izoszillabikus sorok is pontos szerkesztésre utalnak (24, 24, 24, 16). Ebben az esetben még egy szabályszerűség található, amely szintén pontos matematikai szerkesztést takar. A félértékű hangok hármas csokra szabályos időközönként jelenik meg a következő ábra szerint: *** 5/4 *** 10/4 *** 5/4 *** 10/4 ...²

A jelölések az előzőek szerint történtek. Táblázat: ha eltekintünk a motívumok különbözőségétől és csak az azonos motívumok összekötése után létrejött ábrát figyeljük (téglalap felosztása két háromszöggé, két paralelogrammává és egy trapézzá) rögtön

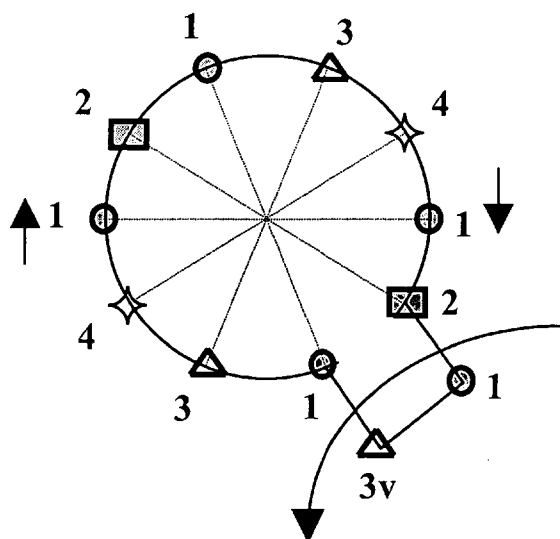
²A * a félértékű hangjegyet jelöli.

szembetűnő, hogy tökéletes szimmetriáról van szó. A körábra egy kis szabálytalanságtól eltekintve szintén egy permutációt mutat, érdekesség, hogy minden azonos motívum pont egymással szemben helyezkedik el a körön.

	I.	II.	III.	IV.	V.	VI.
1.						
2.						

A dallam szimmetriatengelye

a szabályosságot megbontó elemek

Ez az elemzés csupán rövid ízelítőt ad abból a sok-sok, még feltárára váró értékes információból, amelyeket magukban hordoznak ezek a dallamok. Akár csak minden nyelv, a zene is kisebb egységekre, elemekre osztható, melyek meghatározott törvények szerint kapcsolódnak egy egységes rendszerré. Az elemek különböző összekapcsolódási módja különféle információkat hordoz illetve közvetít. A lapp jojkákból látszólag kevés törvényszerűség olvasható ki, viszont a felszín alá tekintő alapos vizsgálódás igazolja egy mély zenei tradíció meglétét ezekben a dallamokban. Az itt bemutatott logikai elemző módszer egy lehetőség az eddig még rejtve maradt törvényszerűségek feltárássá-ra a lappok énekes hagyományában.

„A lapp zenében van keresnivalónk.” (Kodály Zoltán)

Függelék :

Az elemzett dallamok Karl Tirén (1942) csoportosításában: Nr. 294–295.

1)

$\text{♩} = 116$ SARA ENARSSON, ARBJEPLOG 1942.

Same-ät-na-ma qeçra käv qul-le, valla o - ra-poi si-tav qaltšin jü-la-a autšin.

älmuin darro - lit, val - la quktin viel - ja - tjin iv eita dar-rot, juhte vava lä-se-dea-tub

tuksut, juh-te vär-ro-ha äh si-ta nek-kor luokit hupge vär-ro-ha te - ti, valla viel -

ja dör-ro quktev mahta - a, luoitet hup - ge viel-ja te - ti.

2)

$\text{♩} = 108$ SARA ENARSSON, ARBJEPLOG 1942.

zäh-tja-matäh ja ma-to-sah, valla neitadj - ma-nah viesso - - sah, mah äh munji

ak-dak skadav dakah valla män ät-tjov rafen muotai qas-kan tie-lo - - tit

IRODALOM

- Acerbi, Giuseppe 1802: *Travels through Sweden, Finland and Lappland to the Nord Cape in the Years 1798 and 1799 I–II*, London.
- Acerbi, Giuseppe 1963: *Matka Lappissa 1799*, Porvoo.
- Aikio, Samuli–Kecskeméti István–Kiss Zoltán 1972: *Lapische Joiku-Lieder aus Karasjok gesungen von Anders Ivan Guttorm*, SUST 149, Helsinki.
- Arnberg, Matts–Israel Ruong 1969: *Musikalisk kommentar*, Jojk, Stockholm.
- Átányi István 1941: Kahden vanhimman tunnetun lappalaisen runon vaikutus maailmankirjallisuuteen, *Virittäjä* 45, Helsingfors, 110–122.
- Bergsson, Ingmar 1973: *En översikt*, Musikvetenskap, Stockholm.
- Bergsson, Ingmar 1980: *Men je förstår itn' me på däm folkmusik*. Jan Ling, Märza Ramsten, Gunnar Ternhag (red.), *Folkmusikboken*, Stockholm.
- Bernstein, Leonard 1979: *A megválaszolatlan kérdés*, Zeneműkiadó, Budapest.
- Ensheimer, Ernst 1951: *Den lapska musiken*, *Musikrevy* 6, s., *Studia etnomusicologica eurasiatica*, Stockholm.
- Ersson, Boris–Birgitta Hedin 1977: *Sa'mit, Samerna-Nordkalottens folk*, Stockholm.
- Fellman, Jacob 1961: *Poimintoja muistiinpanoista Lapissa*, Agathon Meurmanin toimittaman suomennoksen uusintapainos, Porvoo.
- Gottlund, C. A. 1832: *Keännöksiä Lapin kielestä, Ottawa eli suomalaisia huwituksia C. A. Gottlundilta II*, Stockholm.
- Haetta, Mathis 1993: *The Sami*, Davvi Girji o.s.
- Herndon, Marcia-Norma Mc Leod 1980: *Music as culture*, Berkeley, California.
- Honko, Lauri 1971: *Kerääjän rooli ja Talvadas*, Kalevalaseuran vuosikirja 51, Helsinki.
- Honko, Lauri 1977: *The role of fieldwork in tradition research*, *Ethnologia Scandinavica*, *A Journal of Nordic Ethnology*.
- Itkonen, Tuomo 1963: *Esipuhe Schefferuksen Lapponiaan*, Hämeenlinna.
- Itkonen, Toivo I. 1939: *Inarin tuturilappalaisten joikuja*, Kalevalaseuran vuosikirja 19, Borgå-Helsingfors, 9–16.
- Itkonen, Toivo I. 1948: *Suomen Lappalaiset vuoteen 1945 II*, Porvoo/Helsinki.
- Jernsletten, Nils 1976: *Dajahusät*, Oslo.
- Jernsletten, Nils 1978: *Om joik og kommunikasjon*, *By og bygd*, Norsk Folkemuseum årsbok 1977, Oslo.
- Jernsletten, Nils 1979: *Joik-kunsten å minnes*, *Vår verden* 4/1979, Trondheim.
- Kantola, Tuula 1984: *Talvadaksen jojkuperinne*, *Folkloristiikan tutkimuksia* 2, Turun yliopiston kulttuurien laitos, Turku.
- Kárpáti János 1981: *Kelet zenéje*, Budapest, Zeneműkiadó.
- Keresztes László 1983: in Keresztes László szerk.: *Aranylile mondja tavasszal*, Budapest, Európa Könyvkiadó, 507–523.

- Korhonen, Mikko 1967: Die konjugation om Lappischen, in Mikko Korhonen: Morphologisch-historische Untersuchung. I, SUST 143, Helsinki.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan, SKS, Helsinki.
- Laitinen, Heikki 1977: Suonikylän laulut vuonna 1961 – Tutkielma koltasaamelaisten musiikkiperinteestä, Pro gradu, Helsingin yliopiston musiikkitieteen laitos.
- Laitinen, Heikki 1981a: Saamelaiset ja heidän musiikkinsa, Kansanmusiikki 2/1978.
- Laitinen, Heikki 1981b: Juoigga viell'ja, oabba!, Kansanmusiikki 2/1978.
- Launis, Armas 1906: Kertomus sävelkeruumatkasta Norjan ja Suomen Lapissa kesällä vuonna 1905. – Suomalaisen kirjallisuuden seuran keskustelemukset v. 1905–1906. Suomi IV:4, Helsinki.
- Launis, Armas 1908: Lappische Juoigos-Melodien, SUST 26, Helsinki.
- Launis, Armas 1922: Kaipaukseni maa – Lapinkäviän muistomuksia, Jyväskylä.
- Leisiö, Timo 1978: Saamelaisten vanhakantainen musiikkikulttuuri, Kansanmusiikki 2/1978.
- Lomax, Alan 1976: Cantometrics: a method in musical anthropology, Berkeley, California.
- Menuhin, Yehudi – Curtis W. Davis 1981: Az ember zenéje, Budapest, Zenemű.
- Merriam, Alan 1979: The anthropology of Music, U.S.A.
- Meurman, Agathon 1961 (1907): Esipuhe kirjaan Jaakko Fellman, Poimintoja muistiinpainoista Lapissa, Porvoo.
- Nettl, Bruno 1980: Ethnomusicology: definitions, directions and problems – Elisabeth May (ed.): Music of many cultures, An introduction, Berkeley–Los Angeles–London.
- Pentikäinen, Juha 1971: Lappalaisten perinnealuejako – Kalevalaseuran vuosikirja 51, Helsinki.
- Ruong, Israel 1969: Samerna, Stockholm.
- Ruong, Israel 1981: Samerna – identitet och identitetskriterier, Nord Nytt 11/1981.
- Szomjas-Schiffert György 1967: Kalevala, regösének, „páva-dallam”, in Nyirkos István (1985) szerk.: Utunk Pohjolába, Kalevala-kutatók Magyarországon, Békéscsaba.
- Szomjas-Schiffert György 1976: A finnugor zene vitája I–II, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szomjas-Schiffert György 1996: Lapp sámánok énekes hagyománya, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Tirén, Karl 1942: Die Lappische Volksmusik – Acta Lapponica III, Stockholm, Hugo Gebers Förlag.
- Turi, Johan 1983 (1910): A lappok élete, Budapest, Gondolat.
- Vikár László 1975: A finnugor népek zenéje, in Hajdú Péter szerk.: Uráli népek, Budapest, Corvina.

THE HISTORY OF RESEARCH ON SAMI JOJKAS: A METHODOLOGICAL EXPOSITION

ILDIKÓ TAMÁS

The author shows a very rarely published project to the reader. The ethnomusicological research of Sami jojkas started in the first third of our century, as a result of the first research expeditions to the Samis. All the explorers admit that one can recognise the oldest melodies in Europe in these jojkas, which could have survived until now only because of the isolated and very tradition keeping society of the Samis.

The author discusses the terminology of the jojka folksongs in the first part of her essay, in connection with many opinions of folklorist collectors, ethnomusicological researchers and, of course, her opinion about this subject.

After that in the second part of her essay, she discusses the problematics of the present research methods of Sami jojkas, and she presents her own research method, which renders the research of the Sami jojkas' deep structure possible. Turning against the very exaggerated improvization of the jojkas, she sheds light on the fact that these melodies obeys strict rules of traditional musical structures.

This new method proposed by the author herself is presented in practice by analysing two jojka melodies at the end of the essay.

SZEMLE

A VOLGAI FINNUGOR NYELVEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1990-TŐL 1998-IG

MÉSZÁROS EDIT

A volgai finnugor nyelvek fontosabb szakirodalmát közlik az 1990-ben megjelent mordvin (Keresztes László: *Chrestomathia Morduinica*) és cseremisz kresztomátiák (Bereczki Gábor: *Chrestomathia Ceremissica*). Ez a bibliográfia az azóta megjelent fontosabb publikációkat tartalmazza.

Az első részben a volgai finnugor nyelvekre együttesen, illetve a már kihalt volgai nyelvekre és népekre (a merire és a muromára) vonatkozó irodalmat találjuk.

A második részben a mordvin, a harmadikban pedig a cseremisz nyelvvel kapcsolatos szakirodalom leírása található.

A szakirodalmi válogatás az 1990-es évtől (a két említett kresztomátia megjelenési évétől) kezdődően az 1998 nyaráig tartó időszakra terjed ki.

Volgai finnugor nyelvek

Bereczki Gábor 1996: Adalékok a finn-volgai és a cseremisz névszóragozás történetéhez, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 53–56.

Frank, Allen 1991: Traditional religion in the Volga-Ural region: 1960–1987, *Ural-Altaische Jahrbücher* 63, 167–184.

Gordeev, F. I. 1994: Основные проблемы лексикологии волжско-финских языков, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 132–138.

Klima László 1996: A merjék és a muromák története, in Nanovszky György szerk.: *A finnugorok világa*, Budapest–Moszkva, 51–52.

Mitrofanova, Marija 1996: Мордовско-марийские лексические соответствия в названиях фауны, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 117–120.

Moisio, Arto–Jaana Magnusson szerk. 1994: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku.

- Saarinen, Sirkka 1990: Mittel der Koordination von zwei Nomina in den wolgafinischen Sprachen, *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3C, 49–54.
- Saarinen, Sirkka 1994: Volgalaiskielten sanaston nykytilasta, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 213–223.
- Salo, Merja 1993: Volgan seudun uralilaiset kielet tänään, in Tapani Salminen szerk.: *Uralilaiset kielet tänään*, Kuopio, 66–77.
- Tkačenko, O. B. 1990: Проблема реконструкции мерянского языка, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 190–192.
- Wiik, Kalevi 1993: *Volgalaiskansojen ja kielten syntyksymyksiä*, Turku .

Mordvin

- Abramov, V. K. 1991: *По следу времени: Исторические очерки*, Saransk.
- Agafonova, N. S. 1994: Морфологические особенности личных местоимений смешанных мордовских говорах, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 13–20.
- Alhoniemi, Alho 1990a: Der Konstruktionstyp Demonstrativpronomen + indefinite Lokalkasusform im Erzamordwinischen, *Linguistica Uralica* 26, 284–289.
- Alhoniemi, Alho 1990b: Die mit dem Objektgebrauch verbundenen Probleme im Mordwinischen, *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3C, 93–98.
- Alhoniemi, Alho 1994: Об объекте т.н. номинативного инфинитива в мордовском языке, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 21–30.
- Alhoniemi, Alho 1996: Über die Unterschiede bei der Verwendung der Subjekt- und Objektkonjugation im Ers- und Mokscha-Mordwinischen, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3, 68–71.
- Balašov, V. A. szerk. 1995: *Мордва: Историко-культурные очерки*, Saransk.
- Bartens, Raija 1997: Über die Deklinationen im Mordwinischen, *Finnisch-Ugrische Forschungen* 54, 1–113.
- Bátori István 1990: Die Markierung des Objekts am Verb im Mordwinischen, morphologische Unbestimmtheit und Homomorphie, *Nyelvtudományi Közlemények* 91, 15–23.
- Bergemann, Gerd 1993: *Die Satzstrukturen im Mordwinischen*, Frankfurt am Main.

- Bondarko, L. V.–O. E. Poljakov szerk. 1993: *Современные мордовские языки: Фонетика*, Saransk.
- Buzakova, R. N.–A. N. Kelina–V. P. Суркajkina szerk. 1991: *Современные проблемы мордовских языков*, Saransk.
- Buzakova, R. N.–R. S. Širmankina 1992: *Эрзянь кель 8: Морфология ди синтаксис*, Saransk.
- Cygankin, D. V. 1990a: Конверсия как один из нелинейных способов образования слов в мордовских языках, *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3C, 61–68.
- Cygankin, D. V. 1990b: Эволюция именных морфологических оппозиций в истории мордовских языков, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 215–217.
- Cygankin, D. V. 1991a: Ареальная морфонология форм категории определенности, *Linguistica Uralica* 27, 51–55.
- Cygankin, D. V. 1991b: Структурные типы корневых морфем (непроизводных слов) в системе имен мордовских языков, *Folia Uralica Debreceniensia* 2, 15–21.
- Cygankin, D. V. 1993: *Память земли*, Saransk.
- Cygankin, D. V. 1994a: Взгляд лингвиста на лексико-фонетические особенности шокшанского диалекта эрзянского языка, *Folia Uralica Debreceniensia* 3, 7–18.
- Cygankin, D. V. 1994b: Транспозиционные отношения между частями речи в эрзянском языке, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 87–91.
- Cygankin, Dmitrij 1996: Полуаффиксация как один из составных компонентов архитектоники словопроизводства в мордовских языках, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 18–22.
- Суркajkina, V. P. 1991: Экспрессивно-эмоциональная эрзянская диалектная лексика, in R. N. Buzakova–A. N. Kelina–V. P. Суркajkina szerk.: *Современные проблемы мордовских языков*, Saransk, 32–36.
- Суркajkina, V. P. 1994: Текстобразующие средства эрзянского языка (на примере актуальной субстантивации), in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 92–97.
- Četvergov, Evgenij 1995: *Сырнень човалят: Стувтозь ды чуросто вастневиця валт*, Saransk.
- Dolgaev, M. P.–A. S. Luzgin 1991: *Мордовский народ: что нас волнует*, Saransk.

- Dugántsy, Mária 1991: Erzä-mordwinische rituelle Klagegesänge, *Studia Uralica Upsaliensia* 20, Uppsala.
- Dugántsy Mária 1996: Moksa-mordvin szövegmutatvány, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 85–86.
- Efimov → Jefimov.
- Efimova, M. F. 1995: Мордовский фольклор, in V. A. Balašov szerk.: *Мордва: Историко-культурные очерки*, Saransk, 331–359.
- Erina, Ol'ga 1993: Функции эрзянских постпозитивных частиц -kak, -gak, -jak, in Ago Künnap szerk.: *Minor Uralic languages and their contact*, Tartu, 54–61.
- Erina, Ol'ga 1994: Семантические и синтаксические функции частицы ансяк 'только' в эрзянском языке, in Ago Künnap szerk.: *Minor Uralic languages and their contact*, Tartu, 66–72.
- Erina, Ol'ga 1995: Синонимичные частицы с усилительной семантикой в мордовских языках, in Ago Künnap szerk.: *Minor Uralic languages and their contact*, Tartu, 55–60.
- Erina, Ol'ga 1996: Особенности употребления демонстративных частиц в мордовских языках, *Fenno-ugristica* 19, 41–48.
- Ermuškin, G. I. 1990: Пути развития гласных непервого слога в диалектах эрзя-мордовского языка, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 66–68.
- Ermuškin, G. I. 1992: L'expression de l'action durative en mordve erza, *Études Finno-Ougriennes* 24, 61–66.
- Feoktistov, A. P. 1990: Диалектное членение мокша-мордовского языка, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 205–207.
- Gheno, Danilo 1994–1995: Die Verneinung im Mordwinischen, *Nyelvtudományi Közlemények* 94, 133–136.
- Gheno, Danilo 1995: „Mordwinisch” oder „Mokschanisch und Erzanisch”? in Gábor Zaicz szerk.: *Zur Frage der uralischen Schriftsprachen / Вопросы уральских литературных языков = Linguistica Series A Studia et Dissertationes* 17, Budapest, 57–62.
- Grünthal, Riho 1996: Itämerensuomalais-mordvalaisesta yhteissanastosta mordvan kanalta tarkasteltuna, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 48–52.
- Heikkilä, Kaino (zusammengestellt) 1990–1998: H. Paasonens Mordwinisches Wörterbuch 1–5, Helsinki.

- Imajkina, M. D. 1990a: Материальная структура словообразовательных суффиксов в эрзянском языке, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 85–87.
- Imajkina, M. D. 1990b: Явление временной лексикализации в мордовских языках, *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3C, 69–74.
- Imajkina, Marija 1996a: Морфологическая зависимость смыслоразличительной функции звонкости-глухости согласных фонем в эрзянском языке, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 138–141.
- Imajkina, M. D. 1996b: *Эрзянский язык I–II*, Saransk.
- Jefimov [Efimov], Ivan Andrejevics 1996: *Mordvinok: A túlélés és az újjászületés útjai = Budapesti Finnugor Füzetek* 3, Budapest.
- Jurčenkov, V. A. 1991: *Хронограф, или повествование о мордовском народе и ее истории*, Saransk.
- Jurčenkov, V. A. 1994: Маторова: основные тенденции развития, *Этнографическое обозрение* 1994/1: 15–24.
- Kazaeva, Nina 1996: Эрзянские суффиксальные топонимы, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 238–241.
- Keresztes László 1990a: *Chrestomathia Morduinica*, Budapest.
- Keresztes, László 1990b: X. Паасонен и классификация мордовских диалектов, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 94–96.
- Keresztes, László 1994–1995: Morphonologische Aspekte in der Klassifizierung der mordwinische Dialekte, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 18–19, 61–66.
- Keresztes, László 1995: On the question of the Mordvinian literary language, *Linguistica Series A Studia et Dissertationes* 17, Budapest, 47–56.
- Keresztes László 1996a: A mordvin irodalmi nyelv kérdéséről, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 171–174.
- Keresztes, László 1996b: Mordvan determinatiivisen taivutuksen kehitys, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3, 135–140.
- Kočevatkin, A. M. 1997: Сомонимическая лексика в эрзянском языке, in N. I. Ruzankin szerk.: *Актуальные проблемы мордовского языкознания*, Saransk, 18–20.
- Kočevatkina, A. P. 1997: Термины кровного родства и свойства в эрзянском языке, in N. I. Ruzankin szerk.: *Актуальные проблемы мордовского языкознания*, Saransk, 12–18.
- Kozlov, V. I. 1995: Расселение и динамика численности мордвы, in V. A. Balašov szerk.: *Мордва: Историко-культурные очерки*, Saransk, 81–100.
- Lunin, V. S. szerk. 1994: *История Мордовии в лицах*, Saransk.

- Luzgin, A. S. 1993: *Промысли Мордовии*, Saransk.
- Maticsák Sándor 1995: *A Mordvin Köztársaság településneveinek rendszere*, Debrecen.
- Mészáros, Edit 1990a: Особенности словообразования глаголов в эрзя-мордовском языке (на основе фольклорных текстов при помощи ЭВМ), *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3С, 25–30.
- Mészáros, Edit 1990b: The Erza-Mordvin verbal stem system, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 334–337.
- Mészáros Edit 1993: Az erza-mordvin denominális igeképzés néhány sajátosságáról, in Sz. Bakró-Nagy Marianne–Szjő Enikő szerk.: *Hajdú Péter 70 éves*, Budapest, 267–273.
- Mészáros Edit 1996: Az erza-mordvin hangjelölésről, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 229–230.
- Mészáros Edit 1997: Az erza-mordvin -či képzős absztrakt főnevek, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38, 229–242.
- Mészáros Edit 1998a: A mordvinok ma, in Csepregi Márta szerk.: *Finnugor kalauz*, Budapest, 143–150.
- Mészáros Edit 1998b: *Erza-mordvin nyelvkönyv kezdőknek és középfeladókknak*, Marija Imajkina közreműködésével és anyagainak részbeni felhasználásával, Szeged.
- Mitrofanova, Marija 1996: Мордовско-марийские лексические соответствия в названиях фауны, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 117–120.
- Mokschin [Mokšin], N. 1995: Current ethnoconfessional situation in Mordovia, *Финно-угроведение* 1995/1, 74–86.
- Mokšin, N. F. 1993: *Мордва глазами зарубежных и российских путешественников*, Saransk.
- Mokšin, N. F. 1994: Из истории мордовско-тюрских связей, *Этнографическое обозрение* 1994/3: 75–86.
- Mokšin, N. F. 1995a → Mokschin 1995.
- Mokšin, N. F. 1995b: История формирования мордовского этноса, in V. A. Balašov szerk.: *Мордва: Историко-культурные очерки*, Saransk, 31–80.
- Mokšin, N. F. 1995c: Язические верования мордвы и ее христианизация, in V. A. Balašov szerk.: *Мордва: Историко-культурные очерки*, Saransk, 298–330.
- Mokšin, Nikolaj 1996: Консолидация мордовского этноса в современных условиях, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 6, 263–265.
- Mokšina, Elena 1996: Динамика численности мордовского народа, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 4, 218–220.

- Molnár Judit 1994: A prolativus használata az erza-mordvinban, *Folia Uralica Debreceniensis* 3, 85–94.
- Mosin, M. V. 1990a: Интеграционные явления в процессе словообразования в мордовских языках, *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3C, 55–60.
- Mosin, M. V. 1990b: Морфологическая структура имени в мордовских и прибалтийско-финских языках, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 132–134.
- Mosin, M. V. 1994: Типы корреляции общих глагольных основ в мордовских и финском языках, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 200–206.
- Mosin, Mihail 1996: Варьирование словообразовательных суффиксов в эрзянском языке, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 124–126.
- Mosin, M. V.–N. S. Bajuškin 1991: Эрзянь кель 7, Saransk.
- Mosin, M. V.–O. E. Poljakov 1995: Мордовские языки, in V. A. Balašov szerk.: *Мордва: Историко-культурные очерки*, Saransk, 524–551.
- Mosin, M. V.–N. I. Vorob'ev 1991: Новые источники для мордовской диалектологии, *Linguistica Uralica* 27, 200–227.
- Moskina, S. I. 1997: Усечение в мокшанском глагольном словообразовании – одно из морфонологических явлений, in N. I. Ruzankin szerk.: *Актуальные проблемы мордовского языкознания*, Saransk, 53–59.
- Nad'kin, Dmitrij 1994: Проблемы возрождения народа эрзян и мокшан, in Ago Künnap szerk.: *Minor Uralic languages and their contact*, Tartu, 120–132.
- Nad'kin, D. T.–L. P. Vodjasova–V. P. Сypkajkina 1991: Эрзянь кель 6, Saransk.
- Nagy József 1996: A mordvinok története, in Nanovfszky György szerk.: *A finnugorok világa*, Budapest–Moszkva, 47–50.
- Nagy József–Zaicz Gábor 1998: A mordvinok – egy nép, két nyelv? in Csepregi Márta szerk.: *Finnugor kalauz*, Budapest, 137–142.
- Niemi, Jaana–Mihail Mosin 1995: *Ersäläis-suomalainen sanakirja / Эрзянь–финнэнь валкс = Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja* 48, Turku.
- Nikolaev, S. D. 1995: Система родства у мордвы, in V. A. Balašov szerk.: *Мордва: Историко-культурные очерки*, Saransk, 222–234.
- Poljakov, O. E. 1990: Развитие финно-угорского билабиального в мордовских языках, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 147–149.

- Poljakov, O. 1994a: О формировании, современном состоянии и перспективах развития мордовских (мокшанского и эрзянского) языков, *Финно-угроведение* 1994/1, 23–40.
- Poljakov, O. E. 1994b: Словотворчество – один из путей возрождения и развития языка, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 207–212.
- Poljakov, O. E. 1995: Учимся говорить по-мокшански, Saransk.
- Rédei Károly 1993: Adalékok a mordvin második tízbeli számnevek magyarázatához, *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 215, 237–240.
- Rédei, Károly 1994–1995: Die Vertretungen der finnougriischen inlautenden Nasale im Mordwinischen (zur Frage einer phonologisch-morphonologischen Alternation), *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 18–19, 107–116.
- Rjabov, V. A. 1991: Выражение пола и возраста в мордовских зоонимах, in R. N. Buzakova–A. N. Kelina–V. P. Cypkajkina szerk.: *Современные проблемы мордовских языков*, Saransk, 43–46.
- Ruzankin, N. I. 1991: Вокативные предложения в эрзянском языке, in R. N. Buzakova–A. N. Kelina–V. P. Cypkajkina szerk.: *Современные проблемы мордовских языков*, Saransk, 52–56.
- Ruzankin, N. I. szerk.: *Актуальные проблемы мордовского языкознания*, Saransk.
- Sahala, Eila 1994: Mordvan imperatiiviset partikkelit, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 62–73.
- Salo, Merja 1991: Mordvalaiset, in Johanna Laakso szerk.: *Uralilaiset kansat: Tietoa suomen sukukielistä ja niiden puhujista*, 6–184.
- Salo, Merja 1996: Mordvan temporaalisista olosijoista, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3, 193–197.
- Serebrennikov, B. A.–R. N. Buzakova–M. V. Mosin szerk.: Эрзянь-рузонь валкс / Эрзянско-русский словарь, Moskva.
- Smirennikova, A. E. 1990: К выражению рефлексивности в мордовских языках, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 171–173.
- Ščankina, V. I. 1994: К вопросу об инфинитивных предложениях в мордовских языках, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 98–103.
- Ščemerova, V. S. 1993: Эрзянь-рузонь валкс / Русско-эрзянский словарь, Saransk.
- Šejanova, T. M. 1990: К истории номинации абстрактных понятий (существительных) в мордовских языках, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 224–226.

- Šejanova, T. M. 1997: Пути развития лексики современных мордовских языков, in N. I. Ruzankin szerk.: Актуальные проблемы мордовского языкознания, Saransk, 40–43.
- Širmankina, R. S. 1998: Фразеологиянь валкс: Кемекставозь меревксэнь, Saransk.
- Tihonova, T. M. 1990: Выражение способов действия глагола в мордовских языках, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 187–189.
- Trosterud, Trond 1994: Miksi mordvan objektikonjugaatio näyttää juuri sellaiselta kuin se näyttää? in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 74–86.
- Vecsernyés Ildikó 1993–1994: Megjegyzések az erza-mordvin szórendről, *Néprajz és Nyelvtudomány* 35, 117–128.
- Vecsernyés Ildikó 1996a: A mordvin participiumok és vonatkozó mellékmondatok viszonyáról, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 287–289.
- Vecsernyés, Ildikó 1996b: Eräitä ersämordvan sanajärjestyksen ominaispiirteitä, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 4, 145–147.
- Vodjasova, L. P. – N. I. Ruzankin 1997: Учимся говорить по-эрзянски, Saransk.
- Zaicz, Gábor 1990a: Beitrag zur Typologie und Statistik des Erza- und Mokscha-Mordwinischen (Eine vergleichende Untersuchung), *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3C, 7–13.
- Zaicz, Gábor 1990b: Об истории элизии спирантов в мордовском языке, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 76–79.
- Zaicz Gábor 1993: Hangrend és illeszkedés a mordvinban, in Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő szerk.: *Hajdú Péter 70 éves*, 427–432.
- Zaicz Gábor 1994: Hány nyelven beszél(je)nek a mordvinok? *Folia Uralica Debreceniensia* 3, 113–121.
- Zaicz, Gábor 1994–1995: Vokalstruktur und -harmonie im Mordwinischen (Regelhaftigkeiten und Schlussfolgerungen), *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 18–19, 169–178.
- Zaicz, Gábor 1995a: An annotated bibliography of home-grown Mordvin studies publications (1985–1993), *Eurasian Studies Yearbook* 67, 192–203.
- Zaicz, Gábor 1995b: Сколько языков нужны эрзе и мокше? *Linguistica Series A Studia et Dissertationes* 17, Budapest, 41–46.
- Zaicz Gábor 1998: A mordvin kultúra, in Csepregi Márta szerk.: *Finnugor kalauz*, Budapest, 151–155.

Cseremisiz

- Abondolo, Daniel 1993: On Mari and Mansi conjugation, in Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő szerk.: *Hajdú Péter 70 éves*, Budapest, 21–25.
- Abukayeva [Abukaeva], L. 1996: Complex sentences of undismembered structure in the Mari language, *Финно-угроведение* 1996/1, 23–39.
- Alhoniemi, Alho 1993: *Grammatik des Tscheremissischen (Mari)*, Hamburg.
- Alikov, Valerij – Trond Trosterud 1994: Марийское двуязычие у мари, in Arto Moisio – Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 111–117.
- Anduganov, Ju. V. 1990: История одной синтаксической конструкции марийского языка, *Fenno-ugristica* 17, 47–55.
- Anduganov, Ju. V. 1994: Синтаксические инновации в марийском литературном языке, in Arto Moisio – Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 31–38.
- Barceva, Ljudmila 1990a: К вопросу о разграничении полисемии и омонимии в марийском языке, *Fenno-ugristica* 16, 20–27.
- Barceva, L. 1990b: Сужение лексических значений слова в марийском языке, *Fenno-ugristica* 17, 66–75.
- Barceva, L. I. 1992: Роль табу и эвфемизмов в развитии полисемантических глаголов в марийском языке, *Fenno-ugristica* 18, 31–36.
- Barceva, L. I. 1994: Метонимия как способ образования полисемантических глаголов в марийском языке, in Arto Moisio – Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 118–125.
- Bartens, Hans-Hermann 1993: Zur Modalität im Tscheremissischen, *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 215, 37–48.
- Bartens, Hans-Hermann 1996: Zu den rhetorischen Fragen im Tscheremissischen, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*, Szeged, 39–44.
- Bartens, Hans-Hermann – Karl-Heinz Best 1996: Wortlängen in Tscheremissischen (Mari), *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 20, 1–20.
- Bartens, Raija 1991: Marilaiset ja Mari, in Johanna Laakso szerk.: *Uralilaiset kansat: Tietoa suomen sukukielistä ja niiden puhujista*, Porvoo – Helsinki – Juva, 185–199.
- Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*, Budapest.
- Bereczki Gábor 1993: A cseremisiz nem attributív töszámnévi kategória eredete, in Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szij Enikő szerk.: *Hajdú Péter 70 éves*, Budapest, 51–54.

- Bereczki, Gábor 1995: Die aktuellen Fragen der tscheremissischen Spracherneuerung, *Linguistica Series A Studia et Dissertationes* 17, Budapest, 63–70.
- Bereczki Gábor 1996a: A cseremisiz névadásról, in Bereczki András–Klima László szerk.: *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére*, Budapest, 80–84.
- Bereczki Gábor 1996b: Adalékok a finn-volgai és a cseremisiz névszórakozás történetéhez, in Mészáros Edit szerk.: *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére* Szeged, 53–56.
- Bereczki, Gábor 1992: *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I–II* = *Studia Uralo-Altaica* 34–35, Szeged.
- Černyh, S. Ja. 1990a: Древнейшие марийско-венгерские связи (по данным антропонимии), *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3C, 112–117.
- Černyh, S. Ja. 1990b: Этнонимные антропонимы марийцев, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 221–223.
- Décsy, Gy. 1994: Cheremis demostatistics, *Eurasian Studies Yearbook* 66, 178–189.
- Doerfer, Gerhard 1996: Eine čeremissisch-čuvašische Gemeinsamkeit: das Pluralsuffix, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 20, 35–44.
- Driussi, Paolo 1992–1993: Paired verbs – serial verbs in Cheremis, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 16–17, 59–106.
- Galkin, I. S. 1994: Некоторые саамско-марийские грамматические параллели, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 39–45.
- Galkin, I. S. főszerk. 1990–1994: *Словарь марийского языка I–III*, Joškar-Ola.
- Glühova → Glukhova.
- Glukhova, Natal'ja 1990–1991: Expressive markers and their functions in a Cheremis pagan prayer, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 14–15, 39–47.
- Glukhova, N. N. 1992–1993: Rhythm in Mari charms and its geometric interpretation, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 16–17, 115–122.
- Glukhova, N. N. 1994: Linguistic interpretation of a Cheremis prayer, *Linguistica Uralica* 30, 259–264.
- Glukhova, Natal'ja 1996: Text characteristics of a Mari folktale, *Fenno-ugristica* 19, 60–66.
- Isanbaev, N. I. 1990: Опыт классификации марийских диалектов вторичного образования, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 88–90.
- Ivanov, I. G. 1994: Проблема обогашения марийского литературного языка новыми словами на современном этапе, in Arto Moisio–Jaana Magnusson

- szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 164–180.
- Ivanov, Ivan 1995: К проблеме единого марийского литературного языка, *Linguistica Uralica* 31, 277–288.
- Jakimova, Ė. S. 1990: Фразеологическая деривация в марийском языке, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 239–240.
- Kazancev, D. E. 1990: К проблеме марийско-иранских языковых контактов, *CIFU 7 (Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3С, 147–152.
- Kazancev, D. E. 1994: Марийский язык: современное состояние и новые тратовки, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 181–192.
- Kokla, Paul 1995: Über die Möglichkeit einer einheitlichen marischen Schriftsprache, *Linguistica Series A Studia et Dissertationes* 17, 71–78.
- Kuklin, A. N. 1990: К истории формирования марийских говоров Приуралья (лингвистическая интерференция), *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 108–110.
- Kuklin, Anatolij 1996: Марийско-саамские лексические изоглоссы (на материале топонимии Волго-Камского региона), *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 249–252.
- Kuznecova, Margarita 1996: Марийские зоонимы в рукописном словаре Э. Беке, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 92–96.
- Kuznecova [Kuznecova], Margarita 1998: A cseremiszek (marik), in Csepregi Márta szerk.: *Finnugor kalauz*, Budapest, 115–125.
- Lehtinen, Ildikó 1994: *Tscheremissischer Smuck: ethnographische Untersuchung*, Helsinki.
- Luutonen, Jorma 1994: О некоторых особенностях суффиксов множественного числа имен существительных и их употребления в марийском языке. in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 46–61.
- Luutonen, Jorma 1996: Вариация в порядке флективных суффиксов марийского языка, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3, 153–157.
- Mitrofanova, Marija 1996: Мордовско–марийские лексические соответствия в названиях фауны, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 5, 117–120.
- Moisio, Arto 1992: *Marilais-suomalainen sanakirja*, Turku.

- Pomozí Péter 1996: A cseremiszek története, in Nanovszky György szerk.: *A finnugorok világa*, Budapest–Moskva, 41–45.
- Pug, Stefan 1996: Ассимиляция русских глаголов в марийском языке: вопросы морфологии и словообразования, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3, 170–175.
- Rédei Károly 1990: Beiträge zu der historischen Morphologie der Tscheremissischen Sprache, *Specimina Sibirica* 3, 169–174.
- Sanukov → Szanukov.
- Saarinen, Sirkka 1991: Karakteristika drag i tjeremissiskan, *Fenno-Ugrica Suecana* 10, 97–106.
- Saarinen, Sirkka 1991: *Marilaisen arvoituksen kieliooppi* = *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 210, Helsinki.
- Saarinen, Sirkka 1993: Vuorimarilaista eron lyriikkaa, *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 215, 241–256.
- Saarinen, Sirkka 1994–1995: Zur Entwicklung der morphophonologischen Beschreibung der čeremissischen, *Finnisch-Ugrische Mitteilungen* 18–19, 121–124.
- Szanukov, Ksenofont [Sanukov, Ksenofont] 1996: *A cseremiszek múltja, jelene, jövője* = *Budapesti Finnugor Füzetek* 2, Budapest.
- Timirjaeva, Inna 1994: Гиперонимы одной из тематических групп в марийском языке, in Ago Künnap szerk.: *Minor Uralic languages and their contact*, Tartu, 163–172.
- Tužarov, G. M. 1990: Проблема немаркированного аккузатива в марийском языке, *Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов* 2, Moskva, 193–195.
- Valitov, G. N. 1994: О присоединительных конструкциях в марийском языке, in Arto Moisio–Jaana Magnusson szerk.: *Volgalaiskielet muutoksessa: Volgalaiskielten symposiumi Turussa 1–2.9. 1993*, Turku, 104–108.
- Vasikova, Lydia 1996: Agglutination and problems of the case in the Mari languages, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3, 228–231.
- Veenker, Wolfgang 1993: Gibt es im čeremissischen Possessivpronomina? *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 215, 283–288.
- Zorina, Zoja 1996: Есть ли лабиальная гармония гласных в луго-марийском, *CIFU 8 (Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum)* 3, 59–62.

**Máté Jakab 1997: *A 19. századi nyelvtudomány története*,
Budapest, Nemzeti tankönyvkiadó, 216 oldal**

BÜKY LÁSZLÓ

A közelmúltban a nyelvtudomány történetének mint tudományágnak két, átfogó jellegű leírása jelent meg hazánkban, a jelen monográfia előtt H. Tóth Imréé, akinek egyetemi jegyzete a XX. század elejéig dolgozta fel az európai nyelvtudomány-történetet (H. Tóth 1996). A hazai tudományosságban ezidáig ilyen munkák nem készültek (vö. Büky 1997; Németh T. 1997), ezért mindkét feldolgozás megjelenése öröndetes, és különösen az Máté Jakabé, amely – az Előszóban írtak alapján (7) – voltaképpen egy, a XX. századi nyelvtudomány-történet megelőző dolgozat, amely abból a célból készült, hogy a XX. század nyelvtudományának leírása érthető legyen. A szerző azt írja, hogy készen van a munka ezen része is, tehát közzététele immár a kiadótól függ. Máté kéziratai már 1989-ben készen voltak, amint erről röviden tájékoztat is (29).

A könyv a Bevezetéssel kezdődik (9–33), amelyben a nyelvtudománytörténet-írás néhány elméleti és módszertani kérdését tárgyalja a szerző. Kitér Thomas S. Kuhnnak tudományfejlődési fölfogására, melyből hiányolja a fejlődés állandó és konstruktív jellegének hangsúlyozását (16). Fogalkozik azzal a kérdéssel is, miért szükséges az egyetemes nyelvtudomány-történet „magyar nyelvű változatának” (18) megírása. E kérdés kapcsán Róna-Tas Andrásnak A nyelvrokonság című munkájában megmutatkozó szemléletmódot, amely a nyelvrokonság fogalmának a magyar nyelvtudományban való alakulástörténetére vonatkozik, példának tartja, amely a magyar nyelvészetben általában is követhető és követendő.

A nyelvtudomány történetét Máté az eszmetörténet nagyon fontos területének tartja, s két okból. Az egyik: az emberi társadalom saját anyanyelve segítségével modelálja a világot (25), ezért a nyelvnek ontológiai jellegzetessége van, s ez adja a nyelvtudomány-történet fontosságát. A másik okot a szerző abban látja, hogy a nyelv szerfölött bonyolult volta a nyelvtudománynak és a különböző tudományoknak sajátos viszonyát eredményezte: kapcsolatok filozófiával, pszichológiával, matematikával é. í. t. Emiatt vagy emiatt is ugyan a nyelvtudomány disiecta membra, mégis ennek az állapotnak észlelhető bizonyos mozgása a structura sui generis tárgyú nyelvészet irányába. S emiatt ugyancsak szükséges történetének ismerete (26).

A kötet ezek után a nyelvészeti gondolkodás kezdetei (Vázlatszerű visszapillantás a humanizmus és a reformáció kezdetéig) címen indítja el a nyelvtudomány történetének tárgyalását (35–7), amely majd négy fejezetben valósul meg. Az első: Az összehasonlító-történeti nyelvészet kialakulásának előzményei és forrásai (39–45). Máté két korszakra bontja a XIX. század nyelvtudomány-történetét: az összehasonlító-történeti módszer kialakulásától az újgrammatikus irány kibontakozásáig, illetőleg az újgrammatikusság szakaszára de Saussure tevékenységéig.

A szerző még a Bevezetőben jelzi, hogy munkája „nem nyelvészközpontú alkotás” (20), mégha bölcsészettudományi karok hallgatóit és nyelvészeket érdekelheti is főként, hiszen a nyelvtudomány számos más diszciplína szolgálató tudománya. E fölfogás indokolja, hogy Az összehasonlító-történeti nyelvészet mibenléte (Általános fogalmak) részben igazítsa el az olvasót (47–52). Az összehasonlító-történeti nyelvészet első korszaka (Franz Bopptól Wilhelm von Humboldt haláláig) 1816–1835 címmel mutatja be a monográfus Bopp, Rasmus Christian Rask, Jacob Grimm munkásságát. Külön tárgyalja (röviden) Alekszandr H. Vosztokov tevékenységét (56) és (hosszabban) Humboldtét (57–64), akinek jelentőségét hangsúlyozva elmondja, hogy „nincs a 19. és 20. század nyelvtudományában olyan nyelvész (beleértve azokat is, akik viszonylag »önálló« nézeteket képviseltek) vagy jelentősebb nyelvészeti irányzat, aki vagy amely kivonhatta volna magát a humboldti eszmék hatása alól” (58). Az érdeklődő olvasót Máté több forráshoz irányítja (Telegdi Zsigmond, Gerhard Helbig, R. Kurt Jankowsky, Róna-Tas András), s így építi ki az összefüggésrendszert a XX. század nyelvtudományával.

August Schleicher naturalista irányzatának, majd Max Müller nézeteinek bemutatása az ún. Schleicher-Steinthal-korszak számontartását jelenti. Müller „a vulgáris szociológia szintjén mozog, midőn a nyelvtípusokat a társadalmi formációkkal hozza kapcsolatba. Kis túlzással azt mondhatnánk, hogy Müller a Marr-féle stadiális elmélet egyik korai előfutára” (71). Ugyanakkor Máté arra is rámutat, hogy a naturalista-biológista nyelvészet azzal a tételével, mely szerint nem szubjektív tényezők irányítják a nyelvek változását, az újgrammatikus irányzatnak egyik előkészítője.

A nyelvtudományban a XIX. század első felében még élő logikai irányzatot érintőlegesen (71–2), a lélektani irányzatot, mely az előbbinek sorvadásával egyidejűleg erősödött, részletesebben tárgyalja a munka (72–86). Wilhelm Wundt, Anton Marty, Alekszander Å. Potyebna munkássága van bemutatva. Marty kapcsán a XX. századi Louis Hjelmslev glosszematikájára utal Máté Jakab, akinek ezek a megjegyzései jól szolgálják tudománytörténete következő kötetét is meg magát a nyelvtudomány-történetet mint összefüggésrendszert feltáró stúdiumot, hasonlóképp: Potyebna munkássága révén az antropológiai nyelvészetre, az etnolingvisztikára s természetesen saját korának újgrammatikus irányára. – A XIX. század ötvenes éveiben a magyar nyelvtudomány kezd bekapcsolódni az egyetemes nyelvtudomány folyamataiba, erről a szerző

csupán egészen rövid említést tesz (83), hiszen – amint előrebocsátotta: terjedelmi okok miatt nem térhet ki a hazai vonatkozásokra.

Az újgrammatikus irányzat kialakulása, elméleti és módszertani alapelvei – ez a könyv második főrésze (87–107), amelyben először eligazítás olvasható a lipcsei iskoláról, tulajdonképpen az összehasonlító nyelvészet módszereinek megújítását tűzik ki célul. Ezután a moszkvai iskolát (Filipp F. Fortunov) és a kazanyi iskolát (Baudouin de Courtenay, M. Habdank Kruszewski, Vaszilij A. Bogorogyickij) ismerhetjük meg.

A mű harmadik főrésze: Új utak keresése a századforduló éveiben és a 20. század első évtizedeiben (Az újgrammatikus irányzat bírálata) (109–96). „...az újgrammatikusok legnagyobb hibája – foglalja össze Máté –, metodológiájuk fogyatékosága talán nem is abban keresendő, hogy bizonyos kérdéseket vizsgáltak és másokat elhanyagoltak, hanem abban, ahogyan vizsgálták. A tudományos stratégiájuk, szemléletmódjuk volt elhibázott, melyet az egyoldalúság és főleg a kizárólagosság jellemezett”, s hozzáteszi: „a nyelv szerfölött bonyolult jellege, egy-egy mozzanatának »önállósodása«, a lényeg szintjére emelése magában hordja a különféle elképzelések és irányzatok kialakulásának a lehetőségét” (114–5). – Az újgrammatikusság kapcsán megemlítendő, hogy Máté a kérdéskör taglalásában Petz Gedeonnak és Gombocz Zoltánnak a tárgyhoz tartozó írásaira kevésbé támaszkodik – az irodalomjegyzék sem tartalmazza azokat –, bizonyos fokú önállósága itt is észlelhető. – Egyébként e fejezetben van de Courtenay munkásságának ismertetése is (115–31), Máté Jakab szerint a kazanyi mesternek a nyelvi változásokban rejlő rendszerszerűséget felismerő képessége a legfontosabb. Az ún. „baudouini vonal” a statikus szemléletnek és a leíró vizsgálatoknak ad elsőséget, de a dinamikus jelenségek rendszerszerű fölmérését is szükségesnek tartja, sőt egyenrangú a kétféle vizsgálat. Ehhez képest a „saussure-i vonal” – mondja a szerző – a rendszert csak az állapotban véli felfedezni, így azután mindig zárt rendszert alkot.

Külön rész tárja az olvasó elé a nyelvjárási jelenségekre összpontosító kutatásokat (A nyelvföldrajzi módszer kialakulása, feladatai és eredményei, 131–47). Mások mellett Georg Wenker, Jules Gilliéron szerepel itt, de jut néhány pillantás a magyar nyelvjáráskutatásra is a kezdetektől a magyar nyelvátlasz anyagának összegyűjtéséig. – Részletesen tájékoztat a monográfiaíró a Wörter und Sachen módszerről (141–58), Hugo Schuchardt és Max Leopold Wagner munkásságáról, továbbá Karl Vosslerrel és esztétikai irányzatáról (159–75), a neolingvisztikáról (175–89), majd William Dwight Whitney tudományos tevékenységéről (190–3), végezetül Georg von der Gabelentzről (193–6). Összehasonlítást tesz von der Gabelentz és de Saussure közt, elmondja, hogy számos egyezés van kettőjük általános nyelvészeti felfogása közt, mégsem lehet őt (persze másokat sem) közvetlenül a genfi mester előfutárának tartani. Mindenesetre von der Gabelentz tevékenysége korszakhatár a nyelvészet alakulásában. S éppen von der Gabelentzcel kapcsolatban hiányolható, hogy Máté nem említi meg Brassai Sámuel,

akinek nyelvészeti munkássága számon tartandó az egyetemes nyelvtudomány-történetben. Brassai csaknem másfél évszázaddal ezelőtt a magyar mondat szerkezetét kutatta, és „megtette a legfontosabb lépéseket a mondat szerkezet felállításában: azonosította a mondat topik–predikátum tagolódását, s a predikátumrészben felismerte a kulcsszerepet játszó ige előtti fókuszpozíciót” (É. Kiss 1997).

Amint ismeretes: Brassai ismerte Georg von der Gabalantz munkáit, tüzetesen is foglalkozott a mondatról tett megállapításaival, amelyek korántsem nyugodtak olyan kidolgozottságon, mint a kolozsvári polihisztoré (l. É. Kiss 1981). Brassai Sámuelnek az aktuális mondattagolás kidolgozójaként annál is inkább helye van a nyelvészettörténetben, mert az általa leírt jelenség valószínűleg a XXI. századi nyelvtudományban is még beható vizsgálat tárgya és elindítója lesz, vö. Kiefer 1998.

A könyv a rövid Utószóval (197), majd Válogatott irodalomjegyzékkel (199–209) és Névmutatóval (211–6) zárul. A kétszázharmincnál nagyobb tételszámú irodalomjegyzék is mutatja (legalábbis a tudománytörténeti munkák vonatkozásában), hogy Máté Jakab könyve hosszas várakozás után jelent meg, hiszen 1988-ból és az azutáni évekből csupán négy-öt adat van. H. Tóth 1996 még felsorol néhány munkát kiegészítő irodalomként az 1990 és 1994 közti évekből, bár ezeket már nem tudta hasznosítani, Máté Jakab könyvében sem szerepelnek J. T. Andersen, G. Lepschy és mások, így a Németh T. említette Esa Itkonem monográfia sem. – Itt jegyzem meg, hogy a Névmutatóból hiányzik a 170. lapon szereplő Marx, továbbá azt, hogy a szerző jó stílusú tudományos nyelvezettel írta meg a monográfiát, csupán a *fémjelzett*, *fémjelez* kifejezések gyakoriságát és az *úgymond* igének manapság téves jelentéssel divatozó használatát (26, 178), továbbá (nagyon ritkán) a befejezett melléknévi igenév állítmányi használatát (114) tarthatjuk szeplőnek.

Máté Jakab könyve a szerényen kitűzött célját – „viszonylag részletezőbb áttekintés” (197) – teljességgel elérte, munkája a hazai tudományosság nyeresége. Nem csupán a korszak nyelvészeinek pályaképtörténet-csokra a mű, hanem jól eligazít a XIX. századi nyelvtudomány általános állapotáról és tevékenységéről, eljárásmodjairól, továbbá nemritkán a jövőbe vezető gondolatokról. Érdeklődésre tarthat számot a folytatás, a XX. század nyelvtudomány-története is.

IRODALOM

- Büky László 1997: H. Tóth Imre: A nyelvtudomány története a XX. század elejéig, *Magyar Tudomány* 54, 1139–40.
- É. Kiss Katalin 1981: Brassai mondatelmélete, *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 13, 91–102.
- É. Kiss Katalin 1997: Brassai Sámuel mondatelmélete (Előadás a Bolyai-Babes Tudományegyetemen A nyelvész Brassai élő öröksége című konferencián, sajtó alatt.
- Kiefer Ferenc 1998: A nyelvtudomány távlatai: helyzetkép és előrejelzés, *Magyar Tudomány* 55, 306–17.
- Németh T. Enikő 1997: H. Tóth Imre 1996: A nyelvtudomány története a XX. század elejéig, *Néprajz és Nyelvtudomány* 38, 347–53.
- H. Tóth Imre 1996: *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig*, Szombathely, Savaria University Press.

HELYNÉVTÖRTÉNETI ADATOK A KORAI ÓMAGYAR KORBÓL

1. Abaúj – Csongrád vármegye (Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című műve alapján)

Közzéteszi: Hoffmann István, Rácz Anita, Tóth Valéria
Debrecen, 1997.

KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA

A magyar névtudományban közhely számba megy annak hangsúlyozása, hogy az Árpád-kori Magyarország történeti helyneveinek páratlanul gazdag adattárát teszi közzé Györffy György a történeti földrajzi sorozat köteteiben. A lassan fél évszázaddal ezelőtt (1950-ben) indult vállalkozásnak eddig négy kötete jelent meg (az I. 1963-ban, a II–III. 1987-ben, a IV. pedig 1998-ban), s remény van arra, hogy fiatalabb munkatársak bevonása eredményeképpen nem kell újabb évtizedeket várni a további tomusok megjelenésére. Bár Györffynek az anyaggyűjtés fáradságos munkájában kiváló szakemberek sora volt segítségére az 1950-es években (nem kisebb nagyságok, mint Fekete Nagy Antal, Kubinyi András, Kumorovitz L. Bernát, Maksay Ferenc, Mezey László; Gy. I. 10.), de a munkát lassította, hogy Györffynek jelentékeny mértékben újból kézbe kellett vennie a már egyszer átnézett forrásanyagot, illetve hogy a munka végül is nem egyszerűen kommentár nélküli adattár, hanem minden egyes szócikk valójában önálló tanulmány vagy cikk, amely nem pusztán tényeket közöl, hanem a forrásokról tartalmi kivonatokat ad, értékkel, azonosít stb., vagyis történeti szempontból felbecsülhetetlenül fontos információk sorát nyújtja. Olyannyira, hogy a helytörténészek, akik a leginkább használják a Györffy-köteteket, e munka részletessége miatt eltekinthetnek (és a leggyakrabban el is tekintenek) a Györffynél hivatkozott források (általában oklevelek) kézbevitelétől.

Pontosan ugyanilyen módon született meg a Hoffmann István és két munkatársa által készített adattár. A szerzők kicédulázták a Györffy-féle történeti földrajz I. kötetét, amely megyék ábécéjében haladva tárgyalja az anyagot. Mivel Györffynél minden egyes lakott település (*villa, possessio, terra* stb.; Gy. I. 13.) a megyén belül önálló címszóként szerepel, ezek tehát Györffyből visszakereshetők (feltételezve, hâ tudjuk, hogy az Árpád-kor melyik megyéjében feküdtek). Hoffmann és társszerzői csak azokat a helynévi adatokat dolgozták fel, amelyek Györffynél nem kaptak önálló címszót, vagyis többnyire a folyók, a hegyek, az utak és a helynek (*locus*) nevezett, közelebbről meg nem határozható minőségű (lakott vagy lakatlan) objektumok stb. nevét. Ekként hasznos és igényes helynévmutatót állítottak össze Györffy történeti földrajza I. köteté-

hez. Ilyennek az elkészítését a munka végeztével Györffy is tervezte, mint az I. kötet Bevezetésében írta: „Az egész munka terjedelme... öt kötetre terjedne, az ötödik kötetben elhelyezve a részletes név- és tárgymutató” (16.). Ám e terv nem bizonyult reálisnak, a munka mind terjedelmében túlnőtte a tervezett öt kötetet, mind pedig készült időben sok évtizedre elhúzódott. E pillanatban a történeti földrajzi anyagnak alig több mint fele jelent meg (ugyanakkor óriási helynévtömeget felvonultató megyék sora vár még közlésre, pl. Vas vagy Zala), a tervezett részletes mutató tehát nincs karnyújtásnyira tőlünk. Egy részletes mutatót alighanem majd csak talán a IX. kötet tartalmazhatna, de az is kérdéses, hogy nyolc kötet anyaga beleférne-e egyetlen kötetbe. Nem kell tehát elhatárolódnunk Hoffmann Istvánnak és társainak: „Kiadványunkat nem egyszerűen Györffy műve hiányzó mutatójának szánjuk tehát, hanem olyan névtárnak, amely minden, az adott névvel kapcsolatos, az *Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*-ban szétszórtan található információt tartalmaz” (I. 8.). Munkájuk – mentegetőzésük ellenére is – *pontosan* az (nem több és nem kevesebb!), mint ami Györffy műve I. kötetének igényesen készített mutatójától joggal elvárható.

Ha ilyenként tekintünk Hoffmannék munkájára, akkor semmiféle csalódás nem ér bennünket. Ennek ismeretében nem várunk (és természetesen nem is kapunk) új adatokat. Itt minden Györffyből (a történeti földrajz I. kötetéből) van kiírva és a Györffy által alkalmazott megyei tárgyalásmód szerint ábécébe szedve. A jövőben a kutatóknak Györffyt és Hoffmannékat együtt kell használniuk, s akkor megkapják az I. kötetbe foglalt 15 megye *teljes* helynévi anyagát. Györffy munkáját kell használni a lakott települések, Hoffmannék kötetét minden egyéb földrajzi objektum nevére. A debreceni munkaközösség abszolút korrekt és pontos munkát végzett. Minden megye esetében kigyűjtötték Györffy anyagából az önálló címszóként nem szereplő földrajzi neveket, azokat ábécébe szedték, a neveket értelmezték, lokalizálták, térképre vitték, a kötet végén pedig a 15 megye általuk adattárba foglalt neveit különféle egyesített mutatókba (név- és szóalakmutatóba, címszó- és névelemmutatóba, valamint névvégmutatóba) foglalták. Csak köszönet és elismerés illeti fáradságos és a modern technika segítségével jól kamatoztató munkájukat. Hogy valójában Györffy I. kötete mutatóját készítették el, azt ők bizonyítják első renden, hiszen anyaguk úgyszólván csak Györffyn alapul (olykor egy-egy hivatkozás bukkan fel csak a TESz.-re, az OklSz.-ra), de minden egyéb lehetséges információtól távol tartják magukat, pl. Ortvy Tivadar vagy Vladimir Šmilauer víznévtörténeti munkáitól, amelyekre Györffy is hivatkozik, de főleg az utóbbi alapos etimologizálása is használható lett volna. Talán nem lett volna haszon nélkül való ma élő alakokra hivatkozni. Csakis ezek adhattak volna magyarázatot arra, hogy pl. a Györffy adattárában szereplő ómagyar kori *Kanapota*, *Kanapta* víznevet miért palatalizált *Kanyapta* alakban olvassák Györffy nyomán (I. 27.). Olvasataik megokolásához Györffyn kívül egyéb kútfőkre is ki lehetett volna terjeszkedniük. Csak ilyen

búvárlatok eredményeképpen lehetett volna dönteni pl. afelől, hogy a Győrffynél található *virtuan* alak valóban nyomdahiba-e az *yrtuan* helyett, mint sejtik (26. old.). Nyelvtörténeti szempontból indokolt, de a tulajdonneveket felfolgozó munkában aggályos, hogy vajon helyük van-e helynévtörténeti adattárban olyan, határjárásokban előforduló közszavaknak, mint pl. az Abaúj megyénél kicédulázott *bérc*, *bükkfa*, *égerfa*, *jegenye* stb.

Hoffmann István és társai igényes „fényképet” készítettek Győrffy történeti földrajza I. kötetéről, gondos elrendezést nyújtottak az ottani adatoknak. Ha változatlan alapelvek szerint folytatják a II. kötet kicédulázását, akkor is nagy szolgálatot tesznek a helynévkutatásnak; ha azonban fenti észrevételeink egyikét-másikát megfontolják és szempontjaik sorában érvényesítik, ez munkájuknak aligha válik kárára.

**Josef Schwing 1993: *Grammatik der deutschen Mundart von
Palotabozsok (Ungarn)* = *Forum Phonicum* 55,
Frankfurt am Main, Hector, 445 lap**

SZABÓ JÓZSEF

A középkorban a németek terjeszkedésének egyik következménye az lett, hogy – kezdetben elsősorban a német nyelvterülethez közeli vidékeken – a különböző szláv és más nyelvű népek körében számos német nyelvsziget keletkezett. Ezeket általában el szokták különíteni az ún. újkori német nyelvszigetektől, amelyek főképpen a XVIII. században jöttek létre pl. Délkelet- és Kelet-Európában. Az utóbbiak keletkezésének körülményei (pl. a létrejöttük módja, helye, ideje stb.) jóval ismertebbek, mint a középkori nyelvszigeteké, s így tudományos vizsgálatuk könnyebbnek, eredményesebbnek látszik.

Német nyelvszigetek nálunk is keletkeztek, mégpedig elsősorban a XVIII. században, amikor nagyszámú német lakosság költözött át a magyar nyelvterület több tájegységére. Idegen ajkú népek (főleg németek és szlovákok) áttelepítésére – a belső népmozgások, átköltözések mellett – azért volt nagy szükség, mert főképpen a török hódoltság korában, majd a kuruc-labanc háborúk idején hazánk lakossága óriási vérvesztéssel szembesült, s nagyon sok falu elpusztult, olykor szinte egész vidékek is elnéptelenedtek. A föld megművelésének igénye, a sok helyen bekövetkezett munkaerőhiány elengedhetatlenné tette az újratelepítést (l. részletesebben: Szabó József 1993: 463–464).

A belső és külső migrációk elsősorban a magyar nyelvterület középső részeit (pl. a Duna-Tisza közét, a Délvidéket, Dél-Dunántúlt) érintették. Ezekre a vidékekre nagy tömegekben érkeztek telepések Németország legkülönbözőbb tájairól és nyelvjárásaiból (pl. Baden, Hessen, Pfalz, Württemberg tartományokból, Lotharingiából, a moselfrank tájszólás területéről). Ezekkel a betelepítésekkel, a magyarországi német nyelvszigetek vizsgálatával többen is foglalkoztak (az idevágó szakirodalomból l. pl.: Bellér Béla 1981; Hutterer 1960; Manherz Károly 1977; Weidlein 1951/52 stb.). A hazai német nyelv(járás)szigetek kutatásában – érthető okokból – elsősorban a Magyarországon tevékenykedő germanisták vállaltak oroszlanrészt, de arra is van példa, hogy más országban élő dialektológus (pl. Maria Hornung) végzett kutatómunkát olyan német (osztrák) eredetű településen, amely hazánkban található. Említést érdemel az is, hogy különböző egyetemi és főiskolai német tanszékeken számos szakdolgozat és doktori értekezés készült egy-egy német eredetű helység nyelvjárásának tárgykörében. Erre

többnyire olyan szerzők vállalkoztak, akik anyanyelvjárásukként ismerik és beszélik a szóban forgó település nyelvét. Ezek között igen értékes, monografikus jellegű leírások is vannak. Közéjük sorolható Josef Schwing „Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn)” című kiadványa is, hiszen munkájának középpontjában anyanyelvjárása hangtanának (14–165) és alaktanának (166–415) teljességre törekvő, gondos és alapos leírása áll. Könyvében részletes képet kapunk a nyelvjárás fonémaálmányáról és az egyes fonémák változatairól, különféle hangtani helyzetek szerinti realizációjáról, az alaktanon belül pedig a szófajok csoportjairól, a szóalkotás módjairól és szókapcsolatok, kifejezések altípusairól, kapcsolódásaik szabályairól és a közlésben betöltött szerepéről.

A szerző az Előszóban kifejti, hogy munkájában azt tűzte ki célul, hogy a palotabozsoki nyelvjárásnak a leíró szempontú feldolgozását tegye közzé. Dolgozata eredetileg doktori értekezésnek készült, melyet 1987-ben védett meg Saarbrückenben a Saarland Egyetem Bölcsészettudományi Karán. Disszertációjának megírásában fontos szerepet játszott az a tíz esztendő, melyet 1980 és 1990 között Kaiserslauternben a Pfalzi Szótár munkacsoportjában töltött, ennek során ugyanis hasznos tapasztalatokat szerzett a nyelvjáráskutatás eredményeinek és módszereinek megismerésében.

Palotabozsok Pécestől keletre a Mohácsi járás északi részén fekszik. A közeli és távolabbi települések lakosságának jelentős része a XVIII. században Németország különböző vidékeiről költözött a Dél-Dunántúl ezen területére, melyet a német dialektológiában napjainkig *Schwäbische Türkei* megnevezéssel illetnek. Mindezt és Palotabozsok múltjának fontosabb eseményeit, lényegesebb mozzanatait (pl. a falu nevének eredetét, a népesség nemzetiségi összetételének adatait, változásait) a Bevezetésnek a község helytörténetével foglalkozó fejezete tartalmazza (1–3). Mivel a Baranya megye földrajzi nevei című kétkötetes gyűjtemény – örvendetes módon – nemcsak az egyes települések bel- és külterületének helyneveit foglalja magában, hanem minden egyes helység történetének tömör összefoglalását is, ezért Palotabozsok múltjáról ezen kiadványban is tájékozódhat az olvasó. A falu településtörténetéről, lakóinak összetételéről – egyebek mellett – a következőket találjuk a névgyűjtemény második kötetében: „A török hódoltság alatt elnéptelenedett. ...a 18. század elején pusztá. 1711-ben szerbek telepedtek a faluba. Melléjük 1724-től németeket telepítettek. A szerb lakosság 1733-tól kezdett innen kivándorolni. Magyarok már a múlt század első felében megjelentek a faluban, de csak 1860 után emelkedett számuk 100 fölé. 1930-ban 341 magyar, 1497 német, 1 tót, 4 sokác és 10 egyéb anyanyelvű lakosa volt; 1970-ben 835 magyar és 823 német lakta. ... A *németség* a német birodalomból települt be több hullámban, a közelebbi vidék neve elhomályosult. Az utoljára érkezőket Schwabenbaueroknak nevezték. ...A német ajkúak a rajnai-frank, közelebbiből a fuldai nyelvjárást beszélik (Pesti János 1982: 120).

A magyar nyelvterületre beköltözött németek nemegyszer úgy alapítottak meg egy-egy községet, hogy az új településen különböző német nyelvjárásokat beszélő lakosok kerültek össze. Az is előfordult, hogy egy részük kedvezőbb feltételek reményében más magyar vidékre települt át, s hozzájuk újabb német népcsoportok költöztek. Ennek következtében egy-egy községben idővel keverék típusú tájszólások alkultak ki. A megőrződött nyelvjárási jelenségek és az újabb keletkezésű nyelvi sajátosságok alapján két-kétszázötven év múltával már igen nehéz megállapítani az egykori telepések származásvidékét, különösen akkor, ha az áttelepülés körülményeit sem a korabeli följegyzések, sem a helyi néphagyomány nem őrizte meg.

Amint a fenti idézetből kitűnik, Palotabozsok is azon helységek közé tartozik, melynek lakói különböző időben – föltehetően különböző német vidékekről – települtek. Ezért – miként a szerző is megállapítja (3) – a palotabozsoki nyelvjárás eredete külön vizsgálatot igényel. A legjellegzetesebb nyelvjárási sajátosságokat figyelembe véve az a véleménye, hogy az egykori községalapítók származásvidéke Fulda városától délre, a Steinau és Schlütern közötti terület, valamint ettől valamelyest keletre, Brückenau környéke lehetett. Peter Wiesinger (1980) kutatásaira hivatkozva azt írja, hogy anyanyelvjárásának eredeti (kibocsátó) tájszólásai átmenetet képeznek a közép-hesseni, kelet-hesseni, a keleti-frank és rajnai-frank nyelvjárások között. Ennek a megállapításnak az igazolására több nyelvjárási adatot idéz. Figyelemre méltó továbbá a szerzőnek azon megjegyzése is, hogy ugyan a szókészlet nagy része is a Fuldától délre eső nyelvterületről származik, a szókincs nem csekély hányada azonban ausztriai bajor nyelvjárásból való kölcsönzésnek tekinthető. Ilyen pl. a *Marille* 'Aprikose', *Ogro*s 'Stachelbeere', *Ribiserl* 'Johannisbeere', *Weichsel* 'Sauerkirsche'; stb (3–4).

Nagyon jó ötletnek tartom, hogy a szerző Johann Weidlein egyik munkájából (1980: 87) apróbb módosítással átvette azt a nyelvi képet, amely a Schwäbische Türkei különböző német nyelvjárásból származó (pl. fuldai, moselfrank, pfälzi stb.) tájszólásait mutatja be. Érdekességként említi meg, hogy ily módon az eredeti (kibocsátó) német nyelvjárások, amelyek esetenként több száz kilométernyire vannak egymástól, itt a Schwäbische Türkei területén szomszédos falvak tájszólásaként élnek egymás mellett. Josef Schwing ezt a következőképpen fogalmazza meg: „Die Schwäbische Türkei eine der buntesten neuzeitlichen deutschen Sprachinseln überhaupt. Hochdeutsche Mundarten, die in der Ursprungslandschaft hunderte von Kilometern auseinanderliegen, befinden sich hier in dörflicher Nachbarschaft. Entlang des Eisenbahnlinie Pécs – Bátaszék gibt es Ortsmundarten, die in ihren Grundzügen den alemannischen (Nagyárpád), bairischen (Pécsvárád), osthessischen bzw. fuldischen Mundarten verschiedener Schattierung (Palotabozsok und westliche Umgebung), mittelhessischen (Somberek, Bár, Dunaszekcső), ostfränkischen (Bátaszék) und pfälzischen (Mórág) Mundarten zugerechnet werden können.”

A palotabozsoki német nyelvjárás természetesen az áttelepülés kezdeteitől folyamatosan ki volt téve a magyar nyelv hatásának, ennek mértéke azonban mintegy két évszázadon keresztül eléggé csekély volt, hiszen a lakosság ügyes-bajos hivatalos és egyéb teendőit a falun belül anyanyelvén intézhette, és a szomszédos községek lakóival is nagyrészt németül érintkezhetett. Magyarul elsősorban a férfiak tanultak meg, ők ugyanis hosszabb-rövidebb időre (pl. a katonáskodás idejére vagy távolabbi vidékek vásáraitra, olykor kisebb-nagyobb magyar városokba utazva) gyakrabban kiszakadtak a falu közösségéből. Az utóbbi évtizedekben, amióta kisebbségi helyzetbe kerültek a palotabozsoki németek is, a magyar nyelv használata nagymértékben elterjedt, ezzel párhuzamosan az eredeti német nyelvjárás viszont erőteljesen visszaszorult. Ennek következtében a magyar nyelvi hatás – különösen a szókészletben – nagyon fölerősödött. A hangrendszeret érintő változásokat a szerző a nyelvjárás fonémáinak és azok realizációinak (változatainak) leírása során fejt ki részletesen, emellett „A magyar nyelv hatása” című alfejezetben (6–7) külön is összefoglalja a magyarból a palotabozsoki német tájszólásba bekerült hangtani sajátosságokat, utalva a szókészleti elemek behatolására és elterjedésük társadalmi hátterére is.

Josef Schwing egy-egy alfejezetben taglalja a palotabozsoki nyelvjárásnak a német irodalmi nyelvvel és a helyi közösség életkörülményeinek változásával való összefüggését, valamint a község nyelvváltásának előbb-utóbb várható bekövetkezését, hiszen a magyar nyelv az utóbbi évtizedekben egyre inkább a mindennapi érintkezés nyelvévé vált Palotabozsokon is (6–8).

A hangtani és alaktani fejezetben található részletes leírást, amelyről már röviden szóltam, jól illusztrálják, hasznosan egészítik ki az adatközlőktől a Függelékben közzétett nyelvjárás szövegek (416–438) és az első nyelvatlaszmutatvány megteremtőjének, Georg Wenkernek híressé vált negyven példamondata a „Die Wenker-Sätze” című részben (439–443). A kötetet a felhasznált irodalom jegyzéke zárja (444–445).

A szülőfalujából több mint negyven esztendeje Németországba került Josef Schwing saját nyelvi-nyelvjárás ismereteit, édesapjának és falubeli rokonainak adatközlését felhasználva gazdag anyagot mentett meg a német nyelvjáráskutatás számára, és az idevágó szakirodalom hasznosításával, az összegyűjtött nyelvjárás jelenségek gondos elemzésével jól követhető módon tette közzé. Könyve méltó tiszteletadás a szűkebb pátriának, a fölnevelő szülőföldnek és tudományos nyeresége a német dialektológiai vizsgálódásoknak.

IRODALOM

- Bellér Béla 1981: *A magyarországi németek rövid története*, Budapest.
- Hutterer, Claus-Jürgen 1960: *Geschichte der ungardeutschen Mundartforschung*, Berlin.
- Manherz Károly 1977: *Sprachgeographie und Sprachsoziologie der deutschen Mundarten in Westungarn*, Budapest, Akadémiai.
- Pesti János szerk. 1982: *Baranya megye földrajzi nevei I–II*, Pécs, Baranya megyei Levéltár.
- Szabó József 1993: A német nyelv(járás)szigetek és kutatásuk vázlatos áttekintése, *Magyar Nyelv* 88, 454–469.
- Weidlein, Johann 1951/52: Deutsche Mundarten in der Schwäbischen Türkei (Ungarn), *Zeitschrift für Mundartforschung* 20, 218–231.
- Weidlein, Johann 1980: *Die Schwäbische Türkei II: Beiträge zu ihrer Geschichte, Sprache und Volkskunde*, München.
- Wiesinger, Peter 1980: Die Stellung der Dialekte Hesens im Mitteldeutschen. Sprache und Brauchtum. Bernhard Martin zum 90. Geburtstag. Hrsg. von Reiner Hildebrandt und Hans Friebertshäuser. (Deutsche Dialektographie 100), Marburg.

EBERBARD WINKLER 1997: *Krewinisch: Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform,*

Wiesbaden, Harassowitz, 458 l.

(Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica 49).

MIKOLA TIBOR

Eberhard Winkler könyvének a tárgyát a vót nyelvnek az az idiómája képezi, amelyet Lettorszáiban beszélt a németül *Krewine*, *Kreewine*, *Kriewine*, észtül *kreevin*, lettül *krievīns* ‘Rüßchen, orosz’ néven emlegetett népcsoport. Így nevezték el a lettek a közéjük telepített idegen ajkú népességet.

A krévinek története a XV. század közepén kezdődött, amikor a Német Lovagrend háborút indított Novgorod ellen. A háború folyamán a német lovagok többször betörték a vótok földjére is (így 1443-ban és 1444-ben), ahonnan mintegy 2000-3000 hadifoglyot vittek magukkal. A foglyokat Bauske környékén, valamint a Memel folyótól északra fekvő ritkán lakott területre, a litván határ közelébe telepítették le. Az elhurcolt vótok a nyugati-vót nyelvterületről, Kukkoszi vidékéről származhattak, mivel nyelvükben, az említett nyelvjáráshoz hasonlóan, nem ment végbe a jellegzetes vót *kš* > *tšš*-hangváltozás.

1710 körül a krévineket is megtizedelte a nagy pestisjárvány. Az elhunytak pótlására kis számú észt telepest költöztettek át Saaremaa szigetéről, akiknek a nyelvéből néhány jövevényszó is átkerült a krévin nyelvbe. A krévinek folyamatosan ellettesedtek. A vidék lelkipásztora 1810-ben még 12-15 éves személyt ismert, akik őseik nyelvét beszélték. Sjögrén 1846-ban már csak egy krévint talált, aki valamelyest még ismerte anyanyelvét. Az 1850-es évekre a krévin nyelvjárás már minden bizonnyal kihalt.

A ma már kihalt krévin nyelvjárást viszonylag jól ismerjük. Az 1774 és 1846 közötti időben több szójegyzék készült, és kisebb terjedelmű vallásos szövegeket is lefordítottak krévinre. A krévin azért is fontos forrása a balti-finn nyelvészetnek, mert már a XV. század közepén elkülönült nem csupán a többi vót nyelvjárástól, hanem a többi balti-finn nyelvtől is (a XVIII. sz. eleji kisebb észt hatást leszámítva), s így sok tekintetben megőrzött 500 évvel ezelőtti nyelvi alakokat. A krévin adatokra gyakran hivatkoznak a balti-finn nyelvek problémáit tárgyaló munkákban, magával a krévin nyelvjárással azonban alig foglalkoztak külön dolgozatban. Egyedül Wiedemann írt részletesebben a krévinekről és nyelvükről: *Über die Nationalität und die Sprache der jetzt ausgestorbenen Kreewinen in Kurland* (Szentpétervár, 1871). Wiedemann tanul-

mányának nyelvészeti része kb. 50 oldalt tesz ki. Eberhard Winkler tehát régóta időse-rű munkát vállalt magára a krévin nyelvmelékek összefoglaló, monografikus feldolgozásával.

A könyv nyolc fejezetből áll. A Bevezetés után a II. fejezet a forrásokat mutatja be (37–118). Az eredeti kéziratok fotómásolatát is tartalmazó részben a szerző sokoldalú és módszeres kritikának veti alá Wiedemann 1871. évi kiadását, és ad meggyőző érveléssel alátámasztott új olvasatot.

A hangtani és alaktani rész mintegy 150 oldalt foglal el, a szintaxishoz 4 oldalon tesz megjegyzéseket a szerző (III: 119–244, IV: 245–276, V: 277–280). Nagy teret szentel a szókincs elemzésének (VI: 281–384). A krévin nyelvjárás szókészlete eredet szerint a következő megoszlást mutatja: 1. az ősvótból örökölt és belső keletkezésű szavak (454), 2. észti jövevényszavak (9), 3. hangtanilag is adaptálódott lett kölcsönzések (64), 4. (balti)-német átvételek (3), 5. litván jövevényszavak (2), 6. orosz kölcsönzések (2). 10 szó eredete bizonytalan.

A VII. fejezet tartalmazza a szövegek kritikai kiadását (385–417). A bőséges jegyzetekkel ellátott szövegkiadás négy sorban fut a következők szerint: 1. sor – az eredeti lejegyzés, 2. sor – fonológiai értelmezés, 3. sor – fonetikus átírás, 4. sor – fordítás.

A záró, VIII. fejezet a nyelvtörténeti tanulságokat foglalja össze (418–436). A mintegy 200 szerző többszáz dolgozatát felölelő irodalomjegyzék a témakör teljes szakirodalmát megadja.

Eberhard Winkler nagy tudásra épülő, módszeresen megírt monográfiája nagy nyeresége a balti-finn nyelvészetnek.

Edith Vértés 1996:

***Ergänzungen aus Karjalainens südostjakischen Textaufzeichnungen
zu seinem postumen Wörterbuch***

**Lexica Societatis Fenno-Ugricae X, 3, Helsinki,
Suomalais-Ugrilainen Seura, VI + 42 o.**

TÓTH SZILÁRD

A Vértés Edit, a déli osztják nyelvjárások legszakavatottabb ismerője, a Kustaa Fredrik Karjalainen gyűjtötte osztják szövegek sajtó alá rendezője által összeállított osztják–német szójegyzék voltaképpen nem más, mint a Karjalainen századfordulós gyűjtése alapján Y. H. Toivinen által szerkesztett és a második világháború után – tehát fél évszázaddal Karjalainen terepmunkáját követően – megjelentetett kétkötetes osztják szótár, az Ostjakisches Wörterbuch (Karjalainen–Toivonen 1948) kiegészítése. A vaskos Ostjakisches Wörterbuch egykor a helsinki Finnugor Társaság (Suomalais-Ugrilainen Seura) szótársorozata, a Lexica Societatis Fenno-Ugricae tizedik köteteként látott napvilágot. Vértés Edit szójegyzéke újabb fél évszázad elteltével ennek a tizedik számnak a harmadik kötete, pontosabban: terjedelmét tekintve inkább füzete.

A Szerző a hatvanas évek óta hosszú és áldozatos munkával adja közre Karjalainen és Paasonen déli osztják gyűjtését. Mindkét szövegtörzset a *Suomalais-Ugrilainen Seuran toimituksia / Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* (SUST / MSFOu) sorozatban jelent meg. A Karjalainen-féle szövegek több mint húsz éve láttak napvilágot (Karjalainen–Vértés 1975), a kommentárok első kötete pedig tavaly (Karjalainen–Vértés 1997). A négykötetes Paasonen-féle gyűjtés időben a Karjalainen-szövegek és a kommentárok között jelent meg (Paasonen–Vértés 1980). A hatvanas években ugyancsak Vértés Edit adta ki a két finn tudós osztják nyelvtani feljegyzéseit (Karjalainen–Vértés 1964, Paasonen–Vértés 1965).

Az *Ergänzungen* azokat a szavakat tartalmazza, 1.) amelyek előfordulnak a Karjalainen gyűjtötte déli-osztják szövegekben, de az osztják nyelv szótáraiban nem szerepelnek; 2.) melyek megtalálhatóak a Paasonen–Donner-féle szótárban (Paasonen–Donner 1926), illetve Patkanov szójegyzékében, de hiányoznak Karjalainen és Toivonen szótárának déli osztják szókincséből; 3.) amelyeket a Karjalainen–Toivonen-szótár nem ugyanabból a déli nyelvjárásból idéz, mint amelyben azok Karjalainen szövegeiben megjelennek; 4.) amelyek Karjalainen–Toivonentól közölt lexémákból képzett

szavak, illetve 5.) azokból alkotott kompozitumok, valamint 6.) melyeknek a jelentését Vértés Edit a Karjalainen-szövegek feldolgozása közben problematikusnak, a szótárban talált jelentéshez viszonyítva újnak találta.

A tárgyalt szójegyzék jelentékeny mértékben finomítja a déli osztják nyelvjárásokról kialakult képünket, ugyanis eddig a szótári anyag alapján azt gondolhattuk, hogy pl. a *iəγ* 'Vater' lexéma a Demjankánál, a *iāŋ* 'Wort, Gespräch' lexéma pedig Krasnojarsk vidékén hiányzott a szókincsből. Karjalainen szövegeinek feldolgozása során Vértés Editnek sikerült kimutatnia, hogy ezek a szavak az egész déli osztják nyelvjárás területen használatosak voltak.

A kiadvány minden egyes szócikkében Vértés zárójelben utal arra a szöveg-helyre (Karjalainen–Vértés 1975), ahol a lexéma, illetve szókapcsolat előfordul, az eddig nem adatolt orosz kölcsönszavaknak pedig megadja etimológiájukat. Az *Ergänzungen* a Savodnijából és Sotnikovskijából származó szavak közel mindegyikét tartalmazza, ugyanis e helyekről a szótár csak igen ritkán hoz adatot.

A szójegyzéket forgató olvasónak feltűnhet, hogy gyakran találkozik orosz eredetű lexémákkal [1.) csoport], ami nem is csoda, hiszen a három déli osztják szövegkorpusz – Patkanové, Karjalainené és Paasonené – közül éppen Karjalainenében jelenik meg a legtöbb orosz jövevényszó (Csepregi 1997: 71). Ide tartoznak a szóanyagból például: *otpràuiDòt* (Sav.) < or. *отправить* 'wegschicken', *konī'ittòt* (DN) < or. *кончить* '(be)endigen, (be)enden', *kūpəc* (Kr.-Ob) < or. *купец* 'Kaufmann', *mùDros* (Sav.) < or. *мудрость* 'Weisheit, Kunst', *károi* (Ts.) < or. *капуй* 'braun', *pətno* (DN) < or. *бедно* 'dürftig, kümmerlich, jämmerlich, kläglich', *opát* (Ts.) < or. *опять* 'wieder(um)'.

Összefoglalásul megállapíthatjuk, hogy Vértés Edit szójegyzéke fontos adatokkal egészíti ki a Karjalainen–Toivonen-féle osztják szótárat, s teljesebbé teszi a kihalt déli osztják nyelvjárásokról alkotott képünket. Az *Ergänzungen* a finnugor lexicográfia és az obi-ugor filológia fontos újdonsága, de érdekes tanulságokkal szolgál az etimológiával, a jövevényszó-kutatással és az areális nyelvészettel foglalkozó kutatók számára is.

IRODALOM

- Csepregi Márta 1997: Russische Einflüsse in der süsostjakischen Syntax, in Sirkka-Liisa Hahmo et al. szerk.: *Finnisch-ugrische Sprachen in Kontakt: Vorträge des Symposiums aus Anlaß des 30-jährigen Bestehens der Finnougristik an der Rijksuniversiteit Groningen 21.–23. November 1996*, Maastricht, Shaker Publishing, 71–77.
- Karjalainen–Toivonen 1948: *K. F. Karjalainens Ostjakisches Wörterbuch I–II = Lexica Societatis Fenno-Ugricae X*, bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Karjalainen–Vértés 1964: *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten von K. F. Karjalainen = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 128*, bearbeitet und herausgegeben von E. Vértés, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Karjalainen–Vértés 1975: *K. F. Karjalainens Südostjakische Textsammlungen I = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 157*, neu transkribiert, bearbeitet und herausgegeben von Edith Vértés, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Karjalainen–Vértés 1997: *K. F. Karjalainens Südostjakische Textsammlungen II = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 225*, Transkription, Phonembestand, allgemeine Erörterungen von Edith Vértés, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Paasonen–Donner 1926: *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan = Lexica Societatis Fenno-Ugricae II*, Helsingfors, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Paasonen–Vértés 1965 = Ostjakische grammatikalische Aufzeichnungen nach den Dialekten an der Konda und am Jugan von H. Paasonen, bearbeitet, neu transkribiert und herausgegeben von Edith Vértés, *Journal de la Société Finno-Ougrienne 66/2*, 1–96.
- Paasonen–Vértés 1980: *H. Paasonens Südostjakische Textsammlungen I–IV = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 172–175*, Neu transkribiert, bearbeitet, übersetzt und herausgegeben von Edith Vértés, Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Patkanov Szerafim 1902: *Irtisi-oszjúk szójegyzék = Ugor Füzetek 14*, Budapest, különlenyomat a *Nyelvtudományi Közlemények* 1900–1901 évi kötetéből, 30, 407–457, 31, 55–84, 159–201, 291–330, 424–462.

SZERZŐINK FIGYELMÉBE

Kérjük tisztelt szerzőinket, hogy a *Néprajz és Nyelvtudomány*ba küldött kéziratokat az alábbiak szerint alakítsák. A kéziratokat kinyomtatva és elektronikusan is kérjük. A következő formátumokat fogadjuk el (a szám a legmagasabb verziót jelzi): Word 6.0 for Windows, Rich Text Format (RTF), HTML, Windows Write, MS-DOS Word 5.5, Word Perfect 5.1, Word Star 6.0.

1. A cikk szövege

1.1. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknévét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, pl. „Simonyi (1881) csoportosításában...” vagy „Antal (1961: 92) szerint...”. A szerzők nevének kapitálchenes kiemelése kerülendő. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket az ábécé betűivel különböztessük meg egymástól, pl. „Ferenczi (1974a, 1974b)”.

1.2. Kiemelések. Csak a nyelvi adatokat és az esetlegesen említett kötetcímekeket írjuk *dőlt betűvel*, de sortagolással elkülönítve a nyelvi adatok se dőljenek. Kivételesen a különtagolt részben is lehet a nyelvi adatot dönteni, ha az kontextusba van ágyazva.

Az alcímek és a szakkifejezések kiemelésére a **vastagítás**, egyéb tartalmi kiemelésre a vastagítás vagy ritkítés használható.

A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek maguk is *dőljenek!*

2. Az irodalomjegyzék

A cikk végén IRODALOM cím alatt adjuk meg a cikkben említett művek adatait. A szerzőknek, szerkesztőknek a vezetéke és *utónevét* is kérjük. A szerző(k) neve és az évszám közé nem kell központosági jel. A címekeket (az alcímeket is beleértve) kettőspont előzze meg. A címet, a helyet és a kiadót vessző különítse el egymástól. A szerzők felsorolásában az ábécérendet, egyazon szerző művei között pedig az időrendet kövessük. A kötetcímekek (könyv- és folyóiratcímekek) dőljenek, a köteten belüli címek maradjanak kiemeletlenül.

2.1. Könyv: kérjük a *kiadót* is feltüntetni! Az esetleges kötetszámok vessző nélkül, félkövéren kövessék a kötetcímet.

Pl. Bálint Sándor 1957: *Szegedi szótár I–II*, Budapest, Akadémiai.

Külföldi szerzők esetén az első szerző nevét magyaros sorrendben, a többiét eredeti sorrendben adjuk meg.

Pl. Chomsky, Noam–Morris Halle 1968: *The sound pattern of English*, New York, Harper and Row.

2.2. Többszerzős könyvben olvasható írás: a kötetbeli cím és a kötet cím közé kérjük a *szerkesztő(k)* nevét is kiírni. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölgjék. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. B. Lőrinczy Éva 1962: A határozó, in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 162–259.

Ország László 1966: A mai angol szótárirodalom, in Ország László szerk.: *Szótártani tanulmányok*, Budapest, Tankönyvkiadó, 341–367.

2.3. Egyszerzős könyvben olvasható írás: abban különbözik a többszerzősbeltől, hogy az „in” után rögtön a kötet cím következik. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Esterházy Péter 1986: A próza iszkolása, in: *Bevezetés a szépirodalomba*, Budapest, Magvető, 8–153.

2.4. Folyóiratcikk: nincs „in” (ez különíti el az egyszerzős könyvben olvasható írástól), és nem kell sem a szerkesztő, sem a hely, sem a kiadó, de kevésbé ismert folyóiratok esetén megadhatók. A félkövér szedésű évfolyamszám vessző nélkül kövesse a folyóirat címet. Az oldalszámok az írás teljes terjedelmét közölik. (A konkrét oldalszámutalások a cikk szövegében legyenek.)

Pl. Barna Ferdinánd 1867: Észjárati találkozások a magyar és finn nyelvben, *Nyelvtudományi Közlemények* 6, 70–101.

Ha a folyóiratnak egy évben több száma jelenik meg, és minden szám oldalszámozása előlről kezdődik, az évfolyamszámhoz törtvonallal a szám számát is írjuk hozzá.

Pl. Szathmári István 1995: A csak helye a mondatban, *Édes Anyanyelvünk* 12/1, 9.

2.5. Sorozatok

2.5.1. Folyóírat szerű sorozat. Ha egy sorozat csak a megjelenés rendszerességében különbözik a folyóiratoktól, akkor a benne megjelent cikkekre ugyanúgy hivatkozunk, mint a folyóiratbeliekre.

2.5.2. Monográfia-sorozat. A sorozat neve és a kötetszám alapján számon tartott kiadványok adatait a következőképp adjuk meg:

Pl. Károly Sándor 1958: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* = *Nyelvtudományi Értekezések* 16, Budapest, Akadémiai.

2.5.3. Egyéb sorozat. Nem szükséges a sorozat címét kiírni, ha a kötet gerincén a sorozat neve és a kötetszám helyett a szerző/szerkesztő neve és a kötet címe van feltüntetve, vagy ha a sorozat nincs számozva. Az ilyen, elhagyható sorozatcím a könyv címe után adható meg zárójelek között, dőlt betűs betűs kiemelés nélkül.

Pl. Vekerdi József szerk 1982: *Mesefolyamok óceánja: Válogatás a szanszkrit elbeszélési irodalomból* (A Világirodalom Klasszikusai), Budapest, Európa.

2.6. Kézirat: kéziratnak minősül minden akár gépelt, akár nyomtatott írás, amelyet még nem tettek közzé. A dőlt betűs cím után közöljük a kézirat jellegét (pl. „doktori értekezés”), majd írjuk ki, hogy „kézirat”, és hogy hol lehet hozzáférni (pl. „Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet”).

3. A cirill betűs neveket az *Analecta Linguistica* szerint kérjük átírni: az orosz *e* (= „je”) és *ё* minden helyzetben *e*, *э* = *e*, *ы* = *y*, *ю* = *ju*, *я* = *ja*; *ъ* = „ (≠)”, *ы* = „ (≠)”; *ж* = *ž*, *ц* = *s*, *х* = *h*, *ч* = *c*, *ш* = *š*, *щ* = *šč*.

TARTALOM

NÉPRAJZ

BARNA GÁBOR: Paraszti bor- és gyümölcskereskedelem a XX. század első felében	5
BÁTI ANIKÓ: Lakodalmi tisztségviselők és feladataik Cserépfaluban.....	21
BÉLLON TIBOR: Kompépítés a Tiszán Magyarokizsán	31
BHÁSZ ANTAL: Adatok egy tanyasorról és közösségi életéről.....	41
BUSZTAI BERTALAN: Egy 19–20. századi vallásos tömegmozgalom, a Jézus Szíve kultusz (néprajzi kutatási lehetőségek).....	57
SÄVOLAINEN, HANNELEENA: Ethnology, museums, and folk culture: views to the present of the work of ethnologists in museums.....	73

NYELVTUDOMÁNY

FÖRÁCS TAMÁS: <i>Cigány, zsidó meg a pap, hogy megcsaljon, azon kap...</i> – avagy: hogyan születik és működik a nyelvi sztereotípiá	87
MOKÁNY SÁNDOR: <i>Lábicska, lábicskál</i>	107
NÉMETH MIKLÓS: Nyelvváltozatok keveredése Szeged város tanácsának első jegyzőkönyvében	111
KATZSCHMANN, MICHAEL: Anmerkungen zu morphologischen und syntaktischen Aspekten der Postpositionen des Nganasanischen	117
KÓZMÁCS ISTVÁN: Inkluzív személyes névmás a finnugor nyelvekben? Votják <i>mi ~ acъmeoc</i>	137
MIKOLA TIBOR: A nyelvészet oktatása és kutatása a szegedi egyetemen.....	145
MOLNÁR JUDIT – TÓTH SZILÁRD: Erza-mordvin szövegmutatvány a baskíriai Andreevkából.....	163
SIPÖCZ KATALIN: A főnévi csoport szórendjéről a finnben és a magyarban.....	169
TAMÁS ILDIKÓ: A lapp jojka kutatásának története – módszertani fejtegetések	179

SZEMLE

MÉSZÁROS EDIT: A volgai finnugor nyelvek bibliográfiája 1990-től 1998-ig.....	199
BÜKY LÁSZLÓ: Máté Jakab 1997: A 19. századi nyelvtudomány története.....	213
KRISTÓNÉ FÁBIÁN ILONA: Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria 1997: Helynévtörténeti adatok a korai ómagyar korból I: Abaúj–Csongrád vármegye.....	219
SZABÓ JÓZSEF: Josef Schwing 1993: Grammatik der deutschen Mundart von Palotabozsok (Ungarn).....	223
MIKOLA TIBOR: Eberhard Winkler 1997: Krewinisch: Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform.....	229
TÓTH SZILÁRD: Edith Vértes 1996: Ergänzungen aus Karjalainens südostjakischen Textaufzeichnungen zu seinem postumen Wörterbuch	231

SZERZŐINK FIGYELMÉBE.....	235
---------------------------	-----